Coperta colecției: **Done Stan**

București, Piața Scînteii 1

IORGU IORDAN

MEMORII

Vol. I

Iubitei mele studente
[illegible] Marcu, cu urări de
succes în activitatea [illegible]
Iorgu Iordan

1976
EDITURA EMINESCU

ÎN LOC DE PREFAȚĂ

A-ți scrie memoriile și, bineînțeles, a le publica înseamnă a-ți asuma o mare răspundere, însoțită, inevitabil, și de riscuri. Darea în vileag a unor lucruri foarte personale, adesea, poate, strict intime, implică o anumită lipsă de discreție și chiar de modestie. Faptul că vorbești despre tine, deși vorbești, ba încă mai mult, și despre alții, dovedește, cel puțin teoretic, că te consideri un om a cărui viață trebuie să fie cunoscută tocmai pentru că ea nu este a unui om oarecare. Autorul unor memorii nu se limitează însă la simpla descriere sau povestire a celor trăite de dînsul. El se erijează, prin forța împrejurărilor, în comentator, ca să nu spun judecător al propriei sale ființe, ceea ce n-ar fi prea grav, precum și al semenilor pe care i-a cunoscut și cu care a avut relații de tot felul. Comentariile sînt însă prin natura lor pîndite de subiectivism, și cel mai „la obiect" dintre comentatori nu scapă în întregime de această primejdie.

Atunci — se vor întreba unii cititori — de ce te-ai hotărît să-ți asumi răspunderea și riscurile de care vorbești, și încă, cel puțin aparent, cu toată convingerea? Aș putea da vina pe... alții, fără a greși prea mult. Prieteni și cunoscuți de vîrste și profesiuni foarte diferite, interesați, în unele împrejurări, de ceea ce le povesteam, de obicei întîmplător, despre oameni și lucruri „de altădată", au crezut că spusele mele prezintă un interes care depășește pe cel pur anecdotic. Vinovatul principal rămîn totuși eu însumi. Mai întîi, fiindcă m-am conformat, pînă la urmă, dorinței lor. În al doilea rînd — și aici intervine aspectul delicat al problemei — am socotit că memoriile mele, privite din punctul de vedere exclusiv al vieții personale, pot avea importanță de ordin politic-educativ,

dacă-mi este îngăduit să îmbin aceste două epitete dîndu-le un înțeles unic. Vreau să spun că viața mea, cu tot ce implică această noțiune prin excelență dinamică, ar fi putut fi a zeci și sute de copii, născuți în condiții materiale asemănătoare și care, nefiind ajutați de împrejurări, s-au pierdut fără urmă în masa anonimă a celor ce munceau din greu pentru a-și cîștiga biata pîine de toate zilele.

Într-un articol publicat, cu mulți ani în urmă, în broșura colectivă *Anii de școală*, aminteam de fostul meu coleg din clasele a III-a și a IV-a primare Chitic Toader, care era mai bun decît mine la carte, dar, avînd părinți mai săraci decît ai mei, a fost dat „la stăpîn“, și nu la gimnaziul din orașul nostru, ca mine. Aș fi putut vorbi și de Cristea, premiantul I în toate clasele, care, fiind de la țară, deși copil de notar, nu cred că și-a continuat studiile la liceul din Bîrlad — satul lui natal era în nordul județului Tecuci, foarte aproape de „granița“ cu Tutova — din moment ce n-a rămas în orașul nostru, unde viața era mai ieftină, ca elev al gimnaziului.

Hotărîrea de a fi autor de memorii am luat-o determinat și de conștiința unei datorii față de societatea în mijlocul căreia am trăit și care m-a ajutat, nu numai indirect, să-i fiu de folos după puterile mele. O afirmație asemănătoare am făcut în „Lămurirea“ din volumașul *Titluri și lucrări* (1973), unde spuneam că vreau să „dau socoteală“ colectivității în care m-am format despre ceea ce am realizat în cursul unei vieți îndelungate.

În încheiere, țin să aduc calde mulțumiri Editurii Eminescu pentru acceptarea propunerii de a-mi publica paginile de față, precum și responsabilei de carte, fosta mea studentă Maria Graciov, pentru numeroase sugestii, toate binevenite.

IORGU IORDAN

I. LOCUL NATAL ŞI ÎMPREJURIMILE

Oraşul Tecuci avea, cînd m-am născut eu (29 sept./11 oct. 1888), 7000 de locuitori, deci cam cît o comună mai mărişoară din zilele noastre şi de două ori mai mulţi decît Corodul, satul cel mai populat din regiunea învecinată. Era însă reşedinţa judeţului cu acelaşi nume, la fel cu alte oraşe moldoveneşti, tot mici, ca Vasluiul, Dorohoiul etc., ceea ce însemnează că avea o prefectură, un tribunal şi alte organe administrative la care-i da dreptul calitatea lui de „capitală" judeţeană.

Aşezarea geografică a Tecuciului îi crea anumite avantaje de ordin economic. Periferia lui estetică era scăldată de apele Bîrladului, iar cea vestică de afluentul acestuia, Tecucelul, care, la cîţiva kilometri de la izvor, era numit Tecucelul Sec, din cauză că vara avea foarte puţină apă. Aceste două rîuri au fost puse de timpuriu la contribuţie, în sensul că de-a lungul lor, pe suprafeţe destul de întinse, se cultivau tot felul de legume : cu ajutorul „roţilor" — instalaţii speciale pentru scoaterea apei — era asigurată în cele mai bune condiţii irigarea terenului.

Mai toate aceste grădini — aşa li se spunea — erau exploatate de bulgari, unii stabiliţi mai demult, pentru totdeauna în oraş (mahalaua dinspre Tecucel se chema Bulgari, de fapt oamenii îi spuneau În Bulgari), alţii, mai ales cei care arendau terenuri foarte extinse, îşi aveau familiile în Bulgaria, unde trăiau şi ei numai în lunile de iarnă, cînd munca la grădini era mai uşoară. Ţin minte şi acum numele (mic) a doi dintre cei trei fraţi în serviciul cărora se găsea tatăl meu, şi el „grădinar" : Vîlciu şi Simion, acesta din urmă un bărbat voinic, frumos şi foarte harnic. După primul război mondial lucru-

ele s-au schimbat, în sensul că tradiţia creată de-a lungul timpului a fost continuată, într-o măsură ceva mai mică, de bulgarii vechi ai oraşului, asimilaţi de-a lungul a două-trei generaţii, şi de unii români care au deprins uşor această meserie atît de rentabilă. Aşa se explică, probabil, alegerea Tecuciului, în epoca socialistă, ca sediu al celei mai mari fabrici de conserve de legume şi fructe din ţară.

Deşi mic, ca populaţie, oraşul meu natal avea două „anexe", apărute prin împroprietărirea luptătorilor din Războiul de independenţă. Una se numea Satul Nou şi era situată în partea de nord, de-o parte şi de alta a şoselei naţionale Tecuci-Bîrlad. Cealaltă purta numele redutei Griviţa, devenit în vorbirea locuitorilor ei Criviţa, mai bine zis ei înşişi se numeau (la fel îi numeau şi cei din oraşul propriu-zis) Criviţeni, şi se găsea peste Bîrlad, în partea de nord-est, în direcţia crivăţului (de unde şi transformarea lui griviţean în criviţean). Pe aceasta din urmă o cunoşteam, ca copil, foarte bine, din cauză că ajungeam acolo în cinci minute, trecînd Bîrladul pe podul de lemn care se afla la cîţiva paşi de casa părintească. Locuitorii amîndurora nu se deosebeau prin nimic de ţăranii adevăraţi : aveau aceeaşi ocupaţie — agricultura, combinată la unii dintre ei cu cărăuşia —, acelaşi mod de a se îmbrăca (orăşeneşte, căci şi în satele din aproape întreg judeţul oamenii se îmbrăcau la fel), de a gîndi şi a vorbi. Dealtfel şi în mahalalele vechi ale oraşului situaţia era, din aceste puncte de vedere, aceeaşi. Unele dintre ele au exercitat asupra mea o atracţie specială, fără să pot preciza de ce. Foarte probabil un rol important a jucat relativa lor depărtare de casa noastră, chiar dacă distanţele nu depăşeau o jumătate de kilometru. În partea de apus era „Poşta", unde ajungeai, exact ca şi la cimitirul din apropiere, urcînd puţin. Trebuie să fi fost acolo, pe vremuri, o staţie de poştă. Alte două mă atrăgeau, cred, şi prin numele lor. Una era „În Peri", peste Bîrlad şi la sud de Criviţeni, mahala pe care o continua fără întrerupere. Farmecul produs de depărtare şi de nume creştea în sufletul meu de copil datorită unei punţi arcuite (cu siguranţă din cauza vechimii şi şubrezeniei), care făcea legătura, mai directă

și mai ușoară decît podul, aflat la o distanță prea mare, cu orașul. Cum în oraș nu mai era altă punte sau cel puțin una mai mare, peste Bîrlad, raritatea obiectului îi crea o frumusețe aș zice poetică. Cealaltă se numea „(În) Buda" și era destul de departe de mahalaua noastră, pentru ca să mi se pară, cînd mă duceam acolo, că am făcut o adevărată excursie, ieșind oarecum afară din oraș. Se găsea în partea de sud-est, și din ea, mergînd spre est, se ajungea la locurile cultivate mai ales cu pepeni. Din punct de vedere administrativ, aparținea orașului și satul Cernicari, spre sud-sud-est, a cărui „vizitare" nu mi-am putut-o permite, din pricina distanței (2—3 kilometri), decît după ce am început să am mai multă încredere în mine și să capăt, deci, curaj pentru o astfel de „aventură".

Amintirile mele despre orașul natal (și suburbiile lui) se leagă strîns, mai cu seamă afectiv vorbind, cu cele privitoare la unele sate situate la diverse distanțe, nu prea mari, de el. În fruntea lor sta Nicoreștii, locul de naștere al mamei și al tuturor ascendenților ei. În acest sat, celebru de multă vreme din cauza podgoriilor lui — vinul roșu de Nicorești a fost și continuă să fie cel mai bun sau unul dintre cele mai bune ale țării — au și trăit doi sau trei ani părinții mei. Faptul are o importanță hotărîtoare, cum se va vedea mai departe, pentru dezvoltarea mea ca elev de liceu : acolo s-a născut frate-meu Neculai, care, fiind țăran în sens strict, născut, adică, „la țară", a putut să intre în școala normală (= școala pedagogică) din Bîrlad, să ajungă, astfel, învățător și să mă ajute apoi pe mine la continuarea studiilor după terminarea claselor elementare. La Nicorești, și anume în cătunul Sîrbi, au trăit părinții mamei, tatăl ei vitreg, Ivan Penu, bulgar venit de peste Dunăre, și fratele ei, Ion Crăciun, cu copii aproape tot așa de numeroși ca și ai părinților mei. Așa se explică atașamentul nostru, al copiilor înainte de toate, față de Nicorești, manifestat concret prin desele călătorii acolo, făcute mai totdeauna pe jos, în ciuda distanței de 14 kilometri, care-l despărțea de Tecuci, și chiar în ciuda vîrstei de 8—9 ani, pe care o aveam, rînd pe rînd, noi, băieții familiei. Dealtfel mama poseda acolo două pogoane de

vie, cu butuci rari, printre care se semănau legume și păpușoi, și cu pomi de diverse specii, al căror loc de frunte îl ocupau doi cireși „beşicaţi“, adică altoiţi, probabil, încă de pe cînd erau „pui“. În iunie ne duceam regulat la Nicorești ca să mîncăm cireșe, ba chiar să aducem și acasă, nu în coş sau pungă, ci printr-un sistem practicat de copiii din partea locului : cireşele, culese într-adins cu cozile lor întregi, erau așezate pe un băţ care avea la unul din capete un fel de cîrlig, natural sau confecţionat. Aşezarea se făcea în așa chip, încît băţul era pur și simplu îmbrăcat în cireșe. Din păcate, drumul spre Tecuci dura trei ore și efortul de a-l parcurge ne făcea foame, ceea ce se traducea, pînă la urmă, prin consumarea, dacă nu în întregime, cel puțin într-o bună măsură, a darului, destinat, chipurile, mamei și fraţilor rămaşi acasă.

Ceea ce mă atrăgea la Nicoreşti era, afară de legăturile familiale, de care nu ştiu cît eram de conştient la vîrsta aceea, peisajul cu totul aparte al cătunului Sîrbi. Casele oamenilor, mici, adesea aproape sărăcăcioase, se găseau, de obicei, în fundul curții propriu-zise și mai mult se ghiceau decît se zăreau din drum, mai ales că gardurile, mai totdeauna vii, erau și înalte. Un călător străin — și eu eram, la început, unul de aceştia — avea impresia că merge printr-un loc oarecum pustiu, mai ales că nu întîlnea, în anumite momente ale zilei, pe nimeni. În spatele caselor se întindeau viile de cîte un pogon sau ceva mai mult ori mai puțin, în formă dreptunghiulară, foarte lungi, dar foarte înguste. Farmecul acestui peisaj unic pentru mine creștea datorită pantelor numeroase și, multe dintre ele, abrupte, din cauza configurației solului, atît de potrivit pentru viticultură.

Interesant, pentru psihologia noastră de copii, este faptul că la Nicorești numai rareori, și aceasta numai la începutul expedițiilor noastre, ne duceam la fratele mamei. Preferam casa, mai puțin încăpătoare, a lui „tatabătrînul“ — aşa-i spuneam noi bunicului (și „mama-bătrîna“, bunicii) — dar mai „liberală“ în ce privește posibilitățile și dorințele noastre de a ne... manifesta. La unchiul Ion Crăciun, unde erau copii mai mulți și greutăți mai mari, ne temeam de severitatea, îndreptățită, dealtfel,

a soției lui, „ţaţa Zanhira“, o ţărancă neverosimil de frumoasă şi de distinsă. Tata-bătrînul era de o bunătate excesivă şi ne dăruia totdeauna cîte ceva, deşi nu prea avea de unde. Cînd ne-am făcut ceva mai mari, am văzut, o dată sau de două ori, şi pe unul dintre fraţii Ene, de care fusese îndrăgostită mama în frageda ei adolescenţă. Lîngă gospodăria unchiului nostru se afla via, de multe hectare, cu „căsoaia“, crama şi toate instalaţiile moderne în vremea aceea, a doctorului Petrini, pe care mai tîrziu l-am identificat cu Petrini-Galaţi, profesor la Facultatea de Medicină din Bucureşti.

Desele şi numeroasele mele vizite la Nicoreşti mă impresionau într-un mod cu totul deosebit nu numai pentru motivele arătate. Sentimentul că mă aflam într-o lume aparte creştea şi din cauză că oamenii de acolo mi se păreau altfel, că reprezentau, cum aş fi spus mai tîrziu, un mod de viaţă în multe privinţe arhaic. Nu numai condiţiile materiale, schiţate, din fugă, mai sus, ci şi cele spirituale difereau de cele cu care eram eu deprins în mahalaua noastră tecuceană. Nume de botez sau de familie ca Tudosca, Ciocan, Durbaca, Pădure, Usturoi, Lupaşcu, Trohin, Mandrea (şi altele, probabil, pe care le voi fi uitat) îmi sunau aproape poetic, adică romantic, prin marea lor raritate în împrejurările date. Şi unele particularităţi ale vorbirii contribuiau la crearea acestei stări de spirit oarecum visătoare. Mama Tudosca, vecină gard în gard cu „mama-bătrînă“, spunea, de pildă, *eu cîrpăsc, să cîrpască* etc. (la Tecuci, noi spuneam *cîrchesc, să cîrchească* etc.).

Am neglijat să arăt la locul cuvenit că în cătunul Sîrbi (Sîrghi) nu exista nici o fîntînă, şi aceasta, din pricină că ar fi fost necesar, cum s-a dovedit ulterior, să se facă un sondaj foarte adînc. Apa se aducea cu cofele, puse în cobiliţă, de la o distanţă relativ mare, în direcţia spre tîrg, unde se găseau budoaiele, nişte puţuri puţin adînci, cu ghizdele, dar cu apa la suprafaţă, încît oamenii o puteau scoate aplecîndu-se puţin cu cofa în mînă, care se umplea imediat. Apa era foarte bună şi rece, fiindcă provenea din izvoare. Acasă, după cel mult o jumătate de oră, mai ales vara, ea se încălzea, chiar dacă cofele stăteau la umbră şi erau acoperite cu frunze mari de

lipan sau de nuc. Era singurul lucru de la Nicorești care nu-mi plăcea mie, celui deprins să bea apă proaspătă, scoasă atunci din fîntînă.

Comuna Nicorești era și „tîrg“, după terminologia epocii : centrul ei, care se reducea aproape la o stradă cu dughene modeste, cu o frizerie, un restaurant și cîteva cîrciumi, semăna cu centrul atîtor alte tîrgușoare, mai ales moldovenești, de la începutul secolului nostru. Primăria era instalată într-o clădire destul de arătoasă. Tot așa își avea localul ei propriu, spațios și confortabil, școala primară. La acestea trebuie adăugat spitalul, construit sistematic de marele moșier Anton Cincu. Erau și vreo două-trei case de proprietari agricoli și viticoli, cu zeci de hectare pe valea Tecucelului, unde își cultivau bucățica de pămînt și o parte dintre locuitorii celor două cătune ale Nicoreștilor : Sîrbii, amintiți deja, și Dobrineștii. O biserică, numită „La Negustori“, cu trei turnuri, foarte impresionantă, din această cauză, pentru noi, nedeprinși cu o astfel de arhitectură, de unde denumirea de mînăstire pe care i-o dam, convinși fiind că între o biserică propriu-zisă și o mînăstire deosebirea constă numai în aspectul exterior al locașului de închinăciune. Spre nord, Nicoreștii aveau un fel de „continuare“, un sat care nu știu — cred că nu știam nici atunci — dacă era o anexă a tîrgului sau o comună de sine stătătoare — cu un nume fascinant : Coasta Lupei, înregistrat și explicat de mine, după zeci de ani, în *Toponimia românească.*

Spre apus de Tecuci, pe malul Siretului, unde se află un vechi și solid pod de metal, pentru vehicule și pentru trenuri, era, la 7—8 kilometri distanță, satul Cosmești, punct de atracție pentru noi, cînd ne-am făcut mai mari și ne încredeam vîrtos în calitățile noastre de înotători. Bîrladul ni se părea prea mic, deși avea locuri (mai cu seamă „La cot“) de 3—4 metri adîncime, și de aceea ne duceam acolo cu trenul, cînd se întîmpla, extrem de rar, să putem plăti biletele (dus și întors : 30 de bani, adică 2 kilograme de caracudă sau 1 kilogram și jumătate de pîine), ca să ne scăldăm în Siret și, în special, să sărim în apă de pe partea superioară a podului. Odată era gata să mă înec, din cauză că, agățîndu-mă de o plută care era fixată la mal de mai multă vreme și de aceea căpătase

pe lemnele ei un fel de materie vîscoasă, am alunecat și m-am trezit dus de curentul puternic al apei pe sub pluta aceasta, de care erau legate alte două, la o distanță care mie mi s-a părut enormă, pînă am ieșit la lumină. Spaima a fost mare, dar a trecut repede, așa că n-am renunțat decît tîrziu, și din alte motive, la scăldatul în Siret la capul podului de la Cosmești.

La o depărtare aproximativ egală (7 kilometri spre sud de Tecuci, în direcția Galați, se găsea satul Drăgănești, vestit în împrejurimi pentru moara lui „de apă", pusă, adică, în funcțiune de rîul Bîrlad, pe malul căruia era instalată. Cu toate că orașul nostru avea o moară „de foc", tata (dar numai el) prefera să se ducă acolo pentru măcinatul porumbului. Preferința se explica prin calitatea superioară a făinii, care ieșea mai fină și, cu siguranță, mai „spornică" la prepararea mămăligii. Cel puțin o dată l-am însoțit pe tata pînă la Drăgănești, în căruța noastră cu un cal, dacă țin bine minte, și aceasta din pură simpatie pentru mine. Deoarece era năvală mare la moară — veneau oameni mulți și din toate părțile învecinate —, trebuia să plecăm de cu noapte. Mi se „strica" în felul acesta somnul, dar îl... dregeam foarte ușor, căci adormeam imediat ce mă urcam în căruță. Priveliștea la moară mi se părea extraordinară. Interiorul cu instalația respectivă, foarte slab, dar suficient luminat, pentru ca oamenii să poată lucra, mulțimea celor care așteptau, unii înăuntru, alții afară, pînă să le vină rîndul, vorbele lor mai mult șoptite — pentru auzul meu —, dar rostite puternic, pentru a putea concura cu huruitul roților, în sfîrșit zgomotul monoton al acestora, numai bun pentru a te face să adormi : toate acestea mă transportau, cu adevărat, în altă lume, într-un fel de vis, pe care nu-l aveam ca atare niciodată în nopțile copilăriei mele.

Să mă întorc acum la punctul de plecare. Tecuciul era atunci un oraș nu numai mic, ci și destul de urît. Dacă las la o parte mahalalele propriu-zise, care reprezentau, cred, cam jumătate și din întinderea și din populația lui, așa-zisul centru era alcătuit din cîteva străzi, în frunte cu Strada Mare, cum îi spuneam toți, adică Ștefan cel Mare, ca în atîtea orașe moldovenești, cea mai

lungă — străbătea orașul de la un capăt la altul, în direcția nord-sud — totodată și cea mai urîtă, cel puțin pînă la Piața Veche, unde se găseau toate pescăriile, aflată cam la egală distanță de extremitățile străzii. În ea era concentrată întreaga activitate comercială : băcănii, cîrciumi, magazine de stofe, pînzeturi etc., brașovenii ș.a. La capătul de sud al ei era o biserică veche, cu hramul „Maica Precistă“, care nouă, copiilor, ni se părea și mai veche din cauza acoperișului cu șindrilă, și de aceea o atribuiam lui Ștefan cel Mare : care alt domnitor al Moldovei a fost ctitorul atîtor locașuri sfinte și cum putea el să uite tîrgul nostru, care exista, desigur, și pe vremea lui ?! În schimb, strada fostă Carol I, astăzi 23 August, paralelă cu ea, dar mai scurtă, deși avea partea carosabilă nepavată, ci numai cu pietriș fin și nisip bine bătătorite, era chiar frumoasă, cu casele ei, în general, mari, așezate mai totdeauna în mijlocul unor grădini bine îngrijite, ca și clădirile înseși. Asemănătoare cu aceasta, ceva mai modestă însă, era strada Elena Doamna, care forma cu Carol I un unghi drept, începînd de la localul Primăriei, spre vest, pînă la strada Anton Cincu. În Piața Nouă, cum i se spunea atunci, unde se desfăceau mai cu seamă produsele alimentare (în special carnea și zarzavaturile de toate felurile), era un foișor, ca în numeroase orașe românești ale epocii. În stînga pieței, aproape de Primărie, grădina publică, mică și destul de sărăcăcioasă, locul de întîlnire, „la plimbare“, al copiilor și adolescenților, de trei ori pe săptămînă, seara, în timpul verii și unde cînta, firește, trei ore în șir, fanfara militară. Aș mai putea aminti, ca o *Sehenswürdigkeit*, cum zic nemții, a urbei mele natale, Bulevardul (cred că nu avea un nume propriu-zis), care pornea din dreptul Primăriei spre vest și ajungea pînă la gară. Își merita denumirea, mai ales din cauza copacilor și a relativei curățenii, la care se adăugau cîteva case mai impunătoare sau chiar frumoase. Bîrladul, care curgea în partea de răsărit a orașului, avea în centru un pod de piatră, peste care se mergea în mahalaua Buda și mai departe spre satele Matca și Blînzi.

Ca instituții de învățămînt, Tecuciul avea, dacă nu mă înșală memoria, șase școli primare : două complete

(cu cîte patru clase) pentru băieţi şi alte două, la fel, pentru fete, a cincea avea numai primele trei clase (pentru băieţi) şi a şasea, cu două clase (pentru ambele sexe), în Satul Nou. Elevii acestora din urmă îşi completau ciclul, ai celei dintîi la Şcoala nr. 1 din „centru" (pentru „boieri", spuneam noi cei de la nr. 2, şi vorbeam, măcar pe jumătate, serios, căci o frecventau, în mare măsură, copiii oamenilor „cu stare" — această calificare era uşor de dat, întrucît era destul ca odraslele respective să fie îmbrăcate „ca la oraş" şi să umble tot timpul cu încălţăminte, nu cu picioarele goale), iar ai celei de-a doua la nr. 2, situată pentru mulţi dintre ei la distanţă de cel puţin un kilometru. Toate aceste şcoli aveau localuri proprii, comode şi chiar confortabile. Cea din Satul Nou avea şi locuinţă pentru director, întocmai ca la ţară.

Existau şi două şcoli medii : un gimnaziu, cu primele patru clase ale liceului de pe vremuri (corespunzătoare claselor V—VIII de astăzi), pentru băieţi şi o şcoală profesională, tot cu patru clase, pentru fete. Viitorii meseriaşi — copiii care nu-şi puteau continua studiile după terminarea ciclului elementar — se formau în atelierele particulare din oraş. Şcoli de meserii se găseau numai la ţară, de pildă la Nicoreşti, regiune de podgorii, o şcoală (de doi ani, cred) pentru dogărie (mi se pare că şi pentru tîmplărie), iar la Ţigăneşti, una de agricultură (întemeiată de Academia Română, din donaţia de patru milioane aur a marelui proprietar Tache Anastasiu, fruntaş de seamă al partidului liberal, şi destinată exclusiv fiilor de ţărani de pe moşia donatorului, care reprezenta o parte din moşia de 42 000 de hectare a marelui logofăt Costache Conachi).

Gimnaziul avea local propriu, aş putea spune impunător şi, în orice caz, extrem de comod : o clădire în formă de pătrat, în curtea interioară cu un havuz, în faţă cu etaj, unde se afla locuinţa directorului şi a secretarului, în fund era amfiteatrul cu laboratorul, iar celelalte două laturi aveau una, sălile de clasă, cealaltă sala de muzică, sala de desen, biblioteca şi cancelaria profesorilor. La parterul faţadei se găseau cancelaria directorului, secretariatul şi locuinţa portarului. În curtea propriu-zisă, care era enormă — numai bună pentru jocurile oficiale

și neoficiale ale elevilor — era hala de gimnastică, foarte încăpătoare și înzestrată cu toate aparatele cunoscute pe atunci pentru exerciții corporale. În spatele acestei clădiri se întindea „grădina" școlii, enormă (avea, poate, aproape un hectar), care era cultivată în condiții necunoscute mie. Știu însă că profesorul E. N., care era și secretarul gimnaziului, chema pe elevii clasei I, care erau liberi sîmbăta după-amiază, să lucreze și ei alături de muncitorii angajați anume. Țin minte bine acest amănunt, fiindcă într-o sîmbătă, venind la școală și văzînd în curte cîțiva elevi din clasa I, i-am întrebat ce caută. Ei mi-au dat explicația de rigoare, iar eu, care nu fugeam de muncă, dar timpul liber preferam să-l folosesc „jucîndu-mă", le-am spus că-s „proști". Unul dintre ei m-a „denunțat", și la ora a doua de curs, pe care o aveam tocmai cu profesorul în cauză, am primit o dublă pedeapsă: două palme zdravene peste obraz și scăderea notei de la teză — venise cu tezele corectate.

Aceste condiții de ordin material cu adevărat excepționale (și nu numai pentru vremea aceea) se explică, presupun eu, măcar în parte, și prin faptul că șeful partidului liberal, Dimitrie A. Sturdza, era proprietarul moșiei Găiceana din județul nostru. Dealtfel, gimnaziul îi purta numele. Pînă în 1901, cînd a început să se aplice noul sistem de organizare a învățămîntului secundar, prin legea Haret, gimnaziul din Tecuci era „real": în ultimele două clase se studia matematica oarecum superioară (trigonometrie ș.a.) șase ore săptămînale. Absolvenții care puteau să-și continue studiile trebuiau să se ducă la un liceu tot „real". Pentru tecuceni, cele două astfel de licee mai apropiate erau la Brăila și Piatra Neamț. Focșanii, Galații și Bîrladul — aflate la o distanță mult mai mică — aveau licee probabil „clasice". M-am gîndit adesea ce s-ar fi întîmplat cu mine, dacă m-aș fi născut în 1887 și n-aș fi pierdut un an după terminarea claselor elementare. Aș fi intrat în clasa întîi a gimnaziului real (în 1898) și dată fiind slăbiciunea mea dezolantă la matematică, ajutată și de totala incapacitate pedagogică a profesorului nostru, aș fi rămas, cu siguranță, corigent și apoi repetent cel mai tîrziu în clasa a treia și, bine-

înțeles, aş fi renunțat (adică nu m-ar fi mai lăsat părinții mei) să-mi continuu studiile.

Școala profesională de fete era instalată în una dintre casele „boierești" ale orașului, aproape de Primărie, fostă proprietate, cred, a lui Tache Anastasiu, al cărui nume (împreună cu al soției) îl și purta. Deși distanța dintre gimnaziu, care se găsea în partea de nord a orașului, aproape de punctul unde începea Satul Nou, și școala profesională, aflată pe aceeași stradă, era mare, posibilitatea de a se vedea (nu de a se întîlni !) băieții și fetele exista, firește pentru cei mai în vîrstă și, în special, mai curajoși, ca să nu spun mai îndrăzneți. În orice caz, știau și ei și știau și ele cîte ceva despre ce se întîmpla sau se presupunea că se întîmplă în „lagărul" opus și totuși atît de apropiat prin dorințe și visuri.

Orașul și județul Tecuci se pot mîndri cu un număr relativ mare de oameni cu un nume în istoria culturii naționale care s-au născut aici : Anghel Saligny, inginer și academician, conducătorul lucrărilor de construire a podului de la Cernavoda ; luptătorul socialist Ioan Nădejde ; scriitorul Calistrat Hogaș ; pictorul Gheorghe Petrașcu ; poetul Ștefan Petică ; profesorul de filozofie Ion Petrovici ; arheologul și istoricul Vasile Pârvan ; sociologul Ștefan Motăș-Zeletin ; marele actor Radovici ; juristul Vintilă Dongoroz ; scriitorul Ion Dongorozi ; etnograful și folcloristul Tudor Pamfile ; artista emerită Irina Răchițeanu. Patru dintre ei au fost membri titulari ai Academiei Române.

II. PĂRINŢII. FAMILIA

Tatăl meu era bulgar. A venit în ţară de peste Dunăre la vîrsta de 18 ani şi s-a stabilit la Nicoreşti, unde trăia un compatriot al său, mai în vîrstă, Ivan Penu, tatăl vitreg al mamei, amintit deja în aceste pagini. Alegerea Nicoreştilor ca loc de muncă se explică, foarte probabil, prin faptul că acolo se găsea un bulgar, tot grădinar. Dacă ştia de mai înainte acest lucru sau dacă îl cunoştea, indirect, pe „tata-bătrînul", n-aş putea să spun. Sigur este că el s-a căsătorit cu mama, care avea 16 ani (cu 12 ani mai puţin decît dînsul), datorită legăturii foarte strînse sub toate aspectele cu Ivan Penu. Spre deosebire de acesta, tata a învăţat cît se poate de bine limba noastră, chiar dacă toată viaţa a vorbit, din cauza meseriei pe care o practica în compania conaţionalilor lui, mai mult bulgăreşte decît româneşte. Nu-mi amintesc să fi observat, nici mai tîrziu, cînd am început să am preocupări lingvistice, particularităţi în folosirea limbii române care să-l fi trădat ca străin.

Era voinic, mare muncitor, ordonat şi disciplinat în tot ce făcea. Fiind priceput în meserie, lucra, la grădinile celor trei fraţi bulgari, de asemenea pomeniţi aici, în condiţii speciale : era „comîndar", adică şef de echipă, şi de aceea nu avea un salariu propriu-zis, ci primea un procent, pe care, fireşte, nu l-am ştiut niciodată, din beneficii. Termenul oarecum consacrat pentru a defini această situaţie specială era „la parte", primea, adică, o cotă-parte din cîştigul întreprinderii, ceea ce reprezenta mai mult, poate chiar foarte mult, în comparaţie cu un salariu obişnuit. Acest tratament aproape privilegiat se explica, desigur, şi prin încrederea mai mare pe care o inspira el, ca bulgar, patronilor săi bulgari. „Privilegiul" mergea mai departe,

în sensul că timp de 5—6 luni, cît dura sezonul de desfacere a zarzavatului proaspăt, tata era trimis ca „vînzător“, cu marfa respectivă, la Nicorești. De astă dată încrederea patronilor se datora exclusiv corectitudinii exemplare a „omului“ lor. Încrederea căpăta o formă concretă foarte avantajoasă : pentru un car bine încărcat cu zarzavaturi el trebuia să obțină pentru șefii lui o sumă fixată, bineînțeles, de aceștia. Ceea ce prisosea, și totdeauna prisosea ceva, îi revenea tatii. Insist asupra acestui amănunt ca să arăt că noi, copiii lui, în număr de zece, dintre care opt am ajuns la maturitate și la bătrînețe, am dus în casa părintească o viață aproape îmbelșugată în comparație cu aceea a tuturor tovarășilor noștri de joacă și de școală.

Căsătoria lui cu mama a fost impusă, cred, de tatăl ei vitreg, om altfel foarte blînd, care voia să satisfacă dorința compatriotului său. Dată fiind vîrsta ei, mai aproape de copilărie decît de adolescență, rezistența a fost slabă. Deosebirea dintre cei doi soți nu era numai de vîrstă. Tata era mai degrabă un om închis în sine, tăcut, adesea chiar posomorît, și cred că nu numai prin temperament, ci și din cauză că se simțea străin în afara meseriei lui, unde era ca acasă la dînsul. Cu vecinii noștri din actuala stradă a Puțului nu avea decît relațiile obișnuite între cunoscuți : își dau bună ziua și, cel mult, se întrebau reciproc de sănătate. Nu-mi amintesc să fi văzut în casă la noi un bărbat din afara familiei în sens larg. (Aceasta și pentru că cea mai mare parte a anului el o petrecea fie la grădină, de unde venea, destul de rar, numai noaptea, fie la baraca de vînzător din Nicorești.) În timpul iernii se ducea destul de des, seara, la cîrciuma ținută de un bulgar, ca să bea un pahar de vin — rachiu niciodată, nici cînd cumpăra pentru casă de sărbători — și mai ales să stea de vorbă cu patronul ei.

Mama, în schimb, era foarte apropiată de oameni, *leutselig,* cum spun nemții. Îi plăcea societatea, care-i oferea și prilejul să-și pună în valoare calitățile ei de ordin intelectual și afectiv. Îi plăcea gluma, știa s-o și facă, de obicei cu succes, avea humor și spirit polemic. Era bună la suflet, darnică și generoasă. Dădea „cu împrumut“, chiar cînd știa că nu i se va restitui, mălai și, mai ales,

zarzavaturi, de care gemea beciul casei noastre. O ajuta să se comporte astfel și să cîștige simpatia oamenilor și frumusețea fizică, pe care și-a păstrat-o pînă tîrziu, cel puțin în ce privește trăsăturile feței. În ciuda acestor deosebiri dintre ei, părinții mei au avut o căsnicie mai mult ori mai puțin asemănătoare cu a oamenilor simpli din vremea aceea, cu necazurile și bucuriile lor, cu grija pentru copiii foarte numeroși și cu obligațiile față de semenii lor.

La Nicorești, unde s-au căsătorit la începutul anului 1879, au stat puțin. Numai fratele meu mai mare, Neculai, s-a născut acolo. Al doilea copil, o fată, s-a născut (în ianuarie 1882) la Tecuci, unde tata cumpărase o casă cu două încăperi, fostă cîrciumă — de aceea avea un beci mare de cărămidă — în mahalaua Focșa, ultima casă, atunci, din actuala stradă a Puțului, la o sută de metri depărtare de podul de lemn de peste Bîrlad. Cu timpul, înmulțindu-se copiii și crescînd veniturile, casa a căpătat un chiler, adică o prelungire în spatele ei, la un nivel mai jos decît restul, cu două încăperi, dintre care una a servit, o bucată de vreme, ca adăpost în timpul iernii pentru vite (de fapt, o vacă și vițelul ei). Mai tîrziu tata a construit din scînduri un grajd foarte încăpător, care servea și pentru alte scopuri.

Curtea, mare, a fost, la un moment dat, împărțită în două printr-un zaplaz la fel de solid ca și toate celelalte patru care împrejmuiau întreaga proprietate. Partea de dincolo a curții propriu-zise, redusă la jumătate, a fost transformată în grădină de legume, de flori și, mai puțin, de pomi (un prun, un vișin și cam atîta). Spre stradă erau salcîmi, ca la mai toți vecinii. Îmi plăcea, mai mult decît fratelui meu mai mare, să îngrijesc de grădină, cu dragoste, dar și cu interes. De aceea ajunsesem să cunosc semințele multor flori și legume. Marin — așa îl chema — prefera să folosească pomii din grădină pentru a agăța de ei „prinzătoarea“ — colivia construită pentru prins păsările cîntătoare (sticleți, scatii, floreni, măcălendri). Acest meșteșug îl deprinsese cu o mare îndemînare, care-l făcuse celebru, și nu numai în mahalaua noastră. Eu îl ajutam, cînd era nevoie, mai bine zis, cînd voia să îm-

partă oarecum gloria cu un frate mai mic, la care ținea sincer.

Pe tata, lumea îl cunoștea, în mod obișnuit, cu numele lui mic, Toader, dar în forma hipocoristică bulgărească : Toșcu. Cel de familie era, de fapt, numele de botez al tatălui său. Cum îl chemase, în întregime, pe acesta, noi n-am știut niciodată, poate din prudență, căci la Nicorești, unde s-a stabilit îndată după venirea lui din Bulgaria, și-a procurat un certificat de naștere „cu martori". Deoarece se născuse cu mult înainte de 1864, data introducerii Codului civil la noi în țară, a putut, la fel cu atîți alți oameni, și nu numai străini, să se prezinte la Primărie cu doi bărbați în vîrstă, care depuneau mărturie că-i cunoșteau familia și, bineînțeles, pe el însuși ca fiind originari din Nicorești. În modul acesta el a devenit „român", la început, probabil, „sub protecția română", cum rezulta dintr-un certificat al meu de studii, unde apărea această formulă, care mai tîrziu n-a mai fost folosită în actele oficiale, și toți frații mei au obținut fără dificultăți, cînd au avut nevoie, certificate de „naționalitate".

M-am oprit asupra acestui detaliu, pentru că procedeul în discuție a fost aplicat, cu siguranță, de marea majoritate a străinilor stabiliți în România și asimilați, dacă nu ei, în orice caz toți copiii lor. În epoci mai îndepărtate, sînt sigur că „românizarea" celor veniți din alte țări se făcea și mai ușor. Contribuția cea mai importantă, în primii ani de viață a copiilor, chiar exclusivă, la desfășurarea acestui proces de asimilare, a fost a mamelor romànce. În cazul meu pot afirma, pe baza sentimentului, profund și permanent, care m-a stăpînit și mă stăpînește în continuare, că sînt cel puțin tot atît de român ca și conaționalii mei cu documente de la Ștefan cel Mare și că, din acest punct de vedere, sînt fiul mamei mele. Satul în care s-au născut ea, părinții ei și strămoșii ei din atîtea generații se află într-o regiune de foști răzeși, cum rezultă din *Statistica răzeșilor* de Petru Poni. Ea mai ținea minte cîte ceva despre un bunic („tata-moșu"), fără să pot spune ce anume, vorbea despre o mătușă preoteasă, despre un văr „de-al doilea", pe care l-am cunoscut ca secretar al Consiliului județean Tecuci. Aceasta însemna pentru țăranii din

vremea aceea că era „de neam“, bineînţeles în limitele foarte modeste ale acestei noţiuni, în care elementul esenţial îl constituia „vechimea“ familiei, adică, de fapt, conştiinţa acestei vechimi. Aşa îmi explic eu, în parte, simţul ei dezvoltat pentru limbă şi humorul despre care am mai amintit.

N-am uitat cîteva lucruri în legătură cu aceste calităţi şi de aceea le voi spune, fiind sigur că unele dintre ele erau creaţie personală. Cînd o întrebam noi, copiii, ce sărbătoare este într-o zi oarecare — copiii ar dori să fie mereu sărbători — ea ne răspundea, aparent foarte serios : „Curgolea înaintea sărăciei“, o formulă aş zice extraordinară ca semnificaţie socială. În preocupările mele de ordin profesional n-am dat în nici o culegere de folclor sau de etnografie de acest „nume“, glumeţ fireşte, de sărbătoare. Dacă vedeam pe cineva, necunoscut de noi, trecînd pe „drum“, doream, bineînţeles, să ştim cine este. „Cotea de la oi“, spunea ea, tot serios. Văzînd cum ne spălăm, de mîntuială, pe faţă şi pe mîini, ne sfătuia, ironic, să nu frecăm prea tare, că dăm de alb. Cînd îl căuta pe frate-meu Marin, care era, de obicei, absent în chestiuni legate direct de treburile casei, şi el se făcea că nu aude de acolo unde se găsea (în grădină sau la vreun vecin), îl striga, blestemîndu-l : „Marine, unde eşti ? Marea ai trece-o, şi Dunărea !“ Făcea, cum se vede legătură, determinată de asemănarea fonetică, între numele băiatului şi cuvîntul „mare“. Formula cu trecerea mării şi apoi a Dunării este evident că nu-i aparţinea, dar apropierea amintită o făcea ea însăşi, fără un model străin. Cînd făceam mofturi, mai ales la masă (nu ne plăcea un fel de mîncare etc.), ne spunea, de astă dată extrem de serios : „Sărace ghine (= bine), mult rău aştepţi“. Şi înţelegeam, mai ales din ton, că avea perfectă dreptate şi reacţionam în consecinţă.

Printre alte... figuri de stil ale ei, de fapt produs general şi anonim al vorbitorilor limbii noastre de-a lungul generaţiilor, era şi următoarea. Cînd cineva avea un inel sau o brăţară aparent aurie, ea spunea, la fel cu ea toţi vecinii noştri, că „e de auleu şi spoit cu vai de mine“, o definiţie glumeaţă, în fond tristă, a sărăciei oamenilor celor mulţi, bazată pe realitate, nu numai în ce pri-

vește conținutul ei social, ci și pe expresia, produs al tehnicii bijutierești (cf. „de argint suflat cu aur"), dar și al unui fel de simbolism fonetic (sau joc de cuvinte). Ironia aceasta era, foarte des, și autoironie.

Avea o memorie puțin obișnuită. Știa exact data nașterii nu numai a tuturor copiilor săi, ci și pe aceea a multora dintre copiii prietenelor, care, cum am putut constata eu însumi fiind de față, veneau s-o întrebe. Uneori mama mai greșea, dar nu cu mult și foarte semnificativ din punctul de vedere al psihologiei sale de om simplu. O greșeală a ei s-a produs chiar în cazul meu. Totdeauna mi-a spus că m-am născut la 30 septembrie (ea pronunța sictemvrie), nu la 29, cum era în certificatul de naștere. Așa se explică faptul că în unele declarații autobiografice ale mele eu am acceptat data indicată de mama, pe care, după 23 August, am transpus-o în stilul „nou", ajungînd astfel la 12 octombrie. Unele autorități, în special cele care se ocupă de relațiile internaționale ale țării noastre, au adoptat definitiv data de 29, fără s-o... „stilizeze". Vrînd-nevrînd, am acceptat-o și eu, mai cu seamă după eliberarea certificatului de naștere tip nou. Am avut totuși curiozitatea să verific declarația mamei, în care aveam atîta încredere. Am folosit în acest scop, bineînțeles, un calendar al anului 1888, dar și unele detalii comunicate de ea, și anume că m-am născut într-o joi (mai pot adăuga, pentru... justificarea admirației mele, și ora 4 după-amiază). Ei bine, 29 septembrie al anului amintit a fost joi. Asta arată că mama s-a înșelat cu privire la dată, element oarecum abstract, nu și la ziua săptămînii, mult mai concretă decît o cifră oarecare.

Era și curajoasă. Nu se pierdea cu firea nici cînd venea vreun salariat al Primăriei sau al Poliției să facă vreo „inspecție" cu privire la plata impozitelor sau la întîmplări pe care se presupunea că le cunoaște, nici în fața atitudinii amenințătoare a unui vecin de care se temea toată lumea.

Ambii părinți au fost analfabeți. Tata putea totuși citi, cu destulă greutate, un calendar vechi, tipărit cu litere chirilice, care „mergea" pînă la anul 2000, cînd știam cu toții că se termină viața pe pămînt, și, mai

alcs, cifrele, pe care putea chiar să le facă, întrucît, ca „vînzător“ la baraca din Nicorești, avea absolută nevoie să le cunoască. Urmase, poate, vreun an, doi în Bulgaria, o școală elementară. Cu toate acestea, nu numai că și-au trimis toți copiii la școală — cu excepția fetei mai mari, care a suferit multă vreme de o infirmitate a vederii —, dar, cînd s-au ivit împrejurările prielnice, pe unii dintre ei i-a ajutat bucuros să-și continue studiile. Rolul principal în această privință l-a jucat mama, cum se va vedea ceva mai încolo.

Pe frate-meu cel mai mare, Neculai, născut în decembrie 1879, l-au dat, după terminarea celor patru clase primare, „la stăpîn“, mai întîi la o băcănie din Focșani, unde a stat doi ani. În iarna celui de-al doilea an a venit de sărbători acasă pentru cîteva zile. Cînd l-a văzut mama cu mîinile crăpate din cauza frigului și a trebii — știu asta de la dînsa —, s-a ținut de capul tatii luni în șir, pînă a izbutit să-l scoată de acolo. Dar izbînda ei n-a fost, pentru moment, deplină, căci băiatul și-a schimbat numai orașul și „stăpînul“, care era acum un curelar tecucean, cu avantajul, mare, că mînca și dormea la părinți. Mama nu s-a putut împăca nici cu această situație. Aflase, între timp, că la Bîrlad exista o școală „ormală“ (așa percepuse ea cuvîntul „normală“), în care învățau pe socoteala statului absolvenți ai cursului primar, ca să ajungă „profisori“. Și, la fel ca în cazul lui Creangă, în discuția dintre părinți a învins mama. După un an de ucenicie la Ilie curelarul de pe Strada Mare, frate-meu a repetat clasa a patra, tot la Școala nr. 2, care se găsea foarte aproape de casa noastră, ca să-și recapete cunoștințele pe care le uitase în cei trei ani de muncă „la stăpîn“. În septembrie 1895, cînd am intrat eu în clasa I primară, el a dat concurs și a reușit ca bursier la sus-amintita școală. Întîmplarea a jucat în această povestire un rol mult mai important decît rezultă din cele arătate : învățători, la țară — pentru oraș, viitorii învățători, care se numeau institutori, erau pregătiți într-o școală specială din București — nu puteau fi, potrivit normelor vremii, decît copiii țăranilor propriu-ziși. Fratele meu se născuse, cum am mai spus, la Nicorești, unde au trăit părinții noștri vreo doi

ani după căsătorie. Pentru dezvoltarea mea viitoare, evenimentul a fost aproape hotărîtor, cum se va vedea mai departe. Ca învățător, Bîdia — așa-i spuneam noi, frații mai mici — a trăit mult timp la țară. În baza unui examen „de înaintare“, a trecut la oraș (Focșani). A avut copii, mulți. Patru băieți au fost ofițeri (doi au murit pe front în ultimul război), iar două fete, foste studente ale mele la Iași, au funcționat ca profesoare de Limba română.

Cel mai apropiat de mine, afectiv vorbind, dintre toți copiii familiei noastre a fost Marin. Aceasta, datorită diferenței mici de vîrstă (trei ani și jumătate), deci faptului că eram tovarăși de joacă înainte de toate. Este adevărat că el se juca mai mult cu băieți de seama lui, căci, la anumite jocuri, mai „serioase“, contau enorm cei cîțiva ani în plus ai lor. De aceea îi voi face în cele ce urmează portretul, fiindcă... merită, aș zice mai ales din punct de vedere literar, chiar dacă mie îmi lipsește cu totul talentul necesar pentru aceasta. A fost copilul favorit al mamei, care îl simțea mai bărbat decît pe toți ceilalți băieți ai ei. Dealtfel slăbiciunea pentru dînsul ea a manifestat-o oarecum din primul an al vieții lui : l-a alăptat doi ani fără o lună (pe ceilalți copii... numai cîte un an și jumătate !). Deoarece noi toți am fost în mai mare măsură copiii mamei și din punctul de vedere al educației — tata stătea acasă fără întrerupere numai lunile de iarnă — am crescut mai liber, cum se întîmplă, mai totdeauna, cînd grija părintească revine aproape exclusiv mamei. Această libertate, Marin a exploatat-o cu o adevărată artă, bineînțeles spre paguba lui. Era frumos și inteligent, simpatizat de mai toată lumea, ceea ce iarăși nu i-a putut fi de folos pentru formarea lui ca om de nădejde. În cei șapte ani, cît dura obligativitatea învățămîntului elementar, a terminat numai primele două clase. A fost dat la școală cu trei ani înaintea mea și a terminat-o odată cu mine. În clasa a treia, am fost colegi, și din cauza aceasta aveam destule necazuri. Domnul Corvin, institutorul nostru, mă întreba mereu unde-i frate-meu, care lipsea aproape regulat. Nu-i plăcea cartea. Nu-mi aduc aminte să-l fi văzut vreodată citind sau scriind, ceea ce, bineînțeles, făcea totuși cînd și cînd.

Adesea institutorul nostru mă trimitea s-o aduc la școală pe mama, ca să afle de la ea ce se întîmplă cu Marin. Parcă o văd și acum pe biata mamă cum sta în picioare, mică și puțintică la trup, cu brațele încrucișate și răspunzînd la întrebările puse : „Ce le pot face eu, domnule Corvin ? Pleacă amîndoi odată de acasă. De unde să știu eu că vine aici numai unul ?" În felul acesta ea spunea, indirect, dar foarte clar, că eu n-o informam despre lipsa de la școală a lui Marin. Nu-mi plăcea — și nu mi-a plăcut niciodată — să „pîrăsc", de astă dată evident și din teama de bătaie. Căci acest frate al meu, voinic și plin de curaj, era un „bătăuș" de frunte, cînd cereau împrejurările. Această „calitate" a lui îmi folosea și mie, în sensul că, chiar cînd se ivea prilejul, îndreptățit, poate, să primesc vreo corecțiune de la un băiat ceva mai mare decît mine, scăpam, fiindcă Marin era gata în orice moment să mă apere. În prezența domnului Corvin, mama mă mustra că nu-i spun nimic despre absențele fratelui. Țin minte bine cum : „Lasă, chir Iorgule, că ne răfuim noi acasă !". „Răfuiala" avea loc, dar fără urmări, nici pentru mine, nici pentru fugarul de la școală. Avea, biata mamă, alte griji, mai imediate, dacă nu și mai mari, cu gospodăria și cu copiii ceilalți.

La 16 ani, Marin era bărbat în sensul aproape deplin al cuvîntului. Se mai ținea de unele jocuri, mai mult ori mai puțin potrivite pentru această vîrstă, dar practica altele, de anvergură, ca dansul și călăria. Era un dansator așa de bun, încît îl primeau și cei care organizau baluri „la salon", ca să le danseze prietenele. (Băieții de condiția lui se mulțumeau cu dansurile în aer liber, cu prilejul „suharelelor" — acest aspect lingvistic îl căpătase în vorbirea populară fr. *soirée* — care aveau loc, de obicei, sîmbăta seara în curtea unui băiat sau a unei fete, doritori să se recreeze după o săptămînă, pentru mulți dintre ei, destul de grea.) Cît despre călărie, el o învățase și o practica nu cu caii noștri, pe care nu-i aveam, ci cu ai vecinului de peste drum, moș Constantin Șendrea, vătaf pe moșia lui Anton Cincu și bun cunoscător în materie, căci meseria lui nu putea fi exercitată decît călare. Avea cai buiestrași — noi le spuneam „care merg la umblete" —, un mers special, pe care am încercat

eu, peste zeci de ani, să-l descriu, spre a mă opri la una dintre etimologiile propuse pentru cuvîntul „buiestru". Mi-aduc aminte că la un Sîntoader — prima sîmbătă din postul mare, cînd la Tecuci era bîlci, bîlciul de primăvară, destinat aproape exclusiv nevoilor de ordin agricol ale oamenilor : se vindeau şi se cumpărau cai, vite de muncă, împreună cu uneltele necesare —, frate-meu, rugat de vecinul nostru, s-a urcat pe calul care urma să fie vîndut şi l-a purtat, la trap şi la galop, prin bîlci, spre a fi văzut şi apreciat de eventualii cumpărători. La un moment dat, calul a căzut, apăsînd cu toată greutatea unul dintre picioarele călăreţului. Vindecarea fracturii a durat cîteva săptămîni şi a fost realizată de mama Catinca, soţia proprietarului calului, care era un adevărat ortoped empiric. Bineînţeles că tata, care avea serioase motive de nemulţumire, dată fiind viaţa cam aventuroasă a acestui frate, extrem de simpatic, al meu, i-a aplicat o corecţiune dintre cele mai aspre,... dealtfel, nu singura.

La 18 ani şi jumătate a intrat voluntar în armată, la Regimentul de roşiori nr. 6 din localitate. În scurtă vreme a ajuns cel mai bun călăreţ al unităţii, spre marea satisfacţie a şefilor lui ierarhici, la care s-au adăugat şi ofiţeri din celelalte escadroane. Se mîndreau toţi cu el. Aşa se face că, după doi ani, era sergent, iar în al treilea an, înainte de a se elibera, i s-a propus să fie „reangajat", să fie, adică, avansat, în anumite condiţii, sergent-major, în ciuda faptului că avea numai două clase elementare terminate. N-a acceptat însă, şi am înţeles, poate, chiar atunci de ce : îi plăcea libertatea, fie şi relativă, pe care ca militar n-ar fi avut-o, fără riscuri grave. A preferat, după ce a urmat cursurile „şcolii de adulţi", la care s-a remarcat printre colegii lui (a fost clasificat primul), să devină „ceferist".

Cînd mai avea două luni pînă la împlinirea vîrstei de 22 de ani, s-a căsătorit. Eram atunci elev în penultima clasă de liceu şi, din dragoste pentru el, ca şi pentru logodnica lui, o fată cuminte şi frumoasă, m-am învoit pentru o săptămînă după vacanţa Crăciunului de la directorul internatului, ca să pot „juca" la nunta lui. De fapt, n-am dansat, fiindcă nu ştiam nici un dans, fie

şi popular. Am folosit însă această expresie, pentru că ea era curentă, în vorbirea noastră şi a vecinilor, ca formulă de urare la adresa tinerilor ori de cîte ori se ivea prilejul. „Să ştii că am să joc la nunta ta!“ se spunea unui flăcău sau unei fete drept mulţumire pentru o atenţie sau un serviciu, adesea însă din simplă plăcere, care era, bineînţeles, reciprocă. „Am să joc la nunta ta!“ însemna „am să vin la nunta ta, ca să te felicit, să beau un pahar de vin“ etc.

Comportarea lui în armată şi după aceea i-a cîştigat în aşa măsură dragostea tatii, încît noi toţi am fost uimiţi. Nu pot uita, între altele, faptul că atunci cînd frate-meu se ducea cu regimentul „la manevre“, departe de Tecuci, tata îi trimitea bani, deşi ei nu-i erau necesari : de la unitatea lui militară primea absolut tot ce-i trebuia, exact ca la sediul ei, ba chiar ceva mai mult şi mai bun, căci se găseau toţi „în deplasare“ şi lucrau în condiţii mai grele decît „acasă“. Slăbiciunea tatii pentru el, explicabilă, într-o măsură însemnată, şi prin farmecul lui înnăscut şi, nu rareori, puţintel „organizat“, mersese atît de departe, încît îi făgăduise „grădina“ (partea din curtea casei părinteşti care era despărţită de rest printr-un gard de scînduri). Făgăduiala nu s-a împlinit însă atunci, cînd, după moartea ambilor părinţi, a trebuit să se facă o împărţire justă a modestei „moşteniri“ între copiii, numeroşi, care aveau nevoi multe de acoperit şi mijloace puţine.

Căsătoria lui a fost bogată în progenitură, aproape la fel ca a părinţilor, şi prin nimic inferioară celei a fratelui şi a sorei mai în vîrstă decît el. Din păcate nici unul dintre copiii lui nu s-a putut ridica deasupra nivelului de viaţă materială şi spirituală a celor care le-au dat naştere. Era şi greu, din cauza condiţiilor de viaţă strict obiective, dar nu imposibil, cum dovedeşte, între altele, cazul unui foarte bun prieten al lui, de aceeaşi vîrstă şi tot feroviar, cu grad mic în ierarhia administrativă, al cărui unul dintre copii a ajuns general. Exemplul din casă, în primul rînd al tatălui, mai cu seamă în cazul băieţilor, este decisiv.

Despre ceilalţi fraţi şi surori nu voi spune decît foarte puţine lucruri. După mine s-au născut două fete.

O țin minte, vag, numai pe cea de-a doua, Marița : blondă tare (mă refer la părul ei) și foarte vioaie. Mă jucam cu ea, în realitate o „drăgăleam“, luînd-o în brațe și dînd-o „huța“, adică ridicînd-o puțin de la pămînt și învîrtind-o cît mă ajutau puterile. A murit la vîrsta de trei ani, în noaptea Învierii. N-am uitat și nici n-am să uit cum plîngea mama, care, slavă Domnului, n-o avea numai pe ea, și cum am plîns și eu, mai puțin ca frate și mai mult ca tovarăș de joacă. Se spunea — căci se credea cu adevărat — că copiii care mor în noaptea Paștelui se duc de-a dreptul în rai, și aceasta nu numai pentru că-s nevinovați, fără păcate, ci și din cauză că drumul spre paradis este liber : cerurile sînt deschise toate și trecerea sufletului printre ele nu întîmpină obstacole.

După ea a venit un băiat, Moscu, cuminte și așezat, absolvent al unei școli elementare de meserii, unde l-am dus și l-am susținut eu. Trăiește de foarte multă vreme în comuna Gohor din județul Galați, ca dogar, meserie pe care o mai practică, firește, cu dificultăți, și astăzi, în ciuda vîrstei. (Are 79 de ani.) Cu doi ani mai mică decît el este soră-mea Maria, văduvă de multă vreme a unui tîmplar, care lucra la Centrul de aviație din Tecuci, mamă a unui colonel și străbunică. Foarte asemănătoare ca fire cu Moscu, pe care îl întrece printr-o surprinzătoare înțelepciune, evidentă încă din tinerețe. Așa se explică, în primul rînd, prelungirea vieții ei, în ciuda greutăților de tot felul și a sănătății sale mai degrabă șubrede. Ultimul băiat, Grigore, a fost meseriaș, mai întîi dogar, ca și Moscu, apoi, după stabilirea la București, rînd pe rînd boiangiu și brutar, pentru ca, la sfîrșit, cu mulți ani înainte de a se prăpădi (la o vîrstă mai aproape de tinerețe decît de bătrînețea propriu-zisă), să ajungă țăran cooperatist într-un sat din apropierea Bucureștilor. Aceste avataruri profesionale se explică, în mare măsură, prin spiritul său cam îndrăzneț, destul de asemănător cu al fratelui Marin. A fost membru al P.C.R. cu vechime din 1929, rezultat oarecum firesc al anilor petrecuți în capitala țării. După el, la trei ani, s-a născut cel din urmă copil al părinților mei, o fată (Paraschiva), care, ajutată de mine (la moartea tatii terminase cursul elementar) și datorită însușirilor sale, a ajuns maestră de

țesut la o școală profesională. Acum e pensionară și mamă a unei fiice, soție de inginer, cu doi copii, și a unui medic.

Rămîne acum să mă înfățișez pe mine însumi, ca copil și ca membru al familiei noastre. Fizicește seamăn, ca două picături de apă, cu tata, care era un om voinic, viguros și cu o sănătate foarte bună. Nu-mi aduc aminte să-l fi văzut vreodată bolnav. (A murit subit, la vîrsta de 67 de ani, după spusele fratelui meu Marin, din cauza unei hernii strangulate.) Pe nici unul dintre ceilalți copii ai lui n-ar fi putut un străin să-l recunoască astfel, dacă s-ar fi condus în apreciere numai după asemănarea fizică. De el mă apropie, într-o măsură însemnată, temperamentul, oarecum ponderat, și spiritul de disciplină și de ordine, care, în cazul lui, se manifesta sub forme surprinzătoare la un simplu muncitor de pămînt. Este adevărat că meseria lui de grădinar îl ajuta, oarecum, să fie ordonat, mai cu seamă cînd trebuia să pregătească trufandalele de primăvară. L-am văzut odată făcînd „cuibul" pentru castraveți : o groapă adîncă de cel puțin un metru, cu un diametru de circa 50 cm, umplută cu gunoi anume pregătit, cu îngrășămînt și cu pămînt negru special („mraniță"), în care punea sămînța, acoperind-o apoi cu un geam, pe care, cînd era soare, îl ridica pentru ca lumina și căldura să pătrundă direct în cuib.

Amintind de spiritul ordonat și disciplinat al tatii, nu pot să nu dau cîteva exemple concrete. Podul casei noastre, în care se păstrau, de obicei, lucruri de tot felul, printre ele, în timpul iernii, untura, slănina de porc afumată, adesea struguri aranjați în „clădării" (mai mulți împreună și atîrnați) etc., adăpostea și diverse unelte, necesare, fiecare la timpul ei, gospodăriei noastre : topoare (mai multe, unul, special, numit țiu, cu tăișul lung și îngust, bun mai ales pentru despicat lemnele groase), o toaipă (tot un fel de topor, cu tăișul mare și puțintel curbat, pentru tăiat, în lung, tulpinile și crengile mai mari ale copacilor), o lopată de lemn pentru zăpadă, una de fier pentru gunoi, o furcă de lemn pentru iarbă, alta de fier, „țepoi", pentru grajd, teslă, ciocan, clește etc. Un amănunt care deștepta curiozitatea și, într-un fel, mirarea noastră, a copiilor : deși nu aveam

decît foarte rar cai, de fapt, unul singur, în pod exista totdeauna o adevărată colecție de cozi de bici, „prelucrate“ de tata, din lemn de corn (foarte rezistent). De această curiozitate se leagă o întîmplare, foarte neplăcută pentru frate-meu Marin. Într-o primăvară, cînd unele flori și fasolea din grădină începuseră să crească, se simțea nevoia să fie sprijinite, spre a se dezvolta în condiții favorabile. Trebuiau pentru asta haragi. Marin, ingenios ca întotdeauna, s-a gîndit la cozile de bici din pod. Zis și făcut. Ce-a pățit după aceea este altă vorbă.

Și beciul era aranjat toamna, cînd venea de la „grădină“ carul cu zarzavat, tot de tata : varza la murat o punea într-o putină enormă (ne ajungea pînă la Paști), cartofii, morcovii, pătrunjeii și prazul îngropați în nisip, murăturile în putinele mai mici, cu ardei roșii în chiupuri etc., totul așezat la fel de minuțios ca și lucrurile din pod. Abaterile mai serioase de la această disciplină erau sancționate, după gravitate, dar și după... infractor. Particularitățile mele amintite mai sus îi plăceau, bineînțeles, și explică „favoarea“ de care mă bucuram în ochii lui, și nu numai în comparație cu frate-meu Marin, care se găsea, din acest punct de vedere, la antipod, ci și cu ceilalți copii. Aprecia deopotrivă și „cumințenia“ mea : eram „ascultător“, adică făceam ce mi se cerea, îmi „căutam de treabă“, ceea ce, sub aspect economic — foarte important pentru capul familiei — însemna o mare calitate.

Semănam însă, în ce privește mai cu seamă afectivitatea, cu mama, chiar dacă nu eram la fel de *leutselig* și de „vorbăreț“ (iubitor de societate și de „causerie“) ca ea. Această asemănare se manifesta mai cu seamă în dragostea mea pentru „joacă“. Îmi plăcea să mă joc în toate felurile, bineînțeles posibile pentru mine din punctul de vedere al forțelor, fizice și intelectuale, precum și din acela al mijloacelor materiale. „Jucăriile“ propriu-zise mi le confecționam singur : smeiele (turcaleț și cu speteze), cărucioarele cu roți făcute din mosoarele de ață devenite inutile, arcuri (din sîrmele umbrelelor stricate), ca să nu mai vorbesc de mingile din cîrpe sau din guma galoșilor aruncați (de cei care îi aveau !) la gunoi etc. Aceste jocuri le practicam fără parteneri, fiindcă prezența lor nu era necesară. Dealtfel, ei nu prea existau.

Mă gîndesc la cei de vîrsta mea. Vecini imediaţi aveam mai ales fete, iar băieţii erau ori mai mari, ori mai mici decît mine. Cînd trebuia să mă joc „de-a mingea“ (în doi sau în patru) sau „de-a ţurca“, treceam, fireşte, peste deosebirile de vîrstă, dacă mi se îngăduia să fiu tovarăşul de joacă al lui Marin şi al prietenilor lui. Un joc care mă atrăgea în special era „ochitul“ păsărilor (de obicei vrăbii) : aruncam cu piatra în ele (luate izolat) şi, cum făceam acest exerciţiu în fiecare zi cu vreme frumoasă, căpătasem o mare dexteritate atît a ochiului, cît şi a mîinii drepte, care m-a ajutat, mai tîrziu, la jocul cu popicele. „Ocheam“ şi... oameni : ne asociam mai mulţi copii şi ne jucam, chipurile, zvîrlind unii în alţii pietre destul de mărişoare, care deseori nimereau mai sus de membrele inferioare ale corpului, cu consecinţe neplăcute pentru cel „ochit“. Evident că astfel de „distracţii“ le organizam în locuri ferite, unde nu ne vedeau cei mai în vîrstă şi mai serioşi din familiile noastre, ca să ne „pună la rezon“.

Alte „jocuri“ erau şi mai puţin nevinovate. La fel cu toţi copiii, îmi plăceau fructele, indiferent de soi şi chiar necoapte. Cum „grădina“ noastră nu mi le putea furniza, iar bani pentru a le cumpăra nu aveam, mi le procuram (bineînţeles, procedeul nu-mi aparţinea numai mie) fie sărind peste garduri în grădinile vecinilor mai apropiaţi sau mai îndepărtaţi, fie ducînd grăunţe de porumb şi mai des pui de găină la „merăria“ lui Curic (proprietarul unei adevărate livezi) şi la „conu Pol“ (Paul Papadopol-Calimah), a cărui grădină cu pomi şi flori avea cel puţin o jumătate de hectar. Pentru ceea ce ofeream noi, copiii, ca plată — porumbul şi păsările ni le procuram prin mijloace necorecte — primeam 2—3 kilograme de fructe, care reprezentau cel mult un sfert din preţul lucrurilor oferite de noi. Nu pot trece peste o întîmplare care ar fi avut urmări foarte neplăcute, dacă printre actele cerute la înscrierea mea pentru concursul de admitere ca bursier la Liceul Internat din Iaşi s-ar fi cerut şi un certificat de bună purtare. În vara anului 1899, după terminarea clasei a IV-a primare, m-am dus la prietenul meu ceva mai mic ca vîrstă, Andrei Şendrea, din curtea căruia se putea sări fără nici o dificul-

tate (mai ales de către cineva exersat, cum eram eu) în grădina Şcolii nr. 2 de băieţi, absolvită de mine cu o lună mai înainte. Cînd îmi umplusem bine sînul cu „perje cu gît“ (prune lunguieţe, foarte subţiri la capătul cu care stau prinse de pom), apare un grup de persoane, printre ele directorul, domnul Diaconescu, şi un institutor tînăr, foarte sprinten în mişcări. Pînă la gardul pe care trebuia să-l sar spre a scăpa, domnul Tomescu, acesta-i era numele, m-a şi ajuns din urmă. N-aş putea preciza în ce măsură îmi era frică şi în ce măsură mă simţeam ruşinat. Mi-au dat drumul, fără nici o corecţiune, cu obligaţia de a o trimite pe mama pentru „explicaţii“.

Plăcerea şi, cred, nevoia (dictată de sănătatea mea bună) de a mă „juca“, de a mă mişca în toate felurile, au fost satisfăcute în ultimă clasă a gimnaziului prin crearea mijloacelor materiale necesare pentru exerciţiile respective. Cum ograda casei noastre era destul de spaţioasă, chiar după ce de ea s-a „rupt“ grădina, am putut organiza un joc de popice, foarte rudimentar, fireşte, dar îndestulător pentru dorinţa noastră de mişcare. Nu jucam, se înţelege, singur, şi unii colegi, care nu locuiau prea aproape de mine, se arătau bucuroşi să-mi fie parteneri. Pentru acest joc am avut totdeauna o mare slăbiciune. Mi se părea că el corespundea în cel mai înalt grad unei înclinaţii naturale a mele, care se manifesta şi la jocul cu ţurca, precum şi la „ochitul“ vrăbiilor. Este vorba de plăcerea pe care o simţeam să „azvîrl“ în ceva, indiferent cu ce, pentru a-l nimeri. Şi nu a azvîrli şi a nimeri oricum, ci cu meşteşug, ca să nu spun cu artă. Cred că la baza acestei plăceri stătea necesitatea de a fi precis şi exact în tot ce făceam, legată de aceea care mă împingea spre ordine şi disciplină. Nu pot uita cu cîtă atenţie şi participare interioară priveam jocul cu popicele din zilele Paştilor undeva „În Bulgari“ şi cum mă durea faptul că nu puteam juca şi eu, ca să le... arăt celor favorizaţi de împrejurări că-i păcat de instalaţia atît de bună dată pe mîna unor ageamii. Mi-am confecţionat acasă şi „paralele“, aparat de gimnastică bine cunoscut, care punea probleme mult mai uşor de rezolvat decît

popicele : costa mai ieftin şi nu cerea prezenţa unui tovarăş de „joacă“. Plăcerea era atît de mare, încît, presupunînd, ceea ce nu putea fi cazul, că eforturile cerute de aceste exerciţii implicau şi riscuri, chiar oboseala, eventual unele dureri în regiunea abdomenului, le treceam foarte uşor cu vederea. De aceea n-ar fi trebuit să fiu surprins, cînd, la scurtă vreme după intrarea în clasa a V-a a Liceului Internat, m-am... trezit cu o hernie dublă. Această afecţiune va fi fost pregătită de-a lungul timpului, încetul cu încetul. Nu pot uita că, la vîrsta de 9 sau 10 ani, venind Bîrladul mare — aşa spuneam noi cînd i se umflau apele —, toată albia lui a fost acoperită cu apă. Pentru a varia, cel puţin locul, dacă nu şi tehnica săritului în rîu de pe pod, am făcut lucrul acesta în partea unde, în mod obişnuit, albia nu avea apă. Săritura a fost cumplită : în loc să cad pînă jos numai în apă, ca în partea unde ea era adîncă, am căzut pe pămînt, căci adîncimea rîului era acolo de numai cîţiva decimetri. Am sărit reglementar, ca să zic aşa, în sensul că am căzut în picioare, nu mi-am fracturat nici măcar un deget, nu m-am ales cu vreo scrîntitură, în schimb zguduitura, şocul au fost teribile. Predispoziţia herniei a putut fi şi congenitală : mama a avut-o şi, după spusele fratelui meu Marin, tata a murit din cauza unei hernii strangulate. Prima operaţie, din cele cinci la care am fost supus de-a lungul anilor (ultima, în 1972 !), mi s-a făcut în mai 1905, numai după ce hernia evoluase în aşa măsură, încît a putut s-o bănuiască medicul liceului. Nu m-am prezentat, cum s-ar fi cuvenit, eu însumi la dînsul, spre a-i spune ce am. Am procedat întocmai ca ţăranii propriuzişi de pe vremuri, care — se ştie — nu îndrăzneau să se arate la doctor, din ignoranţă, fireşte, dar şi, în numeroase cazuri, din pudoare.

Cu spitalul am mai avut de a face o dată, cînd eram în clasa a II-a sau a III-a de gimnaziu. Mă jucam, ca de obicei, cu soră-mea Maria, o copilă de doi sau trei ani, şi aruncînd-o în pat, unde stam eu culcat, am scăpat-o cu capul ei pe un mic furuncul pe care îl aveam în sprînceana ochiului drept. Lovitura l-a iritat şi l-a transformat într-un buboi adevărat. A fost nevoie de intervenţia medicului. M-am dus la spital, şi acolo doctorul Boteanu,

directorul, un bărbat extraordinar de simpatic, datorită omeniei sale, dar, mie, nu mai puțin și din cauză că era frumos și îmbrăcat într-un halat alb și curat ca floarea, a trebuit să-mi taie furunculul, după ce l-a anesteziat... cu sublimat coroziv, care n-a ajutat prea mult, cum am constatat cînd a început să opereze cu bisturiul. Mai întîi l-a tăiat în sens strict și apoi, ca să înlăture cu totul nucleul infecției, a făcut, cum spuneam eu, o cruce cu vîrful cuțitului : o linie verticală și peste ea una orizontală. M-a durut grozav, dar n-am „țipat", nici n-am plîns, deși mi-au dat puțin lacrimile din cauza durerii. Medicul m-a felicitat, aș fi spus, dacă aș fi vorbit mai tîrziu despre asta : „Da' știi să rabzi !" „Ce să fac, domnule doctor ?!"

Practicam și ceea ce numim astăzi sport : înotatul și „datul pe gheață", după anotimpuri. Pe amîndouă izbutisem să le deprind cu destul succes, după o relativ scurtă trecere de vreme, și aceasta fiindcă-mi plăceau. Înotam, la fel cu alți băieți, „voinicește" (cu mînile rînd pe rînd în apă și deasupra ei, întinse în toată lungimea lor), înot considerat superior, cum și era de fapt, celui numit „broșteasca" (*brasse* de astăzi), specific băieților (de aici numele : „voiniceasca") și tot așa de greu, cînd era bine realizat, ca înotul pe spate. Înotam și în coate : mîinile, băgate în apă, unde serveau ca niște vîsle, erau scoase afară nu întinse, ci îndoite, cu pumnul pus la subsuoară. Pînă am învățat să înot așa, credeam că această poziție trebuia s-o aibă brațele și în apă, ceea ce se solda cu scufundarea întregului corp și cu cîteva înghițituri serioase, bineînțeles nedorite, de apă.

În ce privește datul pe gheață, el consta în alunecarea cu tălpile ciubotelor bine țintuite pe suprafața înghețată a apei, precum și în „încîrnitul" cu călcîiele, care aveau potcoave. Acest ultim aspect al sportului era mult mai greu de realizat și mai bogat în riscuri : pînă îl deprindeam, cădeam mereu și adesea destul de grav. Arta supremă cerea ca distanța dintre cele două linii trase pe gheață cu potcoavele să se reducă la minimum, ba chiar să se confunde. Pentru aceasta era necesar un exercițiu îndelungat, care angaja aproape tot corpul. Cînd, spre sfîrșitul iernii, gheața începea să slăbească, apăreau slo-

turile pe care adesea le pregăteam noi înșine cu ajutorul toporului. Distracția consta în transformarea sloiurilor într-un fel de plută, pe care stam și încercam chiar, cu ajutorul unei prăjini, s-o dirijăm, fie pentru a-i face loc mai mult, ca să poată aluneca repede, fie pentru a o feri de atingerea cu malul rîului. Se întîmpla uneori ca sloiul să se rupă și atunci „plutașii“ cădeau pur și simplu în apa înghețată. Nu pățeam nimic, nici măcar nu răceam, căci casa era aproape și încălzită bine.

Toate aceste jocuri, practicate fără întrerupere și cu tot entuziasmul, au contribuit enorm la dezvoltarea mea sub toate aspectele. Dacă cea fizică era firească, nu mai puțin importantă, ca să nu spun chiar mai importantă, a fost cea spirituală. Temperamentul meu nu este al unui om curajos. Dimpotrivă, chiar astăzi sufăr de o anumită sfiiciune, pe care eu o numesc socială : între oameni pe care nu-i cunosc mă simt stingherit și pot să tac tot timpul dintr-un fel de jenă, ca să nu spun teamă, de a „greși“, în sensul de a-i incomoda, a-i supăra, de a face „gafe“ etc. Ca copil eram trimis adesea de mama la vreo vecină să-i comunic sau să-i „cer“ (împrumut) ceva. Intram în casă, nu dam bună ziua și nu scoteam nici o vorbă pînă cînd nu mă întreba gazda de ce am venit. Jocurile amintite mi-au format, fără să-mi dau seama, curajul moral, de care am început să fac uz încă din vremea studiilor liceale, mai cu seamă în ultimii lor ani. Acest antrenament, fizic și spiritual, pe care l-am dobîndit în copilărie și adolescență, și-a păstrat, în bună măsură, efectele și după ce, vreme îndelungată, n-am mai practicat jocuri propriu-zise. Ca student, de pildă, nici măcar nu mă plimbam. Grădina Copou, la doi pași de Universitate, n-am „vizitat-o“, cred, în cei patru ani de studenție, aproape deloc. La fel s-au petrecut lucrurile după ce m-am căsătorit. E-adevărat că în vacanța de vară făceam excursii lungi, în munții Moldovei, și petreceam o lună la Mînăstirea Agapia, de unde ajungeam, și nu numai o dată, la celelalte mînăstiri ale județului Neamț, ca să nu mai vorbesc de urcarea pe Ceahlău și pe alte culmi înalte ale masivului muntos înconjurător. De aceea, între cele două războaie, am devenit în modul cel mai firesc un sportiv autentic, foarte modest, bineînțeles în

ce privește performanțele, dar cu rezultate, pentru sănătate, nu mai puțin importante, dacă nu și mai importante, decît ale sportivilor profesioniști. Înotam, patinam, jucam tenis. La Iași exista, de pe la sfîrșitul secolului trecut, o „Societate de muzică și gimnastică", extrem de activă în vremea studenției mele și mai ales după aceea, cu local propriu, foarte încăpător, în care o sală enormă avea toate aparatele, cunoscute atunci, pentru exerciții fizice, plus o popicărie. Pe aceasta o frecventam, împreună cu colegi din învățămînt, cam de două ori pe săptămînă, și nu pot să nu mă... laud, afirmînd că eram, în grupul care participa la „întrecere", cel mai bun jucător. Societatea aceasta a servit ani de-a rîndul, pînă la înființarea unui institut de educație fizică, la pregătirea maiștrilor de gimnastică pentru învățămîntul mediu, cel puțin în ce privește Moldova : „elevii" luau lecții de anatomie și fiziologie, ținute fără plată de medici locali, și se exercitau la toate aparatele, sub conducerea unui pasionat gimnast, Vasile Negruți, care întreprindea, vara, turnee în „provincie", cu elevii lui, și pentru a le întreține entuziasmul, dar și ca să strîngă bani, de care avea nevoie „școala" lui. După primul război mondial societatea a organizat un „ștrand" care putea sta alături, fără rușine, de oricare dintre realizările similare, și nu numai din țară : o piscină, un iaz mare pentru canotaj vara și patinaj iarna, terenuri de tenis ș.a. Acest ștrand a luat locul unui teren viran, devenit cu vremea depozit de gunoi, în dosul Palatului de justiție (azi Palatul culturii). La inaugurare am fost unul dintre primii „clienți" ai piscinei, arătat puțintel cu degetul și supus comentariilor din partea celor care credeau că nu stătea bine unui profesor universitar să se dea sub forma aceasta în spectacol.

III. VECINII

Vecin imediat, adică de „gard în gard“, am avut numai unul, pe N. T. Aceasta, cum am mai spus, din cauza poziției casei părintești : era ultima, spre răsărit, pe actuala stradă a Puțului, care atunci se chema strada Focșei (împreună cu alte două-trei ulițe legate de ea). În spate era un spațiu liber, puțin întins, care avea ca limită șoseaua de legătură cu Crivițenii, peste podul Bîrladului, și apa acestuia. Cu N. T. eram vecini pe laturile de răsărit și de miazăzi ale curții. Spre apus era „drumul“, cum îi spuneam noi, în mod obișnuit, străzii. (Nu foloseam aproape deloc nici termenul „uliță“, fiindcă acesta era numele Străzii Mari : cineva cu stare materială bună sau măcar bunișoară avea casă „la uliță“, tot așa un negustor sau un meseriaș, care se deosebeau astfel, în mod avantajos pentru dînșii, de confrații lor.) Gardurile care despărțeau curtea noastră de a vecinului amintit erau „zaplazuri“, lucrate din scîndură solidă și înalte de cel puțin un metru și jumătate. Ele erau făcute numai de tata, contrar obiceiului, care era un fel de normă juridică, de a se împărți cheltuiala pe din două cu vecinul imediat. Gardul de la stradă putea sugera oarecum veleități „artistice“ : jumătatea inferioară avea scînduri întregi, cea superioară consta din zăbrele în partea de sus rotunjite și separate printr-un loc gol. N. T. avea copii aproape tot așa de mulți ca și părinții mei, toți, cu o singură excepție (ultimul), fete. Întîmplarea făcuse ca ei să fie, ca vîrstă, de seama noastră. Cea mai mare, Maranda, voinică și frumoasă, „făcea curte“ fratelui meu Neculai. Mi-aduc aminte și acum, cu plăcerea estetică pe care o aveam, cred, și atunci, că vara, cînd era sezonul pepenilor, ea se urca dis-de-dimineață pe

gardul dintre grădina noastră și a lor cu un pepene verde mare în mînă, căruia izbutea să-i dea drumul lin în patul, lipit de gard, unde dormea cel „curtat“ de dînsa.

Peste drum, față în față cu a noastră, era casa lui Vasile Stăhescu, „lemnar“, cum spuneam noi în loc de „stoler“. Soția lui, țața Ileana, era tuberculoasă, ceea ce n-o împiedica, poate, dimpotrivă, o îndemna, să „bea“. Mă trimitea foarte des să-i cumpăr „rachiu de pîne“. Mă întrebam, în sinea mea, cum se poate face rachiu din pîinea pe care o mîncam (destul de rar, fie zis în treacăt). Nu știam atunci că „pîne albă“ însemna „cereale“ (afară de porumb), în primul rînd grîu și secară. Rachiul în discuție se fabrica din secară. Cînd se întîmpla să greșesc (poate că greșea cîrciumarul, care-mi vindea rachiu din altă materie primă), nu se supăra tare, ci-mi spunea, cu reproș, „ai făcut și tu ce-o făcut Bulichi sub pod“. Mă întrebam, fără să găsesc răspuns, cine va fi fost acest Bulichi, poate un fel de Putois al lui Anatole France. După ce s-a prăpădit această biată femeie, soțul ei s-a căsătorit cu fata, adusă de el de la țară, ca s-o îngrijească pe țața Ileana. Pînă la urmă s-au îmbolnăvit și ei de ftizie, infectînd și a doua casă a lemnarului, care și-o construise, înaltă și cu camere spațioase, pe locul viran din spatele curții noastre. Vasile Stăhescu prepara vin din mere (parte pădurețe, parte comestibile) și, fiindcă nu avea unde să țină butoiul, îl păstra în pivnița noastră. Noi, copiii, eram mult mai amatori de merele din butoi, pe care ni le dăruia bucuros pe măsură ce vinul se consuma.

În una dintre camerele casei de peste drum a locuit mai mulți ani, cu chirie, Moș Stoian, un bulgar bătrîn, cu o frumoasă barbă albă, negustor de usturoi. Vorbea o românească foarte curioasă, nu numai pentru că n-o stăpînea cum trebuie, dar și din cauza unei „curiozități“ a întregii lui ființe. Chiar mersul i se deosebea mult de al celorlalți oameni. Trăia singur, nu avea nici un fel de relații cu vecinii. Dispărea des, fiind plecat, pentru multe zile, după „marfă“, pe care și-o procura la fața locului, prevenind, în prealabil, pe furnizori printr-o carte poștală. Știu, mai bine zis presupun, că proceda astfel, întrucît mă punea să-i scriu eu epistolele. N-am reținut

nici atunci, cu atît mai puţin după aceea, cine erau şi unde trăiau partenerii lui de negoţ. În schimb, mi-amintesc foarte bine cum îmi dicta el scrisoarea, ciudată ca formulare, dar şi în ce priveşte conţinutul. Pentru „imediat“, el spunea „de loc“, ceea ce mi se părea neromâneşte, căci expresia folosită de noi era „pe loc“. Mai tîrziu, cînd am început să am preocupări lingvistice, am aflat că sînt graiuri, mai cu seamă în partea de apus a ţării şi prin regiunile ardeleneşti învecinate, unde această locuţiune adverbială este curentă.

În dreapta casei lui Vasile Stăhescu era gospodăria lui Constantin Şendrea, amintit, împreună cu soţia lui Catinca, în paragraful consacrat fratelui meu Marin, care îi antrena caii la iarmarocul de iarnă. Avea numai doi copii : o fată, Măriuţa, foarte frumoasă (am constatat asta mai bine la căsătoria ei cu Gheorghe Vrabie), şi un băiat, Neculai, ambii de aceeaşi vîrstă cu frate-meu Neculai (ea) şi cu soră-mea Tinca (el). Datorită acestei coincidenţe, mama mea şi mama lor i-au făcut „fraţi de lapte“ : fiecare a alăptat simbolic pe copiii celeilalte, potrivit unui obicei vechi, practicat mult chiar pe vremea aceea. Băiatul lor a fost un om foarte vrednic. A făcut agricultură, ca un ţăran autentic, pe lotul lui de pămînt, fiind totodată slujbaş, modest, la Poştă. La mama lui „ascundea“ a noastră puţinii cozonaci care mai scăpau nemîncaţi pentru a-i avea de Paştele blajinilor (a doua zi după Duminica Tomei), ca să-i dea de pomană la cimitir şi să respecte astfel o tradiţie de veacuri. Acolo, la mama Catinca, ei erau bine adăpostiţi şi nu riscau să fie consumaţi.

Mai departe, spre dreapta, era casa lui Dumitrache Tudose, dascăl la biserica Sfinţii Voievozi vechi, care avea numai soţie, pe mama Maranda. Veneau apoi, într-o curte comună, casa lui Dumitru Tudorache, mic slujbaş la Poştă, cu soţia lui Mariţa, şi cu mulţi copii, toţi fete, şi a socrilor lui, Ion şi Ioana Băncilă, care nu ştiu din ce trăiau. În continuare, gospodăria unei văduve, Ioana Buhlea, care ţinea în gazdă elevi de gimnaziu veniţi de la ţară, şi, în sfîrşit, aceea a altei văduve, cu numele de familie Mîndru. (Era cunoscută, din cauza unei mîini „uscate“, mai ales, cu „porecla“ Cîşa.) Avea două fete şi

un băiat, Vasile, de vîrsta fratelui meu Neculai, care, după ce a absolvit gimnaziul, la o vîrstă mărişoară, a intrat slujbaş la Poliţie, pe vremea unui guvern liberal, al cărui ministru de interne, Vasile Lascăr, a introdus uniforma ca semn distinctiv al poliţiştilor, ceea ce pentru copiii mahalalei constituia un obiect de senzaţie.

Pe partea stîngă a străzii, după N. T., vecinul nostru imediat, se găsea casa lui Bardaşu. (I-am uitat numele adevărat.) Şi acesta avea copii mulţi, mai toate fete. Singurul băiat, ajuns meseriaş bun şi serios, era de vîrsta fratelui meu Marin şi, într-un fel, prieten cu el, mai ales cînd era vorba de treburi obişnuite. O fată, Maria (sau, „alintată", Măriuca), avea un an mai puţin decît mine şi-mi era adesea tovarăşă de joacă. Tatăl lor, care îşi întreţinea familia făcînd „cărăuşie", a murit sub dărîmătura unui mal de lut prăbuşit pe neaşteptate peste el, în timpul lucrului. Gospodăria acestuia era despărţită de cea următoare, a lui Voicu Buruiană, „pietrar", adică zidar (şi sobar), cu cîţiva copii, toţi fete, de o ulicioară cu trei case, una, destul de mare, în care locuia un coleg de şcoală al meu, Chiriţă, cu mama lui, a doua a unui birjar, Bogos, şi a treia a unei văduve, Maria Chicuşoaia, care-şi cîştiga existenţa ţinînd în gazdă elevi veniţi de la ţară. Ultima casă pe stînga, vecină cu a lui Buruiană, aparţinea unui mic slujbaş de la Primărie, care trăia foarte greu, nu numai din cauza copiilor, destul de numeroşi, ci şi pentru că atît el, cît şi soţia lui erau neajutoraţi în tot ce făceau.

Strada Focşa dădea în una, mai mare, numită atunci tot Focşa, care, spre apus, avea în stînga o cîrciumă foarte modestă şi un hambar enorm, pentru depozitat cereale, iar în dreapta „medeanul", un loc viran, destul de întins, care se învecina cu şcoala noastră primară şi devenise, prin noi, elevii, un adevărat teren de sport al ei. Acolo ne petreceam, cei cu locuinţele mai apropiate, tot timpul nostru liber, jucîndu-ne în toate felurile.

Această parte a străzii amintite ducea, la dreapta, spre şcoală şi, în continuare, spre biserica Sfîntul Dumitru, de care ţinea mahalaua noastră, iar la stînga şi apoi la dreapta, la „Uliţă", adică la strada Ştefan cel Mare, artera principală a oraşului. Spre răsărit, ea avea

o lungime, pentru ochii mei de copil, extraordinară. De aceea nu m-am încumetat decît relativ tîrziu să ajung la capătul ei, foarte aproape de puntea care lega Perii de orașul propriu-zis. În ultima casă, pe stînga, locuia familia unui foarte bun prieten al fratelui Marin, Niță Matei, cel mai simpatic dintre toți tovarășii lui de joacă, mult mai cuminte însă decît el, aș zice *et pour cause*.

Mai aproape de noi se găsea casa lui Sandu Șendrea, fratele lui Constantin, vecinul nostru, și el vătaf la Cincu, tatăl altui tovarăș de vîrstă și de joacă al fratelui meu. Mai amintesc, pentru vrednicia neobișnuită a tuturor membrilor ei, familia Ghilț, care locuia într-o casă bine clădită, cu încăperi mai multe decît ale vecinilor și o curte de dimensiuni corespunzătoare. Unul dintre băieți era de etatea lui Marin, dar nu-mi aduc aminte să-l fi văzut, fie măcar din cînd în cînd, în compania lui. Trăiau din agricultură și cărăușie, ca cei mai mulți dintre mahalagiii noștri, dar, datorită muncii disciplinate, îi întreceau pe toți în ce privește condițiile de viață. La un moment dat, unul dintre băieții mai mari a luat în antrepriză transporturile poștale de mesagerii, caraula cum i se spunea atunci (de fapt, trăsura-magazie se numea așa). Nu pot trece, în sfîrșit, cu vederea pe Dumitru Rusu, proprietarul unei case solide, unde trăia cu soția sa Domnica. Dealtminteri îi vedeam (și nu numai eu) foarte rar. La stradă, curtea avea un gard de vreo doi metri, peste care nu puteau privi înăuntru nici trecătorii înalți. Ce lucra și din ce trăia acest om ciudat, n-am știut niciodată.

Aveam vecini și în dreapta casei noastre, nu spre apa Bîrladului, ci de partea opusă, începînd cu Ion Șendrea, fratele lui Constantin, plugar și cărăuș. Soția lui, Marița, deși mai tînără, chiar mult, decît mama, căreia îi spunea „leltă (= leliță) Ileana (cînd diferența de vîrstă nu era prea mare termenul de adresare era „țață“), era cea mai bună prietenă a ei. Și nouă, copiilor, ne era mai apropiată decît alte vecine, desigur pentru că era o femeie atrăgătoare. Vecină cu ei era o familie de țigani, pe care îi foloseam noi la diversele munci ale cîmpului. Mama îi ajuta iarna cu de toate. De la ei am deprins — n-aș putea spune cum — un număr de cuvinte

ţigăneşti, pe care le-am invocat în cartea mea *Lingvistica romanică* (1932), în paragraful consacrat argoului. Alături de ei, un scandalagiu, beţiv, care trezea vecinii noaptea din somn, şi apoi un om necăjit, muncitor la serviciul de vidanje al oraşului. Peste drum de casa acestuia, pe şoseaua care ducea, peste podul Bîrladului, în Crivițeni, locuia în condiţii mai deosebite Costache Botezatu, cu soţia lui, şi cu un băiat mult mai în vîrstă decît fraţii mei Neculai şi Marin, pe care îl vedeam extrem de rar, din cauză că în epoca primei mele copilării se găsea undeva la studii. Această familie prezintă un interes deosebit prin faptul că l-a ţinut în gazdă pe Ştefan Petică, elev al gimnaziului. Nu cred că l-am zărit vreodată, şi aceasta din cauza diferenţei mari de vîrstă (11 ani) dintre mine şi el. Presupunînd chiar că avea doi, trei ani mai mult decît colegii lui orăşeni — el venea de la ţară (mi se pare de la Lieşti) —, prin 1893 sau 1894 trebuia să-şi termine studiile gimnaziale. Auzeam însă destul de des vorbindu-se de Ştefanachi Petică (totdeauna aşa, cu numele lui întreg).

Vecinii noştri, mai apropiaţi sau mai îndepărtaţi, trăiau, în general, ca ţăranii, chiar cînd, cum era cazul multora dintre ei, nu erau plugari. Majoritatea erau analfabeţi, şi toţi, sau aproape toţi, aveau, dacă nu şi obiceiurile în întregime, cel puţin psihologia ţăranilor adevăraţi : credincioşi, mai exact spus bisericoşi, şi, bineînţeles, superstiţioşi, modeşti şi simpli, adesea umili, mai cu seamă în relaţiile cu autorităţile şi cu oameni consideraţi de ei superiori din punct de vedere social. Felul lor de a vorbi era de asemenea, în linii mari, identic cu al ţăranilor, aş preciza al celor din satele apropiate de oraş. Mi-aduc bine aminte că colegul meu de gimnaziu Vasile Avram, foarte bun matematician, venit de la Corod, comună mare, situată la o distanţă de 20—25 km de Tecuci, spunea *dzăśi* (zece), *dzîc, dzîuă* etc. Noi, „ţăranii orăşeni“, nu mai pronunţam de mult *dz* în loc de *z*. Existau, evident, şi unele deosebiri, puţine şi neesenţiale, în viaţa şi mentalitatea mahalagiilor noştri comparate cu ale ţăranilor autentici, urmare inevitabilă a contactului cu oraşul, înţelegînd prin aceasta, înainte de toate, contactul cu obiectele de uz curent procurate prin

cumpărare de la magazine, nu confecţionate în casă, ca, în majoritatea cazurilor, la ţară. Şi mama, şi vecinele ei ţeseau, cele mai multe, pînza necesară pentru lenjerie, dar îmbrăcămintea propriu-zisă şi încălţămintea se procurau cu bani de la prăvălie sau de la meseriaşii de specialitate. Se mai deosebeau ţăranii orăşeni de ţăranii ţărani şi în alte privinţe : ştiau direct sau din auzite de „mozgă" (= muzică) militară, de dans, vizitau panoramele la bîlci, de „Sînzenii" (24 iunie), cu care ocazie aflau unele lucruri mai puţin obişnuite, şi alte asemenea detalii care nu contează prea mult.

În ce priveşte ocupaţia, majoritatea vecinilor noştri erau plugari şi, o parte dintre ei, cărăuşi în acelaşi timp. Aceste două îndeletniciri mergeau oarecum prin forţa lucrurilor împreună : pentru aratul pămîntului şi transportul recoltei erau necesare o pereche de cai, căruţa respectivă şi plugul. Şi cum munca la cîmp avea pauze multe şi unele lungi, caii şi căruţa (ghiociul, cum i se spunea, cînd era „ferecat", în stare să suporte greutăţi de sute de kilograme) erau utilizaţi pentru transportul plătit al lucrurilor altora. Munca la cîmp le producea cea mai mare parte din hrană (mămăliga, fasolea şi, eventual, alte legume), cărăuşia le aducea veniturile băneşti necesare pentru îmbrăcăminte, pentru completarea alimentaţiei etc. Unii, foarte puţini, cînd aveau familie mai numeroasă, aveau şi o a treia meserie. Am amintit de doi fraţi Şendrea, vătafi la Cincu, şi de cîţiva slujbaşi la Poştă.

Plugăria o făceau pe pămîntul lor propriu, dobîndit prin împroprietărirea din 1894 (dacă nu mă înşel). S-au distribuit atunci în părţile noastre loturi şi la oameni care nu erau agricultori în sens strict, dar nu aveau nici altă meserie. Legea de împroprietărire prevedea, probabil, întemeierea unor aşezări în afara oraşului, spre satul Matca, de care depindeau administrativ loturile. Mi-amintesc bine de momentul cînd au fost trecuţi şi părinţii mei în registrul viitorilor împroprietăriţi. Eram mărişor, aproape de anul înscrierii la şcoala primară. Acest lucru mă face să presupun că întîmplarea s-a petrecut în 1894, deşi se poate, ba e chiar probabil, să mă înşel. Odată tata m-a trimis să plătesc anuitatea în satul

Matca. Nu pot trece peste acest fapt fără să arăt că m-am achitat de această sarcină serioasă cu emoție. Locuitorii acestui sat (mătcașii) n-aveau printre noi, orășenii, o reputație prea bună. Ca copii spuneam deseori, cînd venea vorba despre el : „Matca cu capitala ghioaga !". Tot timpul m-am gîndit că pot să fiu atacat, ziua-n amiaza-mare, cum se zice, de un mătcaș și „prădat" de banii destinați unui scop atît de important. Teamă, aș spune, de copil, deși aveam atunci 18 sau 19 ani, adică exagerată, poate chiar nefondată, și foarte reală totuși.

Primirea lotului de pămînt a creat în viața familiei noastre o situație nouă, foarte favorabilă. Fiindu-ne asigurată o bună parte din alimentație prin cultivarea pămîntului, banii cheltuiți mai înainte pentru mălai, făină etc. puteau fi folosiți acum pentru satisfacerea unor nevoi mai pretențioase, de natură vestimentară sau strict gospodărească. Paturile aveau saltele de paie (mindire), iar în „casa cea mare" (= odaia de musafiri) macat și perne de perete (din același material). Aveam plăpumi, totdeauna în bună stare, perne moi (de pene), făcute în casă, lenjerie, evident modestă, dar îngrijită (din pînză țesută de mama și mai tîrziu de sora mai mare), pe care o schimbam săptămînal (copiii mici, firește, mai des), haine și încălțăminte făcute „de porunceală" (= de comandă). Pentru Marin și pentru mine, tata cumpăra „matirie" (= stofă ieftină, dar rezistentă) și o da s-o lucreze domnului Pincu, un croitor obez, foarte volubil și simpatic, cu „prăvălie" într-o rînă pe Strada Mare. Aceasta, în fiecare an de Paști. Cum eu nu semănam în nici o privință cu Marin, lumea care nu știa cine sîntem ne recunoștea ușor ca frați după îmbrăcăminte. Iarna aveam, bineînțeles, flanelă de lînă, împletită în casă, și palton, de fapt un surtuc căptușit bine, ceva mai lung, și pantaloni din stofă mai groasă. Și încălțămintea se comanda tot de Paști. Vorba ceea : „Crăciunul sătul, Paștele fudul". Mi-aduc bine aminte cine o confecționa pentru toți membrii familiei : ciobotarul Constantinescu (lumea îi spunea Pocriș), cu locuința și atelierul la cîteva sute de metri de casa noastră. Pentru vară, ciupici (= ghete), pentru iarnă, ciobote. Țin minte că odată a plătit tata, de Paști,

80 de lei (aur !) pentru cele șapte-opt perechi de ghete necesare membrilor familiei.

Cît despre tata, se putea spune că, în comparație cu șefii celorlalte familii din mahalaua noastră, se îmbrăca „boierește“. (Nu ne trebuia mult ca să vedem în cineva un „boier“, adică un om mai cu stare și, în special, îmbrăcat bine.) Iarna avea un costum de șiac gros, de culoare maro, cu surtucul lung, bine căptușit, și cu pantalonii largi, mai ales de la genunchi în sus. (Partea inferioară trebuia să fie îngustă, pentru a putea intra comod în cizme.) Pe sub surtuc purta totdeauna o flanelă de lînă. Cu bundă sau cojoc nu-mi amintesc să-l fi văzut vreodată, și prin aceasta se deosebea de vecini, care, purtînd haine de stofă obișnuită, relativ subțire, aveau nevoie de ceva călduros, cu atît mai mult, cu cît nu purtau palton. Cînd pleca la „drum“ iarna, își lua șuba, o manta lungă pînă în pămînt, tot din șiac și dublată cu blană mițoasă de oaie și cu un guler, de asemenea blănit, care, ridicat, îi acoperea aproape în întregime capul. Spre sfîrșit de toamnă și început de primăvară, șubei îi lua locul chebea, manta la fel de lungă, tot din șiac, dar necăptușită, și cu gugi (= glugă), împotriva ploii. Vara purta numai pantaloni și vestă, confecționate din „saitin“ (= satin) negru de Toader Abageriu, care locuia pe ulița de din dos (așa-i spuneam noi străzii, destul de arătoase, care mergea, spre răsărit, o bucată de loc, paralel cu Strada Mare). La baraca din Nicorești, unde vindea zarzavat, prefera papucii în locul ghetelor, ca să se poată mișca mai ușor.

Starea materială relativ bună a familiei noastre se vădea și în ce privește alimentația. Am pomenit de belșugul zarzavaturilor de toate speciile, precum și de faptul că, după împroprietărire, aveam, fără cheltuială propriu-zisă, asigurate mămăliga și fasolea pentru noi, nutrețul de iarnă pentru vite și hrana pentru animalele din curte (păsări și porci). Ambii părinți erau buni gospodari, dar în multe chestiuni legate direct de acest aspect al vieții noastre spiritul de disciplină și ordine, amintit deja, al tatii juca rolul hotărîtor. Dau un singur exemplu. De porcul pentru iarnă, care nu ne lipsea niciodată, se ocupa el foarte serios și din timp. Cumpăra

totdeauna un purcel de rasă („mangalița“ sau „york“), cu cel puțin un an sau un an și jumătate înainte de tăiere. Aceasta, ca să-l putem crește în condiții optime (în primul rînd, cu grăunțe de porumb). Dat fiind soiul lor bun, porcii se îngrășau repede, fără să mănînce prea mult. Mi-aduc aminte de unul care, pînă la urmă, a întrecut toate așteptările: din cauza grăsimii suporta foarte greu căldura verii și de aceea stătea mai toată ziua în apa Bîrladului, care era la cîțiva pași de casa noastră. Începînd din noiembrie, tata, care era atunci acasă, îi schimba hrana, înlocuind grăunțele prin terci anume pregătit de el însuși. Rezultatul a fost de pomină: tăiat, fără măruntaie, a cîntărit 160 de kilograme (70 carne, 90 slănină). Spre deosebire de vecini, la noi porcul se tăia totdeauna a doua zi de Crăciun: părinții, în primul rînd tata, nu voiau să ne „spurcăm“, adică să umblăm cu carne, eventual s-o și gustăm, în ajunul Crăciunului, zi de post, cînd celelalte familii își tăiau porcii, dacă-i aveau. Pentru prima zi de Crăciun mama gătea mîncări „de dulce“ (= de frupt) din carne de pasăre. Aveam găini și, mai ales, rațe. Acestea din urmă erau mai economicoase pentru că ouau — n-aș putea spune de ce — numai noaptea, cînd stăteau în coteneață. Văd și acum, retrospectiv, movilița de ouă dimineața, cînd, destul de des, deschideam eu ușa culcușului ca să dau drumul rațelor să se ducă la Bîrlad, unde se bălăceau toată ziua. Și găini aveam destule, dar ele mai făceau ouă și prin vecini sau pe sub vreun gard, după cum le venea mai bine. Odată, în vinerea Paștelui, cînd făcea mama cozonaci, i s-a întîmplat un accident: întreaga plămadă, 12—14 kilograme de făină, plus zahărul, ouăle (toate de găină, fiindcă numai cu acestea creștea aluatul) și laptele de rigoare, aflată într-o covată enormă pusă deasupra cuptorului încălzit, s-a răsturnat. Numai făina și zahărul au trebuit să fie cumpărate din nou, celelalte le aveam în casă din belșug.

Pomenind de „spurcatul“ cu carne în zilele de post, familia noastră respecta cu mare strictețe prescripțiile bisericii, chiar dacă mama, din cauza greutăților casei, se ducea foarte rar să asculte slujba religioasă, iar tata numai la Crăciun și la Paști, cînd stătea însă de la înce-

put pînă la sfîrşit (cîteva ore !). Dealtfel şi vecinii respectau postul, nu numai de teama „păcatelor", ci şi din motive de economie : costau mai ieftin fasolea, cartofii etc. decît carnea şi chiar peştele. „Postul" nostru era destul de suportabil, zic eu acum, cînd mănînc mai bucuros legume decît carne. Dar atunci îl... blestemam : mă rugam lui Dumnezeu să se usuce sămînţa de fasole, ca să nu mai crească şi să scap astfel de ea. Căci fasolea era hrana de bază, deşi aveam toate legumele şi zarzavaturile obişnuite în vremea aceea la nivelul nostru social. Într-un an a fost secetă mare, şi fasolea ajunsese la preţ, cum se spune : costa 50 de bani (aur !) kilogramul. Noi n-o cumpăram, fiindcă deficitul ei îl acopeream cu varză, cartofi, praz, morcovi etc. Dar eram... indignat că această mizerabilă legumă se vindea atît de scump şi-mi exprimam indignarea exclamînd : „Cine-i prostu-acela care dă 50 de bani pe un kilogram de fasole, în loc să cumpere cu aceşti bani un kilogram de carne sau două de peşte ?!". Greu de îndurat era postul Paştelui (postul cel mare) şi din cauza duratei (şapte săptămîni), şi pentru că era extrem de sever : în prima şi ultima săptămînă nu era permis nici măcar consumul de untdelemn (implicit şi de măsline), iar peşte se putea mînca numai în ziua de 25 martie (Bunavestire) şi în ziua de Florii. Prin clasa a doua şi a treia de gimnaziu eram cam anemic, poate şi din pricina muncii destul de grele la şcoală : aveam ameţeli. Mama s-a îngrijorat şi a obţinut dezlegare de la părintele Toader, preotul parohiei noastre, să-mi dea destul de des ouă, lapte, brînză şi smîntînă, produse ale casei. La fel de sever era şi postul Sfintei Marii, dar era uşor de suportat, căci dura numai două săptămîni (1—14 august) şi sezonul oferea destule posibilităţi pentru întocmirea unui meniu acceptabil. Şi acest post avea o zi (numai una !) de peşte : 6 august (Probejenele = Schimbarea la faţă).

Arătînd puţin mai înainte cum se achitau părinţii de obligaţiile lor faţă de biserică, trebuie să spun ceva şi despre comportarea noastră, a copiilor, în această materie. Ne supuneam, ca toţi oamenii simpli din vremea aceea, întregului ritual consacrat de o tradiţie milenară : făceam cruce dimineaţa, după ce ne spălam pe faţă, la

fel înainte de a începe să mîncăm, precum şi la sfîrşitul mesei, tot aşa cînd ne culcam noaptea. Nu-mi amintesc să fi repetat și noi ceea ce spunea mama, absolut totdeauna, cînd ne sculam de la masă : Bodaproste, Doamne, pîne şi cu sare ! Cred că nu, fiindcă ni se părea, probabil, că nu era de competenţa noastră să formulăm o mulţumire atît de serioasă, chiar gravă, ca aceasta, prin semnificaţia ei social-economică. De Paşti ne mărturiseam (aşa se spunea la Tecuci pentru „a se spovedi") şi ne împărtăşeam. Pentru fiecare dintre aceste îndatoriri, considerate „sfinte" și de aceea îndeplinite fără șovăire cu cea mai mare regularitate, existau, cel puţin în familia noastră, date fixe : spovedania avea loc în sîmbăta Floriilor, după-amiază, iar împărtăşania în joia mare. Aceasta din urmă se săvîrşea în mod solemn, și nu numai din partea preotului : ne îmbrăcam și ne încălţam ca de Paşti, aveam batistă, ca să scuipăm în ea după împărtășanie — era „păcat" să scuipăm jos ! — și trebuia să stăm toată ziua îmbrăcaţi și încălţaţi. Cu spovedania scăpam mult mai uşor, căci nu exista un protocol vestimentar sau de altă natură, și, în plus, ne permiteam să minţim, cînd ne întreba preotul dacă înjurăm sau spunem „măscări". Ne temeam să nu ne dea de făcut prea multe mătănii. Nu scăpa nici un copil de această pedeapsă. Diferea de la unul la altul numai numărul lor. Se înţelege că ne conformam obligaţiei, făcîndu-le seara, înainte de a ne culca, stînd în genunchi în faţa icoanei, de obicei nu individual, ci în grup. Operaţia se transforma într-un fel de joacă, întrucît, din cauză că locul unde îngenuncheam nu era destul de încăpător pentru mai mulţi, ne împingeam unul în altul, număram mătăniile (un fel de închinăciune, cu aplecarea în jos a capului și umerilor) ca Pristanda steagurile, ba chiar ne și hlizeam, cu glasul potolit, ca să nu ne audă cei mai mari din casă. În Săptămîna patimilor (de la Florii pînă la Paşti) era în fiecare seară denie la biserică. Ne duceam regulat cu aceeași bucurie ca la joacă. Stam mai mult afară, adică în curtea enormă, care părea mai degrabă o grădină, cu iarba deasă și înaltă, care acoperea tot spaţiul, și cu numeroșii arbori, printre ei cîţiva peri bătrîni, ale căror

fructe se culegeau foarte tîrziu, încă necoapte, urmînd să se coacă în casă. Ne jucam de-a binelea : alergam unul după altul (ca să ne prindem), ne luam la trîntă și aproape ne bucuram cînd eram învinși, căci cădeam pe moale etc. O distracție foarte neplăcută pentru cei care îi cădeau... victimă consta în punerea, prin surprindere (și, firește, cu meșteșug), sub pălăria unui tovarăș, a unui ou clocit, pe care apoi îl spărgeam cu o lovitură dată unde trebuia. Mai des, fiindcă era mai ușor de procurat... materia primă, luam puțină ceară moale de la o lumînare și o lipeam în părul partenerului. Altă distracție, aceasta chiar primejdioasă, era următoarea : veneam la biserică, înainte de a începe slujba și de a se aduna oamenii, cu o sfoară mai groasă și o legam de cei doi stîlpi ai portiței de intrare în așa fel, încît constituia un fel de obstacol. Cum era întuneric, nu putea vedea nimeni sfoara, și cel dintîi credincios, poate nu numai unul, după caz, se împiedica și cădea. Bineînțeles, ne temeam să stăm prin apropiere, ca să facem haz de... necazul altora, ne bucuram totuși la gîndul că această cursă în care atrăgeam oamenii dădea rezultatul scontat. Îmi plăcea, estetic vorbind, slujba din noaptea de vineri, cînd se cînta prohodul : Iisus, răstignit în cursul zilei, trebuia înmormîntat. Cîntecele le-am socotit foarte frumoase, poate și pentru că, mai tîrziu, le-am auzit la Iași, executate de corul „Muzicescu" al mitropoliei și am transpus în trecut impresiile cu adevărat estetice pe care mi le producea acest colectiv muzical cunoscut în toată țara, ba și în celelalte provincii românești. Vinerea mare (sau sfîntă sau seacă, cum i se mai spunea) îmi plăcea și altfel. După-amiază era obiceiul să trecem pe sub masa care se găsea în mijlocul bisericii, probabil cu un crucifix pe ea, gest de închinăciune și de slăvire a celui răstignit. Deoarece Paștele cădea de obicei tîrziu, cînd zilele erau călduțe și senine, acest act, care îmi impunea cu adevărat, avea un veritabil decor natural pentru desfășurarea lui : printr-o fereastră înaltă și îngustă, străbăteau razele soarelui, care luminau, discret și delicat, masa și spațiul înconjurător. Sînt sigur că sentimentele care mă stăpîneau atunci erau produsul, aproape exclusiv, al acestui

peisaj. La Înviere mă duceam cu aceeași bucurie și tot în primul rînd pentru a asculta cîntecele respective. Odată, vecinul nostru Tache Pamfile, dascălul bisericii, m-a rugat să-l ajut în munca lui vînzînd lumînări credincioșilor care nu veneau cu ele de-acasă. Avea încredere în corectitudinea mea. Ca să fie sigur că voi fi la post cînd trebuie, m-a luat cu el de cu seară, și la biserică am dormit, pînă la începerea slujbei, în cafas (galeria unde stă corul, cînd există). Am avut o frică nemaipomenită, deși nu eram singur : biserica neluminată îmi inspira teamă în orice împrejurare.

În mahalaua noastră, ca și în celelalte ale Tecuciului din vremea aceea, se păstrau foarte bine obiceiurile consacrate ale sărbătorilor de iarnă, spre deosebire de nordul Moldovei (mă refer la regiunea Iași), unde multe dispăruseră, fiind înlocuite prin altele, de dată oarecum recentă, iar cele rămase suferiseră denaturări, sub influența „noutăților", în care predomina nota satirică, împinsă adesea pînă la grotesc. În ajunul Crăciunului, după ce se însera, „umblam cu colindul". Textul respectiv, care slăvea nașterea lui Iisus, începea cu „versul" „Florile dalbe de măr", continuat cu refrenul, repetat după fiecare alt vers, „Leru-lui, doamne". Numai copiii practicau acest obicei. Din prima zi de Crăciun și pînă la Sfîntul Ioan (7 ianuarie) inclusiv, fără întrerupere, în sensul că în fiecare zi puteam merge în casele oamenilor, „umblam cu steaua", cu o „stea" adevărată, care era făcută din scînduri, acoperite cu hîrtie colorată și avînd la mijloc o iconiță, autentică sau confecționată dintr-un carton. Colindul îl spuneam afară, la fereastra gazdei, pe cînd cîntecul de stea îl recitam în casă, stînd în picioare, în dreptul icoanei puse mai totdeauna în unul din colțurile camerei, și scuturînd mereu steaua, cu mîna pe bățul de care era prinsă, mișcare simbolică, menită să arate că cei trei „magi de la răsărit" s-au lăsat conduși în drumul lor spre Ierusalim de steaua călătoare de pe cer. Tot de Crăciun se „umbla cu mocănașii" : cîțiva băieți, de la 12 la 15 ani, se îmbrăcau ca ciobanii (la Tecuci acest cuvînt era necunoscut, fiind înlocuit prin „mocani"), de fapt, în costum național, și mergeau din casă în casă,

intrînd înăuntru, unde debitau un anumit text, despre care nu pot da nici o informaţie, dar presupun că spunea ceva în legătură cu viaţa şi munca păstorilor. Mai interesante erau, cel puţin mi se păreau mie, obiceiurile de Anul nou (noi spuneam de Sfîntul Vasile). În ajun, se „umbla cu plugul" : dimineaţa, înainte de a se face ziuă, cu „plugul cel mic", numit aşa fiindcă „plugarii" erau copii pînă pe la 13—14 ani, iar seara, după ce se întuneca, cu „plugul cel mare", al băietanilor, al flăcăilor şi, adesea, chiar al bărbaţilor maturi. În ce priveşte „plugușorul" însuşi, nu exista nici o deosebire esenţială între aceste două „variante" ale plugului : textul era mai mult ori mai puţin acelaşi (cu excepţii rarisime, în cazul maturilor, cum am mai arătat) şi tot aşa „regia" spectacolului : un clopoţel sau o talangă, un „buhai" (o cofă sau o putină, acoperită cu o piele tăbăcită de oaie prin mijlocul căreia trecea un fel de şfichi lung, făcut din păr de cal, fixat în interior în aşa fel, încît putea să fie tras, fără să se deplaseze, cu mîna muiată în apă şi să producă zgomotul asemănător, aproximativ, cu mugetul boilor înjugaţi la plug) şi un bici (harapnic), din fire de cînepă, pe care îl făceau să pocnească, pentru a da iluzia că urătorii, care stăteau afară, au venit într-adevăr cu un plug veritabil tras de boi autentici şi ară pămîntul. În dimineaţa Anului nou, copiii (băieţi şi fete) „umblau cu semănatul" : intrau în casele oamenilor şi aruncau spre gazde cu boabe de orez (surogatul grîului, pe care îl găseau mai greu), spunînd „Sănătate nouă, la mulţi ani cu sănătate !" Bineînţeles, colindătorii, plugarii, stelarii şi semănătorii erau răsplătiţi pentru osteneală, de obicei cu covrigi, nuci etc. şi cu bani. După amiaza aceleiaşi zile se „umbla cu jienii". Acest obicei, în măsura în care sînt informat, era cunoscut şi mai ales practicat în foarte puţine regiuni ale ţării. Se pare că tocmai în patria lui Iancu Jianu, de la care şi-a luat numele, acest „joc", de fapt o piesă de teatru populară, era necunoscut. Iată pe scurt în ce consta acest „spectacol", ai cărui actori erau totdeauna flăcăi (de la 18—19 ani pînă pe la 22—23), în număr de 12. Şase erau „jieni", adică Iancu Jianu şi cinci tovarăşi ai săi („haiduci"), doi „turci" (unul cîrc-

serdar“, celălalt „ghinc“, adjunctul lui) reprezentanți ai administrației, care urmăresc și reușesc, pentru moment, să prindă haiducii, unul „anul vechi“, unul „anul nou“, [i]ar ultimii doi, un „soldat“ și un „vînător“. Toți erau [î]mbrăcați potrivit rolului jucat : jienii în costume naționale, turcii, ca poterele de pe vremuri (cu arme, bineînțeles), anul vechi ca un bătrîn, cu o sarică mițoasă, iar anul nou ca o mireasă (cu un fel de diademă pe cap), soldatul și vînătorul, în sfîrșit, ca cei pe care îi reprezentau. [„]Piesa“ începea, după cît mi-amintesc, cu o scenă între cei doi „ani“ : cel vechi se găsește deja în casă, unde intră de-afară cel nou, ca să-l alunge, motivîndu-și atitudinea cu un text scurt, care arată că ceea ce s-a învechit trebuie înnoit etc. Jienii își justifică acțiunile invocînd oprimarea și exploatarea, cu consecința, inevitabilă, care este sărăcia, dar și nevoia de libertate și de dreptate. La un moment dat, ei sînt prinși de poteră, reprezentată prin cei doi turci, și puși în lanțuri. Iancu își deplînge soarta, cîntînd textul respectiv. Dar „prinsoarea“ nu durează mult, și toți scapă, exprimîndu-și bucuria, tot în versuri cîntate. Despre „rolurile“ soldatului și vînătorului pot spune ce anume conțineau : primul vorbește despre lupta lui în Războiul de independență, celălalt își „cîntă“ meseria, dar nu mai țin minte, cînd apăreau în... scenă și cum se lega prezența lor de a celorlalți. [S]fîrșitul spectacolului consta în mulțumiri, adresate, în cor, de toți cei 12 „actori“, gazdei pentru ospitalitate și cu urări de sănătate și belșug în anul care a început. Drept răsplată, eroii spectacolului erau invitați să zăbovească puțintel pentru a fi „omeniți“ : li se oferea o gustare cu vin. La aceasta se adăuga un dar propriu-zis, și anume un colac enorm... fără gaură, care, în intenția gazdei, era destinat numai unuia dintre cei 12, acela care se „afla în dragoste“ cu fata (sau cu una dintre fetele) gazdei sau aspira la mîna ei. Am spus că umblau cu jienii numai flăcăii. Pot adăuga acum că nu mergeau decît la foarte puține case, *et pour cause*. Dealtfel spectacolul dura cel puțin o jumătate de oră, așa că într-o dupăamiază, fie și prelungită, nu puteau fi vizitate prea multe. Ca copil îmi plăcea mult să asist la această reprezenta-

ţie, iar mai tîrziu, ca elev de liceu, mă interesa din punct de vedere literar. „Bîdia“ — fratele meu cel mare — a „umblat cu jienii“ o dată, cînd se găsea în penultima clasă a Şcolii normale din Bîrlad, jucînd rolul „anului nou“, despre care am uitat să spun la locul cuvenit că, deşi îmbrăcat ca o mireasă, avea sabie, desigur, ca să-l poată răpune în sens strict pe „anul vechi“, în cazul cînd acesta, somat să dispară, s-ar fi împotrivit.

IV. LA ÎNVĂȚĂTURĂ

A. ȘCOALA PRIMARĂ ȘI GIMNAZIUL

Din perioada preșcolară, cum spunem astăzi, am cîteva amintiri care m-au urmărit adesea, fără să pot arăta de ce. Poate fiindcă se leagă foarte strîns de copilăria incipientă ? Mă văd, curios, numai vara, mîncînd pepeni (verzi ; cei galbeni nu-mi plăceau, și multă vreme după aceea n-am putut nici măcar să-i gust). Umblam numai în cămașă, destul de lungă, într-adevăr, și cu picioarele goale, ca toți copiii din mahala de vîrsta aceea. O bună parte din zeama pepenilor se scurgea pe cămașă, unde, amestecată cu praful drumului, pe care îl stîrneam jucîndu-mă, transforma pînza într-un fel de scoarță neagră sub influența căldurii de iulie. Acest lucru nu mă deranja absolut deloc, poate și din cauză că nu reprezentam în mediul de atunci și de acolo un caz izolat. Uneori, cînd mă duceam să mă scald — de fapt, mai mult mă vîram cu picioarele în Bîrlad la margine, căci nu știam încă să înot — încercam să înlătur murdăria de pe cămașă, muind-o în apă. Scăldatul în felul acesta se repeta zilnic, fără nici un efort, dată fiind marea apropiere a rîului de casa părintească. Într-o vară m-am îmbolnăvit de pojar. (Noi îi spuneam, moldovenește, cori.) Am știut asta ceva mai tîrziu de la cei din casă, întrucît eu însumi nu-mi dam seama de boală : nu simțeam absolut nimic, vreo durere sau indispoziție. Se pare că nici mama nu se emoționa, din moment ce nu vedea în comportarea mea o schimbare vrednică de atenție. Țin bine minte că aveam mici pete roșii pe corp și am înțeles, tot mai tîrziu, că ele erau semnul exterior, concret, al bolii. În timpul acesta îmi căutam, ca de obicei, de joacă și de scăldat, fără consecințe, fie și neîngrijorătoare, asupra sănătății. În anii maturității, amintindu-mi de acest „eve-

niment“, am găsit în el un argument puternic în sensul că m-am născut cu un organism rezistent, capabil să înfrunte cu succes eventualele primejdii și atacuri menite să-l slăbească.

Puțin timp înainte de a începe școala — era, cred, în vara lui 1895 — am fost mușcat foarte grav de un vier. Era într-o duminică, ceea ce înseamnează că eram îmbrăcat ca de sărbătoare, adică îmbrăcat pur și simplu, dar numai cu pantaloni, și fără încălțăminte. Mama era la o vecină, unde întîrzia, nu știu de ce, cam mult. Tata, venit întîmplător acasă, voia să-i vorbească imediat într-o chestiune importantă. Ieșind din curte ca să mă duc s-o chem, am întîlnit vierul, mare, aproape cît un vițel. Cum eu aveam deprinderea de a mă juca cu viței casei așezîndu-mă cu burta pe spinarea lor, am repetat de astă dată figura, care avea un element inedit, deci foarte atrăgător. Porcul, nici una, nici două, a întors frumușel rîtul spre coapsa mea dreaptă și a rupt o bucată serioasă din ea. Lucru curios, rămas pentru mine inexplicabil pînă astăzi : n-am simțit absolut nici o durere. Am observat numai că pantalonul era rupt și mă gîndeam cu teamă la pedeapsa pe care am s-o primesc. M-am întors imediat acasă, și atunci fratele meu Neculai a văzut că-mi sîngerează serios rana. Aflînd ce s-a întîmplat, a ieșit în drum să gonească vierul, poate chiar să-l și bată. A trebuit să renunțe și să se retragă, fiindcă animalul, înfruptat la carne de om, devenise furios și amenințător. Ceea ce s-a petrecut cu mine „în mic“ s-a repetat mai tîrziu, „în mare“, cu un copil de aceeași vîrstă, pe care îl cunoșteam (îl chema Pantazică) și căruia vierul i-a forfecat abdomenul, încît a fost necesară o intervenție chirurgicală urgentă. Lumea s-a emoționat, emoția s-a transmis autorităților, și „eroul“ acestor întîmplări a fost sacrificat. Pentru vindecarea mușcăturii am fost dus, cu căruța, la spital. Am stat acolo numai vreo două zile, se pare că și din cauza mea : nu-mi plăcea atmosfera, mă durea tratamentul, care consta în aplicarea pe rană a unei cantități de iodoform — tinctura de iod ori nu era cunoscută încă, cel puțin la Tecuci, ori exista în cantitate foarte mică și trebuia folosită economicos — și, în plus, nu puteam suporta mirosul tare și înăbușitor al

medicamentului. Am fost adus acasă și dat pe mîna babei Mărcuțoaia, care m-a vindecat, fără suferință și necazuri, cu ajutorul unei alifii preparate de dînsa : ungea rana, o acoperea cu o frunză de lipan și apoi o lega cu o fîșie de pînză. Înainte de a se termina tratamentul am reînceput... activitatea. Prea „postisem“ vreme de cîteva săptămîni. Jocul preferat era cu un cerc vechi de putină, pe care îl plimbam, fugind, cu ajutorul unui băț cu cîrlig. De efortul depus se resimțea rana încă nevindecată și mă întorceam acasă, cînd mă săturam de joc, cu cămașa plină de sînge. Cicatricea există și astăzi, destul de mare, cu aspect de piele friptă și la un nivel ceva mai coborît decît încheietura coapsei, căci bucata de carne înhățată de vier a fost serioasă.

O ultimă amintire preșcolară este de o natură cu totul specială, legată de viitoarea mea activitate ca elev al clasei I primare. Învățasem foarte bine „tabla înmulțirii“. În ciuda memoriei mele bune, îmi este imposibil să spun, fie și vag, cum am ajuns să realizez această performanță. Am fost ajutat, cu siguranță, poate chiar îndemnat, de fratele meu Neculai, care avea de pe atunci o anumită încredere în posibilitățile mele. O știam nu numai „pe de rost“, ci și „pe sărite“ : răspundeam, repede și exact, la toate întrebările care mi se puneau în legătură cu înmulțirea numerelor. Deseori exhibiția avea loc în prezența unor prieteni ai fratelui, care era cu atît mai mîndru de mine, cu cît „asistența“ își manifesta plăcuta surprindere. Toți credeau, poate și eu, dacă mă voi fi gîndit la viitor, că am să fiu un școlar eminent la matematică. Cele întîmplate, mai cu seamă la liceu, unde, în prima clasă a cursului superior, am fost în primejdie să rămîn corigent tocmai la această materie, a însemnat pentru „admiratorii“ mei cea mai cumplită decepție.

Era să uit o întîmplare... filologică. La masă mîncam toți copiii din aceeași strachină. Obicei general la țară și în mahalaua noastră. Odată aveam drept „meniu“ lapte cald cu mămăligă, mîncare foarte bună din punct de vedere igienic, dovadă că ni se dădea și la Liceul Internat. Mămăliga pusă în lapte trebuia fărîmițată, ca să se amestece mai bine cu laptele. Această operație era obligatorie pentru noi toți. Frații mai mari se dovedeau

mai harnici la mîncat decît la fărîmițat, și mă lăsau mai mult pe mine să fac acest ultim lucru. La un moment dat, văzînd că eu mai mult fărîmițez decît mănînc, am izbucnit revoltat : „Eu franțuzesc și voi mîncați ?!". Modificarea paronimică — așa spun lingviștii acestui fenomen — a verbului a rămas, o bucată de vreme, de pomină în casa noastră. Frații, poate și prieteni de-ai lor, mă întrebau rîzînd : „Mai franțuzești ?!"

În ziua de 1 septembrie 1895 m-a dus mama la Școala nr. 2 de băieți, foarte aproape de casa noastră, ca să mă înscrie. Cred că din proprie inițiativă, căci nu se proceda atunci, ca ceva mai tîrziu, prin organizarea unui recensămînt al copiilor în vîrstă de școală. Domnul Ion Diaconescu, directorul (și institutor al clasei a IV-a), nu prea voia să mă înscrie, fiindcă aveam șapte ani fără o lună. Cred că atitudinea lui a urmărit un scop pedagogic : m-a supus la un test, cum se spune astăzi. Căci nu-mi pot explica altfel faptul că, văzînd că-mi dau lacrimile, a cedat imediat și m-a înscris.

Localul școlii, construit anume în acest scop, era încăpător și comod. Avea patru săli de clasă, spațioase, în care încăpeau bine cei 40—50 de elevi ai fiecăreia, plus cancelaria și un hol enorm. Clasa I era a doua din stînga de la intrare. Cele trei ferestre mari priveau spre apus, unde se afla strada, despărțită de școală printr-o curte spațioasă. Aveam astfel lumină multă și aer la fel, mai cu seamă că sala era foarte înaltă. Institutorul nostru era domnul Corvin, ardelean, nu numai după nume, ci și — mi-amintesc bine — după vorbă. Nu ne atrăgea prea mult, fără să pot preciza de ce. Îi lipsea o anumită căldură, care mi s-a părut totdeauna calitatea esențială a unui dascăl. Destul de sever, nu bătea, cum făceau mulți colegi de-ai săi pe vremea aceea, și „zgîrcit" la note. Eu am fost clasificat al treilea, cu media 7 și cîteva sutimi, la fel ca în clasa a II-a, cînd am avut 8 și cîteva sutimi. Eram același elev, la fel de muncitor și cu celelalte însușiri care n-au avut cum să se schimbe de la un an la altul. O dovadă în plus este faptul că în clasa a III-a, pe care am făcut-o tot cu domnul Corvin, am obținut cea mai mică medie din tot timpul studiilor mele (6,60). Premiant I a fost băiatul unui notar de stat din nordul jude-

tului, Cristea, care și-a păstrat acest loc de fruntaș pînă în clasa a IV-a, cînd a rămas al treilea, nu din... vina lui, cum voi povesti mai departe. Despre clasificarea mea ca premiant al III-lea am aflat în ziua de Sfinții Petru și Pavel (29 iunie), consacrată oficial pentru primirea rezultatelor și împărțirea premiilor. M-am dus la școală îmbrăcat ca de sărbătoare (cu surtuc și pantaloni, dar desculț : încălțămintea nu era obligatorie, după protocolul nostru din vremea aceea). Domnul Diaconescu, directorul școlii, a strigat numele celor trei premianți. (Al doilea era, cred, Chiriță, un băiat voinic și sănătos, binecrescut, grație bunăstării părinților.) Deoarece fratele meu Marin era mai bine cunoscut de conducătorul școlii, căci făcuse trei ani și se remarcase, cum am arătat deja, nu numai prin... absențe, ci și prin diverse isprăvi mai aparte, domnul Diaconescu a strigat numele lui, dar imediat s-a corectat. De la școală ne-am dus, noi premianții, la Primărie, unde urma să se desfășoare festivitatea distribuirii premiilor. În salonul, destul de încăpător, de la etaj, era o înghesuială nemaiîntîlnită, de pe urma căreia au avut de suferit mult... picioarele mele. Toată lumea avea încălțăminte, încît, cînd se călcau unii pe alții din cauza aglomerației, suferința lor era bineînțeles mai mică. Bucuria m-a ajutat totuși să suport cu... eroism această întîmplare și să-i uit aproape cu totul, chiar înainte de terminarea spectacolului, amănuntele neplăcute, care n-au fost de ordin exclusiv fizic. Semnificativ pentru psihologia părinților mei — aș adăuga și a părinților altor copii din categoria noastră socială — a fost „sîngele rece“ cu care au înregistrat vestea premierii mele. Le părea bine că am trecut clasa, spre deosebire de frate-meu Marin, și atîta tot. Aceeași atitudine au avut-o tot timpul petrecut de mine ca elev și apoi ca student. Această atitudine nu m-a surprins, nici atunci, nici mai tîrziu, cînd mă gîndeam la lucrurile acestea. Dimpotrivă, dacă nu mă prea bucura „obiectivitatea“ lor, o găseam totuși naturală și doream, fără să exprim, poate, direct, că așa ar trebui să se comporte toți părinții în fața succeselor dobîndite de copiii lor. Mi se părea — asta, desigur, mai tîrziu — că punctul lor de vedere,

empiric, de oameni simpli, reprezintă un principiu superior de educaţie autentică, în spirit pur uman.

Amintiri mai deosebite din clasa I nu am. Colegii erau destul de amestecaţi ca vîrstă. Cei mai mulţi aveau, fireşte, 7 ani, dar o serie treceau de 8, 9 şi chiar de 10. Obligativitatea şcolară era fixată prin lege la 14 ani. Aceasta însemnează că un elev putea rămîne repetent de două şi mai multe ori. Nu-l pot uita pe bietul Dediu, care cred că avea 13, dacă nu 14 ani, un arierat mintal cum nu mi-a mai fost dat să văd în viaţa mea. Faţa lui era ca a unui bătrîn, cu încreţituri şi un început de mustaţă, iar privirea părea total absentă. Sînt aproape sigur că nu l-am auzit niciodată vorbind. Institutorul îi punea, desigur, întrebări, dar el nu răspundea, fiindcă, foarte probabil, nu înţelegea nimic din întrebare : auzea pur şi simplu sunete, dar nu le percepea. Colegii mai obraznici se duceau încetişor spre el, cînd era întors cu spatele, şi-i strigau tare în ureche : Dediule ! El tresărea speriat şi nu scotea o vorbă. Aveam chiar atunci, foarte vag, bineînţeles, sentimentul că se procedează crud cu o biată fiinţă omenească, din simplă nepăsare atît a părinţilor, care puteau să-l retragă de la şcoală pe baza unui certificat medical, cît şi a autorităţilor şcolare. Acestea ar fi avut, înaintea părinţilor, care trebuie să fi fost nişte oameni necăjiţi, datoria să facă demersurile în sensul arătat aici.

În clasa a II-a am avut o institutoare, foarte tînără, urîţică şi puţintică la trup, al cărei nume nu l-am ştiut niciodată. Mă întrebam, desigur, şi atunci într-un fel oarecare, cum îşi putea impune ea autoritatea unei clase de 40—50 de elevi, dintre care unii erau nişte vlăjgani, mai voinici decît ea. A manifestat de la început simpatie faţă de mine, căci nu-mi pot explica altfel faptul că m-a pus „monitor" pe banca din fund, cu colegi care, mai toţi, erau aproape de două ori mai mari decît mine. Poate s-a informat din timp despre situaţia mea şcolară din anul precedent. Simpatia a fost, ca să zic aşa, reciprocă. Simţeam că domnişoara noastră era un om adevărat : iubea oamenii în general şi cu atît mai mult pe copii, în special pe cei care îi erau daţi în grijă graţie pregătirii ei profesionale, şi noi, elevii ei, eram, prin

nstinctul nostru de conservare, extrem de sensibili la ıceastă omenie, destul de rară și atunci. Nu-mi aduc ıminte de „incidente“, conflicte sau neînțelegeri mai ;erioase între ea și colegii leneși sau nedisciplinați. Era neritul său exclusiv, produs, repet, al calităților excep- :ionale, care impuneau oricăruia dintre noi, nu din teamă — ea nu era în stare nici măcar să „ridice tonul“ —, ci lin jenă, din rușine. Cred că, după terminarea anului ;colar 1896—1897, a plecat din Tecuci, prin transferare, lesigur, în alt oraș, căci, trecînd în clasa a III-a, n-am nai văzut-o pe la școală. „Monitori“ trebuie să fi fost, :ot pe bănci, și alți colegi, în primul rînd Cristea și Chiriță, poate și încă vreunul, doi.

În 1897—1898 am redevenit elevul domnului Corvin, ıvansat oarecum prin trecerea de la clasa I la a III-a : ɘra mai ușoară, poate mai plăcută munca unui dascăl cu ɘlevii de 10—11 ani decît cu cei de 7—8 ani. Aprecierile :ăcute mai sus, unde am vorbit de prima mea clasă pri- nară, sînt valabile și aici, întrucît este vorba de unul și ıcelași om. Țin să amintesc cititorului și cele spuse în ılt capitol, unde am vorbit despre frate-meu Marin, co- .eg cu mine în clasa a III-a. Configurația colectivului ;colar suferise însă o modificare interesantă pentru mine ;i instructivă, în general vorbind. Am căpătat doi colegi ıoi : pe Chitic, venit din Satul Nou, unde urmase pri- nele două clase — școala de acolo nu avea decît atî- :ea — și pe Decusară (nu sînt absolut sigur că-l chema ışa), din comuna Drăgănești, cu trei clase făcute acolo. Mi se pare că tot nou era și Iacob Iacob, originar din ɔraș — băiatul unui băcan, cu „boltă“ la uliță. Incerti- :udinea mea se explică prin faptul că nu mi-l aduc ıminte din clasele precedente, și-mi pare cu totul neve- :osimil să-l fi uitat, în ipoteza că mi-a fost coleg și ıtunci : era un băiat extrem de simpatic, frumos, cu o :ață albă ca laptele, și îmbrăcat foarte îngrijit. N-am re- ;inut nici în timpul acela și, bineînțeles, nici mai tîrziu :apte vrednice de a fi înregistrate. Cristea și Chiriță, ɔremianții I și al II-lea, au continuat să fie cei mai buni ɘlevi ai clasei. Chitic s-a remarcat de la început prin anu- nite calități, care au deșteptat interesul unora dintre noi ;i, în primul rînd, pe al dascălului nostru. Decusară și

Iacob n-au făcut asupra mea o impresie deosebită. De aceea surpriza mi-a fost mare și, bineînțeles, neplăcută, cînd m-am văzut clasificat al șaselea, după cei cinci amintiți mai sus și în ordinea arătată. Acest lucru l-am aflat la începutul clasei a IV-a, cînd elevii erau înscriși în catalog nu după alfabet, ci după locul obținut la clasificare. Iar media (6,60), am văzut-o la sfîrșitul anului, cînd mi s-a eliberat atestatul de absolvire a cursului primar. Am spus deja că domnul Corvin era zgîrcit la note, totuși diferența era considerabilă în comparație chiar cu media din clasa I, pe care am făcut-o tot cu el, ca să nu mai amintesc de aceea din clasa a II-a. M-a nemulțumit îndeosebi favoarea arătată lui Iacob, care nu s-a remarcat prin vreo calitate vrednică de atenție nici în clasa a IV-a, nici după aceea, la liceu. Nu știu dacă încă de pe atunci am găsit explicația acestui fapt. Sigur este că, la un moment dat, gîndindu-mă serios la ceea ce mi s-a părut o nedreptate față de mine, mi-am amintit că îl vedeam destul de des pe domnul Corvin spre seară, cînd mă trimitea mama după ceva de cumpărat, în prăvălia tatălui lui Iacob la un pahar de vin, cum se spune. Slăbiciuni omenești oarecum curente, deci scuzabile, chiar dacă, pe drept ori pe nedrept, ele sînt sau par a fi cauza unor necazuri ale altora.

În clasa a IV-a l-am avut dascăl pe domnul Diaconescu, directorul școlii, care locuia într-o casă destinată de la început conducătorului ei și aflată în aceeași curte. Era un om voinic, mai degrabă gras, cu ochelari și cam greoi în mișcări. Activ, energic, exigent și, la nevoie, sever, dar drept, și foarte bun pedagog, în primul rînd fiindcă poseda o pregătire profesională excelentă și-i plăcea munca didactică. Avea un beteșug la ochi — de aceea purta tot timpul ochelari — fără ca noi, elevii lui, să fi știut nici atunci, nici mai tîrziu ce anume. Se spunea că are un ochi „de sticlă“, în locul celui natural, pe care îl pierduse, încercînd să împuște o cucuvea : glontele a ricoșat, căci această pasăre este sfîntă, și a nimerit în ochiul pușcașului. Era foarte meticulos, nu ne lăsa să trecem ușor peste vreo greșeală sau peste un lucru înțeles pe jumătate, indiferent de materie. La lecțiile de matematică ne asculta scoțîndu-ne la tablă, și numai după

ce constata, cînd era cazul, că nu-i nimic de făcut în sensul dorit de el, ne trimitea la loc, în bancă. Formula folosită în mod obişnuit era „Radu să te cheme !“, însoţită de o lovitură, mai mult simbolică, la spate, cu metrul pe care îl ţinea tot timpul pe catedră. Şi la geografie răspundeam ieşind din bănci şi stînd în faţa hărţii, unde trebuia să „identificăm“ apele, lacurile, aşezările omeneşti etc. Nu se mînia niciodată şi în nici un caz nu striga, nu întrebuinţa cuvinte jignitoare şi, bineînţeles, nu bătea. Şi cel puţin într-o împrejurare, pe care n-o pot trece sub tăcere, ar fi avut dreptul să izbucnească. Printre atîtea alte slăbiciuni ale noastre, ca copii, în materie de joacă, era una foarte la modă atunci : să ne confecţionăm mingi de gumă, pe care să le izbim de pămînt, de duşumele, de ziduri etc., ca să vedem cum „sar“, cît de bine şi cît de sus. Se găsea această jucărie la magazine, dar n-aveam cu ce s-o cumpărăm. Un băiat, mult mai în vîrstă decît mine, aproape flăcău, mi-a spus că mingile acestea de gumă masivă se făceau din... testicule de cal, care, îngropate în pămînt, unde urmează să stea un timp anumit, se transformă prin însuşi acest fapt în mingi. În naivitatea mea, ajutată de dorinţa vie de a poseda o astfel de jucărie, am procedat în consecinţă. La iarmarocul de primăvară (de Sfîntul Teodor), printre alte lucruri care se puteau vedea şi realiza, era şi castrarea harmăsarilor. Am asistat la o asemenea operaţie şi, cînd s-a terminat, am pus mîna pe... viitoarele mingi, pe care operatorul le-a aruncat, neavînd ce face cu ele. După ce am constatat că am fost victima credulităţii mele, m-am întrebat cum am putut lua în serios păcăleala, destul de ieftină în sine, ticluită de binevoitorul meu sfătuitor.

Şi fiindcă veni vorba despre iarmarocul în chestiune, voi povesti pe scurt o întîmplare menită să arate modul sălbatic cum înţelegeau unii reprezentanţi ai autorităţilor să se comporte, nu în această calitate, ci ca oameni (recte, ca ne-oameni), cu nişte necăjiţi şi nefericiţi. Se vindeau gogoşi pregătite pe loc : mari, umflate şi rumenite, care trezeau o poftă cu atît mai greu de învins, cu cît erau ajutate pe de o parte de mirosul, amestecat cu fum, produs de prepararea lor, iar pe de alta, de frigul

ascuțit al iernii. Un biet țigan, de vreo 14—15 ani, se tot învîrtea în jurul cazanului și mînca din ochi gogoșile deja prăjite și aflate în mîna (și în gura) cumpărătorilor, ca și pe cele în curs de devenire. Nu știu dacă a făcut vreun gest sau a exprimat vreo dorință în sensul poftei sale. La un moment dat, comandantul pompierilor, aflat, în trecere, pe acolo, a simțit ce se petrece în inima (mai mult în stomacul, care popular se mai numește inimă) bietului băietan. Nici una, nici două, s-a oferit să-i satisfacă pofta : să mănînce cît vrea — căci plătește el — dar cu condiția să nu ceară apă de băut. Oferta a fost primită imediat și cu o bucurie imensă, aș zice fizică. După vreo patru-cinci gogoși, nefericitul nu mai putea mesteca : aluatul, copt mai mult pe deasupra, era ca un fel de clei care nu permitea nici măcar deschiderea gurii, cu atît mai puțin mestecatul și apoi înghițitul. Cei din jur, în frunte cu binefăcătorul și organizatorul acestui spectacol infam, se prăpădeau de rîs. Nu știu cum am reacționat sau ce-am făcut eu. Fapt este că am plecat repede. și nu încîntat de cele văzute. Altfel nu cred că aș fi ținut minte acest episod de acum aproape optzeci de ani.

Dar să revin la minge. Neputînd cumpăra pe cele fabricate, ne confecționam noi un fel de surogat, din guma galoșilor pe care îi găseam, nu în casele noastre, unde n-aveau cum să existe, ci în... gunoaiele, mai apropiate sau mai îndepărtate, unde le aruncau, după ce se învecheau, posesorii lor. Tăiam guma în fîșii fine, ca să iasă mai multe și să fie totodată mai flexibile, și le înfășuram pe o mică sferă din cîrpe, care servea de suport. Truda era enormă, dar, cînd era încununată de succes, se transforma într-o mare bucurie. În cazul la care mă refer, recordul l-a realizat un bun prieten al meu, cu doi ani mai în vîrstă. Carp Gheorghe, ajuns, mai tîrziu, învățător. Mingea lui avea un diametru de cel puțin 7—8 centimetri. Într-o recreație, voind să ne arate ce poate produsul ostenelilor sale, s-a urcat pe bancă, pe partea pe care așezam cărțile și caietele, ca să poată izbi mingea de la o înălțime mai mare și s-o facă, deci, să sară la maximum. Și a reușit. A reușit atît de bine, încît mingea a atins tavanul clasei cu destulă forță, ca să poată

sfărîma 2—3 decimetri pătraţi din tencuiala. Cînd a venit domnul Diaconescu, şi-a pus mîinile în cap, dar tot calm, cel puţin aparent, şi a procedat la „anchetarea" cazului. O bună parte dintre noi, printre ei şi eu, aveam mingi, în comparaţie cu a lui Ghiţă Carp, prizărite şi necăjite. Parcă le văd şi acum pe masa învăţătorului nostru : erau, cred, vreo 15—16, dacă nu mai multe, de toate dimensiunile. Singura pedeapsă, după cît ţin minte, a fost confiscarea lor, definitivă şi fără drept de apel, precum şi... fără urmare, ca motiv de joacă, cel puţin la şcoală.

În această clasă am avut doi colegi noi, veniţi de la ţară, unde terminaseră cursul elementar (de cinci ani) şi, spre a se pregăti mai bine pentru continuarea studiilor, repetau ultima clasă la oraş, unde se învăţa mai temeinic : fiecare an de studiu avea învăţătorul lui, pe cînd la ţară, lecţiile se făceau în acelaşi timp cu toţi elevii de către un singur dascăl. Unul dintre noii veniţi era Mîndru Teodor (de la Ţepu, satul folcloristului Tudor Pamfile), celălalt, Cărăuşu (mi se pare Neculai), de la Corod. Amîndoi foarte serioşi, muncitori şi înzestraţi la învăţătură. Din această cauză, dar şi pentru că aveau unele cunoştinţe în plus şi, mai ales, erau cu doi-trei ani mai în vîrstă decît noi, la sfîrşitul anului, ne-au luat-o înainte : Mîndru a fost clasificat primul, Cărăuşu al doilea, iar Cristea, premiant întîi în toate clasele precedente, a rămas al treilea, Chiriţă al patrulea şi, de data aceasta, eu mi-am reluat locul pe care îl avusesem după aceştia doi în clasele I şi a II-a, cu media 8,16, cea mai mare notă a mea din tot cursul elementar. Domnul Diaconescu n-a ţinut seamă nici de clasificarea din clasa imediat anterioară, nici de faptul că Mîndru şi Cărăuşu erau nişte... intruşi, cum erau adesea priviţi, la diverse şcoli, nu numai cei veniţi de la ţară, ci şi orăşenii din alte cartiere (de obicei mai modeste). Amîndoi erau foarte tari în special la matematică. De la ei am început, cred, să am admiraţie pentru copiii de ţărani autentici în ce priveşte aptitudinile lor în domeniul acestei discipline. Cu vremea, admiraţia a devenit convingere prin înmulţirea cazurilor similare, dintre care pe al colegului de gimnaziu Avram Vasile l-am pomenit deja. În schimb,

eu însumi, fără să fi fost chiar slab la matematică, mă remarcam îndeosebi la gramatică. Poate de aceea am rămas cu impresia, foarte subiectivă, desigur, că domnul Diaconescu făcea mai bune lecții de gramatică decît de matematică. Fapt este că regulile gramaticale mi le-am însușit, în liniile lor mari, încă de atunci. Acest lucru l-am spus acum 10—12 ani într-o emisiune la Radio, închinată memoriei unora dintre foștii mei dascăli, în frunte cu domnul Diaconescu. La cîteva săptămîni după aceea am avut una dintre bucuriile cele mai autentice ale vieții mele : sora mea Maria, care trăiește la Tecuci, a asistat la înmormîntarea doamnei Diaconescu, ajunsă, cu siguranță, la vîrsta de peste 90 de ani. În cuvîntarea tradițională a preotului, ținută la sfîrșitul ceremoniei, a fost pomenit și soțul defunctei, cu aprecieri din emisiunea mea de la Radio.

O amintire, cu ecou literar, din vremea copilăriei mele, merită să fie prezentată tocmai pentru acest motiv. Nu pot preciza cînd anume, foarte probabil, în epoca școlii elementare, toată mahalaua noastră, dar nu numai ea, vorbea, curioasă și intrigată, despre un anume Manlache Pleșa, care evadase din temniță, unde fusese trimis, prin judecată, fără să fie totuși vinovat de fapt, și era fugărit de... poteră, în forma ei modernă (poliția și jandarmeria). Nu țin minte ce anume spuneau oamenii despre acest „pușcăriaș" (ce a făcut și ce n-a făcut, cum a putut fi condamnat fără vină etc.), dar n-am uitat deloc atmosfera creată în jurul meu și chiar în mine de această istorisire, pe care, mai tîrziu, am comparat-o, păstrînd proporțiile, cu aceea din *Contele de Monte Cristo* sau *Mizerabilii*. Cînd am citit *Velerim și Veler-Doamne* al lui Victor Ion Popa, care, deși născut la Bîrlad, a trăit ca copil la Călmățui (în fostul județ Tecuci), unde tatăl său, învățător eminent, lucra la școala-model a satului, înființată (sau reorganizată) de Academia Română, ca moștenitoare a imensei averi donată ei de Tache Anastasiu (v. p. 15), mi-am adus aminte imediat de ce știam eu ca copil despre eroul cărții, care era tocmai Manlache Pleșa.

Această amintire deșteaptă alta, asemănătoare oarecum prin atmosfera romantică, produs al povestirii pe care am auzit-o de la mama. Prin anii 70—80 ai secolu-

lui trecut, județul nostru a avut un... erou haiduc : Dragoș. Cel puțin așa-l socoteau oamenii. Era, bineînțeles, urmărit de autorități, care, pînă la urmă, l-au prins, de fapt l-au asasinat pur și simplu. El se ascundea pe unde putea. S-a ascuns o dată și în podul casei bunicii de la Nicorești, cînd mama era mică. Ultima oară, într-o claie cu fîn, pe drumul Tecuci—Matca. Urmăritorii știau unde este, căci îl denunțase cineva, și au tras pur și simplu cu pușca în... claie.

În toamna lui 1899 m-am dus la Iași pentru concursul de bursă la Liceul Internat (cu numele lui oficial Liceul „Costache Negruzzi"). Această școală se înființase de curînd (în 1895), fiind organizată ca un fel de colegiu englezesc. Elevii erau toți (sau aproape) interni, jumătate (aproximativ) bursieri, jumătate solvenți. Taxa plătită de părinții acestora era de 900 de lei (valoare aur), adică 100 de lei pe lună. (Trei luni erau vacanță.) Suma era considerabilă, dar nici numărul oamenilor în stare s-o plătească nu era mic. Din familia unui moșier de la Huși, de pildă, și-au făcut studiile acolo patru sau cinci băieți : prin 1904—1905, trei dintre ei se găseau în diverse clase ale liceului. Bursierii se recrutau prin concurs. Concurența era enormă. În 1899, cînd am candidat eu, se înscriseseră circa 300 de absolvenți ai cursului primar pentru 17 burse. Cei reușiți primeau gratuit absolut totul de la stat, adică nu numai întreținerea, ci și îmbrăcămintea care era de un lux inimaginabil, și nu numai pentru vremurile de astăzi : uniformă de mică și de mare ținută, pentru iarnă (la acestea se adăuga mantaua) și pentru vară, toate din cea mai bună stofă. Pot da și prețurile : uniforma de mică ținută costa 40 de lei, cea de mare ținută (croială cvasimilitară), 60 de lei. Uniforma de mare ținută pentru vară era confecționată dintr-un camgarn fin, culoare crem. (Nu-i cunosc prețul, fiindcă în 1904, cînd, după a doua încercare, am reușit să obțin o bursă, nu se mai purta.) Pentru învățarea practică a limbilor străine au fost angajați pedagogi speciali (francezi, germani, englezi). Teoretic și, în general, chiar de fapt au fost aduși cei mai buni profesori. După același principiu se recrutau și elevii bursieri.

Localul liceului, construit ad-hoc, avea parter și două etaje. La parter, în aripile din dreapta și din stînga erau sălile de clasă. Fațada era ocupată de camera de consiliu a profesorilor, cabinetul directorului, cancelaria profesorilor, „vorbitorul“ (i se spunea și *parloir*), unde erau primite persoanele care voiau să stea de vorbă cu elevii în zile și la ore fixe, cabinetul subdirectorului și secretariatul. În fund, tot la parter, erau sufrageria și sala pentru exercițiile muzicale la orchestră și fanfară. În spațiul din mijlocul clădirii era amfiteatrul cu cele două laboratoare (de științe naturale și de științe fizico-chimice), iar de o parte și de alta a lui așa-zisele patrate, pavate, în care se jucau elevii în recreații sau în orele libere. La etajul I se găseau sălile de meditație (repetitoarele, cum le spuneam noi), biblioteca (a școlii și a elevilor), sălile de desen și muzică și camerele pedagogilor. Etajul II era ocupat în întregime de dormitoare. În curtea din fund, foarte spațioasă, se găseau bucătăria, locuința directorului, sala de gimnastică și infirmeria. Spre a termina cu aceste detalii oarecum tehnice, voi mai spune că pentru cele cinci ore de clasă (trei dimineața, două după-amiază) elevii aveau la dispoziție tot atîtea ore de meditație : de la 6 la 7,30, de la 13 la 14 și de la 18,30 la 21. În total, deci, zece ore de muncă. Recreația consta în cele zece minute după fiecare oră de curs, la care se adăugau 25 de minute între 11,20 și 11,45 (cînd se lua masa de prînz), 45 de minute între 12,15 și 13 și 1,30 între 4,15 și 17,45 (masa de seară). Ultima pauză numeroși elevi o petreceau în bibliotecă, unde nu puteau citi decît cărți literare și din afara preocupărilor strict didactice. Cei cărora nu le ajungeau orele de meditație pentru pregătirea tuturor lecțiilor aveau libertatea să-și continue munca în bibliotecă de la 21 la 22, pierzînd astfel un ceas din cele opt și jumătate destinate somnului.

Așadar, pe la sfîrșitul lui august 1899 m-am dus la Iași, însoțit de frate-meu Neculai, pe atunci elev în clasa a V-a (ultima) a școlii normale din Bîrlad. În drum spre fosta capitală a Moldovei ne-am oprit în acest oraș o zi, fiindcă însoțitorul (și protectorul) meu avea, mi se pare, de aranjat o chestiune personală, legată tot de situația lui școlară. La Iași ne-am instalat în gazdă la o

văduvă în Strada Florilor, nu prea departe nici de gară, nici de liceu. Casa ei era una dintre cele trei care se găseau într-o curte mare, bogată în vegetație, cu copaci, iarbă și mai ales buruieni : aspectul, destul de pitoresc altfel, făcea impresia de ceva vechi și neîngrijit. Oamenii înșiși, indiferent de vîrstă, păreau bătrîni sau îmbătrîniți înainte de vreme. În una dintre casele vecine trăia o femeie, probabil în vîrstă și în orice caz suferindă, căci „chema“ des, zi și noapte, cu glas plîngător, pe cineva, care trebuia s-o ajute. Eu mă simțeam bine la gazda mea, care avea un băiat mare, extrem de simpatic, meseriaș pietrar. Îl chema Luigi, căci erau de origine, îndepărtată, italiană. În orele libere se juca cu mine, mai exact spus, mă învăța multe jocuri necunoscute mie. Îmi plăcea, între altele, îndemînarea cu care arunca în aer, ca să le prindă și apoi să le arunce din nou, trei sfere de piatră de mărimea unui măr obișnuit. Uneori le prindea pe fundul scobit al unei sticle pe care o ținea în mîna stîngă (cu dreapta arunca sferele, de astă dată numai două : cît timp stătea în aer una, o lua pe cea de pe fundul sticlei ca s-o arunce și totodată să facă loc pentru cealaltă). Într-o măsură oarecare am deprins și eu jocul, bineînțeles prima formă a lui (fără sticlă), și mai ales am căpătat gustul lui pentru mai tîrziu.

Concursul a durat aproape întreaga lună septembrie, din cauza numărului enorm, deja amintit (circa 300), al candidaților. Ca origine socială, ei aparțineau unor categorii foarte diferite între ele. Majoritatea erau copii de salariați în sensul larg, începînd de la învățători și preoți de țară, poate cei mai mulți, și ajungînd, prin trepte destul de numeroase, pînă la ofițeri superiori, magistrați, profesori (chiar de universitate) etc. Căci certificatul de paupertate, documentul cel mai important pentru înscrierea la concursul de bursă, se obținea ușor, chiar legal vorbind. Salariul nu era considerat drept „avere“, oricît de mare ar fi fost. Nici calitatea de proprietar urban sau rural nu constituia o piedică pentru a fi considerat „pauper“, în anumite limite, care — sper că nu mă înșeală memoria — mergeau pînă la 1200 de lei anual (valoare aur). Începînd cu această sumă, cel în cauză

avea dreptul să voteze la colegiul I pentru Camera Deputaților. În treacăt spus, majoritatea acestui for legislativ era alcătuit din aleșii celor cu venitul amintit, și se înțelege (de către cunoscătorii situației din vremea aceea, firește) de ce: bugetul, pîinea cea de toate zilele a politicienilor de atunci, avea nevoie de votul Camerei. Așa se explică faptul că la alegerea membrilor Senatului participau, alături de proprietarii urbani și rurali cu venitul anual de la 1200 de lei în sus, și licențiații universitari (aceștia votau chiar la colegiul I). Pot da un exemplu concret pentru a ilustra situația descrisă aici cu privire la obținerea certificatului de paupertate. În cursul superior al liceului am avut un coleg al cărui tată era director de bancă în București. Acest fapt îi permitea să se ducă în familie la fiecare vacanță, călătorind în clasa a II-a (de la Pașcani se urca în expresul Berlin-București, de care vorbește Caragiale într-o schiță a lui). Călătoria costa, dus-întors, 48 de lei. Eu însumi și unii colegi ai mei, tot bursieri, bineînțeles, ca și cel amintit acum, rămîneam la școală în timpul celor două vacanțe, fiindcă nu puteam cheltui nici a treia parte din suma pusă de părintele bancher la dispoziție colegului nostru bucureștean. (Pe mine m-ar fi costat 17,50 lei drumul Iași—Tecuci și înapoi, cu clasa a III-a a unui tren personal, și nu-i aveam, adică nu putea să mi-i dea tata pentru... atîta lucru.)

Mi-am dat seama *de visu* despre deosebirea mare, adesea enormă, din punct de vedere material, care exista între concurenții la bursă în momentul cînd a început examenul oral. Căci la teză am reușit (cu media 6,50, cum am putut afla mai tîrziu). Intrînd în amfiteatru — acolo se desfășura a doua operație a concursului —, am rămas nu uimit, ci pur și simplu speriat (instinctiv am făcut, cred, un pas înapoi, cu intenția de a mă retrage, de a renunța, adică, la proba orală) în fața priveliștii care se oferea ochilor mei de țăran deprins să vadă un „boier" în orice om îmbrăcat mai bine: încăperea, mare, era plină cu părinți și rude de-ale candidaților, în mare majoritate femei, foarte elegante, cu pălăriile enorme ale modei de atunci, „cocoane" sau „boieroaice" în toată puterea cuvîntului. În acel moment am avut intuiția

nereușitei mele. Trebuie să recunosc totuși că și în alte condiții, mai puțin defavorabile sub aspectul descris aici, tot aș fi căzut, fiindcă nu eram bine pregătit. Nu numai eu. care, sînt sigur, mai mult m-am jucat decît am învățat în lunile de vacanță dinaintea concursului, dar nici fratele meu Neculai, care era în ultima clasă a școlii normale, n-a luat lucrurile în serios.

Din comisia de examen, prezidată de directorul liceului (Gh. Lascăr), făcea parte și Simion Mehedinți, întors de curînd de la Berlin, unde își luase doctoratul în Geografie : foarte îngrijit, chiar elegant, nu numai în îmbrăcăminte, ci și în ținută, gesturi și vorbire, cu ochelari „auriți“ și cu o față extrem de atrăgătoare. Am aflat că era el de la nepotu-său, candidat, ca și mine, la o bursă, cu care nu știu cum m-am împrietenit în așa măsură, încît eram aproape tot timpul împreună. Nu pot uita ce-i spuneam ori de cîte ori se întreba și se îndoia cu privire la posibilitatea de a reuși : „Cum să nu reușești, măi, dacă-i moșu-tău în comisie ? !“. Era reflecția unui copil de numai 11 ani, dar inițiat, ca să zic așa, în obiceiurile noastre orientale. Emanoil Mehedinți — așa-l chema pe nepot — a reușit, dar sînt convins că a meritat să capete bursa, fiindcă s-a pregătit serios, la fel cu marea majoritate a candidaților. Mulți, dacă nu foarte mulți dintre aspiranții la bursă, reușeau, în primul rînd, prin buna lor pregătire : cunoșteau perfect materia de examen și chiar ceva în plus și, bineînțeles, dădeau răspunsuri foarte bune. O parte dintre ei, mai puțin înzestrați, luptau din greu, odată intrați în liceu, să-și mențină bursa (să aibă, adică, media generală anuală 7), ba, uneori, o pierdeau și se întorceau acasă, pentru a-și continua, cînd puteau, studiile la gimnaziul sau liceul din reședința județului lor. Am cunoscut astfel de cazuri mai tîrziu, cînd am izbutit, în sfîrșit, să ajung și eu bursier, în clasa a V-a a acestui liceu celebru.

Mi-aduc aminte cîteva detalii de la examenul meu oral. La Limba română am citit un text, l-am analizat din punct de vedere gramatical și am recitat o poezie (*Păstrul,* așa cred că se chema, de Anton Pann). Mi-am dat seama „pe loc“ că n-am răspuns bine. La Matematică n-am reținut întrebarea, am reținut însă că profesorul

(era directorul însuși, care preda) s-a enervat și m-a „repezit". (L-am cunoscut mai tîrziu, în aceeași calitate, și am avut, din belșug, prilejul să constat că se enerva ușor și că, mai ales, reacționa cu o violență care depășea orice închipuire.) Îmi mai amintesc ceva, de astă dată plăcut. Într-o zi, aflîndu-mă pe culoarul din preajma sălii de examen, un elev dintr-o clasă superioară m-a apucat cu degetele de obraz, din simpatie, spunînd colegului său, cu care se găsea împreună : „Aista ar trebui să reușească". L-a impresionat, probabil, chipul meu de copil sănătos, poate și alt aspect al înfățișării mele.

Rezultatul concursului s-a dat foarte tîrziu, după ce lista reușiților a fost aprobată de Ministerul Instrucțiunii Publice. L-am aflat... pe întuneric ! Nu știu cum s-a întîmplat, dar țin bine minte că așteptam cu toții în curtea din spatele liceului, cînd a venit un domn, probabil secretarul școlii sau un pedagog, care, în loc să citească lista, întreba cine-i, să zicem, Ionescu, cine-i Popescu etc. — aceștia erau cei admiși definitiv ca bursieri. Bineînțeles, așteptam și eu să fiu strigat, lucru firesc din punct de vedere psihologic, dar n-am fost.

A doua zi, trebuie să fi fost 28, dacă nu chiar 29 septembrie, am plecat acasă. Era într-o luni. Marți am vrut să mă duc la gimnaziu, căci frate-meu cel mare mă înscrisese provizoriu, pe baza unei dovezi că aveam actele necesare depuse la Liceul Internat pentru concursul de bursă. Mama, temătoare că aș putea păți ceva tocmai acum, la începerea unui nou ciclu de învățătură, mi-a spus să stau acasă și să mă duc miercuri : „Marțea nu-i zi bună, cu noroc, dragul mamei". Am ascultat sfatul ei, din aceeași convingere pe care o avea ea despre adevărul conținut în această „credință". Miercuri, lucrurile s-au petrecut normal, în sensul că nu m-a întrebat nimeni ce caut acolo. Nu pot uita că un elev din clasa I fusese deja eliminat, nu știu din ce cauză, pentru cîteva zile, deci la mai puțin de o lună de la începerea cursurilor. Joi dimineața am avut o oră de Istorie cu directorul gimnaziului, domnul Georgescu, bun profesor și, desigur, tot așa de bun conducător al școlii, dar (ar trebui, poate, să spun prin urmare) foarte exigent, adesea sever. A constatat prezența unui intrus în clasă, ceea ce dovedea că-și

cunoștea elevii, cel puțin după figură. La sfîrșitul orei m-a chemat să mă întrebe ce-i cu mine. A trebuit să mă întorc imediat acasă. Frate-meu Neculai, care nu se dusese încă la Bîrlad să facă ultima clasă a școlii normale — mi-a povestit mai tîrziu că fusese eliminat pentru o lună, împreună cu cîțiva colegi, în urma unor intrigi ale „turnătorilor" clasei — a stăruit mult pe lîngă domnul Georgescu să mă primească, asigurîndu-l că voi fi un element de nădejde etc. N-a reușit. Cele 50 de locuri prevăzute din timp pentru clasa I fuseseră ocupate de cei înscriși „în regulă", și un elev în plus însemna călcarea dispozițiilor ministerului.

Am rămas astfel un *outsider* din punctul de vedere al învățămîntului, în schimb foarte la locul meu în ce privește libertatea de a sta degeaba, adică de a mă juca. Cred că la început mi-a părut rău, fiindcă îmi plăcea „cartea", dar regretul n-a durat mult. Curioasă și interesantă totodată a fost atitudinea tatii : nu numai că nu s-a supărat, cînd m-am întors „nereușit" de la Iași, ci a spus, cu voie bună, că m-am plimbat și eu printr-un oraș mare, și la fel a reacționat după ce a aflat că n-am fost primit la gimnaziu. Cu acest prilej s-a putut vedea — am văzut eu însumi, fără să reflectez asupra faptului — că avea pentru mine o slăbiciune cu atît mai izbitoare, cu cît el, în general, era, cum am arătat la timp, foarte sensibil la aspectele economice ale vieții.

Anul școlar 1899—1900, fără școală pentru mine, reprezintă, cred, epoca cea mai frumoasă din întreaga mea viață. Îl consider și astăzi ca un an în multe privințe hotărîtor pentru dezvoltarea mea de mai tîrziu, mai cu seamă din punct de vedere afectiv. Jocurile amintite în alte pagini ale cărții de față le-am practicat cu și mai multă pasiune, dat fiind că nu aveam nici o treabă precisă de făcut, în primul rînd învățătura, cu orele de clasă și cu pregătirea lecțiilor. Acasă o ajutam pe mama, avînd grijă, la fel cu Creangă, de frații mai mici (un băiat de 4 ani și o fată de 2 ani), bineînțeles, fără să mă... surmenez și uitînd destul de des de această sarcină. Îmi plăcea să mă joc însă cu ei, ridicîndu-i cît puteam în sus (pe fată, care era mai ușoară, chiar o aruncam puțintel ca s-o prind apoi în brațe) și făcîndu-le jucării după

gustul lor şi după îndemînarea mea. În orice caz, mama era mulţumită de modul cum contribuiam la bunul mers al gospodăriei. O ajutam, cu adevărat, şi altfel : toate cumpărăturile, mai puţin pretenţioase în ce priveşte priceperea cumpărătorului, eu le făceam. Tot eu mă duceam, trimis de dînsa, la vecini cu cîte un comision, cum se spune astăzi. Şi atîtea alte lucruri de acelaşi fel.

În materie de jocuri, a apărut unul nou, nu în sensul cronologic, ci în cel psihologic al termenului : jocul în bunghi (adică în nasturi). Deoarece prin alte părţi ale ţării „concepţia“ şi „metoda“ care-i stau la bază diferă de cel practicat de mine şi de prietenii mei acum 75—80 de ani, se impune o descriere a lui, mai ales că izbutisem destul de repede să devin un adevărat „as“ sau „campion“ al lui. Participau la el doi jucători, nici mai mulţi, nici mai puţini. Fiecare punea la bătaie acelaşi număr de nasturi, de la unu pînă la cîte le permitea... capitalul. Această miză dublă se depunea pe pămînt (în curte sau, mai des, în stradă) la o distanţă, variabilă după cuantumul ei, fie de un zid, fie de un zaplaz de scîndură groasă sau de un taraş (= stîlp al gardului). Jocul propriu-zis consta în încercarea de a te apropia de miză cu ajutorul unei paftale (o bucată de 5—6 cm din lama unui cuţit) sau al unui nasture de manta militară, pe care jucătorul îl izbea de zid, de zaplaz sau de taraş în aşa fel, încît să ajungă, prin ricoşeu, la ea, nu mai departe însă de o palmă (sau o şchioapă). Reuşita depindea, fireşte, de îndemînarea jucătorului, care, la rîndul ei, era produsul unei colaborări a mîinii cu ochii : distanţa de străbătut trebuia calculată cu privirea, şi tot un calcul, de astă dată mult mai greu de realizat, era necesar şi pentru dozarea forţei cu care era izbită paftaua de corpul tare care o trimitea la ţinta propusă. Pentru asigurarea izbînzii jucătorii preferau nasturii militari, din cauză că materialul din care erau confecţionaţi îi făcea să fie mai grei şi chiar mai elastici decît o lamă de cuţit, încît, odată căzuţi în apropierea mizei, rămîneau, de obicei, pe loc. Foarte căutaţi — şi scumpi pentru pungile noastre : 10—15 bani bucata ! — erau nasturii a căror cavitate, unde se fixa cheutoarea, tot de metal, era umplută cu plumb. Greutatea lor mult mai mare îi ajuta

să nu se deplaseze din locul unde cădeau. Datorită antrenamentului, dobîndit în tot felul de jocuri, al organelor principale interesate la acest joc (ochii și mîna dreaptă), eram mai totdeauna cîștigător. De multe ori aveau loc discuții, ca să nu spun certuri, în legătură cu distanța dintre nasturele cel mai apropiat al mizei și paftaua sau nasturele militar : deoarece această distanță se măsura cu palma (degetul cel mare sta pe unul dintre aceste două puncte, iar degetul mijlociu, mai lung decît toate, pe celălalt), adversarul, doritor să nu piardă, uza de dreptul consacrat prin regulamentul nescris al jocului care-i permitea să încerce a scoate de sub unul dintre cele două degete în cauză nasturele. Operația aceasta era dificilă și implica intervenția „interesului" din ambele părți, care căuta, fiecare, să-și dovedească dreptatea, mai mult cu gura decît cu treaba. Eu îi întreceam pe partenerii mei nu numai prin dexteritatea propriu-zisă, ci și prin dimensiunile degetelor : le aveam și atunci lungi, mai lungi decît ale lor, încît palma sau șchioapa mea era mai mare. După o serie de „victorii", care s-au ținut lanț — una a fost cu adevărat spectaculoasă, prin cuantumul mizei, cîte 50 de nasturi de fiecare jucător, ca și prin „chibiții", foarte numeroși — am lichidat „întreprinderea", cu un capital de circa 1000 de nasturi. Vreo 300 erau de sidef și de sticlă, pentru lenjerie, restul pentru îmbrăcăminte. Pe cei dintîi i-am dat mamei, care, ani de-a rîndul, n-a mai avut nevoie să și-i procure cumpărîndu-i de la prăvălie. Pe ceilalți i-am vîndut foștilor mei parteneri de joacă și altor amatori, cu cîte 15 bani suta.

În ce privește „cartea", uitasem aproape cu totul că există școală și elevi. Noroc de o vecină, prietenă, Mária a lui Bardașu, care era în clasa a IV-a și mă ruga din cînd în cînd s-o „ajut" la... matematică. În astfel de condiții n-a fost deloc greu să uit aproape tot ce am învățat în cei patru ani de școală primară. Lucrul acesta l-am constatat — de fapt a fost mai mult constatarea altora — prin august 1900, în preajma înscrierii la gimnaziu. Se zvonise că va fi examen de admitere, ceea ce putea corespunde ușor realității, dacă numărul candidaților ar fi depășit pe acela al locurilor fixate de minister. Am început, deci, să mă prepar, cu Mihalache Rusu, băiatul

unui cojocar, şi cu Gheorghe Şobolenciu, fiul unui om de serviciu de la Şcoala primară nr. 2, ambii absolvenţi din iunie ai clasei a IV-a. După cîteva „şedinţe“ de lucru, unul dintre ei mi-a spus : „Măi, da' tu nu ştii mai nimic !“ I-am dat dreptate, fiindcă aşa era, adăugînd : „Cum mi-a fi norocul !“ Noroc am avut, căci concurs de admitere nu s-a ţinut, şi în ziua de 9 septembrie 1900, cînd mai aveam trei săptămîni pînă la împlinirea vîrstei de 12 ani, mi-am început studiile liceale la Gimnaziul „Dimitrie A. Sturdza“. Despre localul şi atenansele lui am vorbit în alt capitol. Clasa I era prima dintre cele patru ale aripii din stînga a clădirii principale. Cei 50 de elevi încăpeau comod în pupitrele de cîte două locuri aşezate în trei rînduri, cu spaţiu suficient de trecere printre ele şi la fel între primele pupitre şi catedră, în stînga căreia se afla tabla de scris. Cele trei ferestre, foarte mari, dar în proporţie cu dimensiunile sălii, dădeau spre miazăzi, aşa încît aveam lumină destulă, chiar şi după-amiază, între orele 14 şi 16. Iarna nu sufeream de frig, fiindcă soba, enormă, funcţiona bine şi era alimentată din belşug cu combustibilul necesar.

Directorul gimnaziului, amintit deja, preda istoria şi, în măsura în care puteam eu aprecia atunci, era un profesor bun, ne explica lecţiile, ne ajuta prin corijarea greşelilor — tezele erau adesea comentate, parţial, în acelaşi scop — şi nu-mi amintesc să fi ridicat tonul ori să ne lovească, aşa cum făceau unii profesori. Din păcate, către sfîrşitul anului şcolar (prin mai 1901) a murit subit, în urma unui atac de inimă. Avea numai 28 de ani şi era logodit cu o domnişoară Voinov, pe care am văzut-o îndoliată, la înmormîntare : foarte frumoasă şi distinsă (era dintr-o familie destul de înstărită), ceea ce a contribuit la sporirea tristeţii mele. Nu pot uita că încetarea lui din viaţă s-a produs într-o sîmbătă pe la ora 2 dimineaţa. Trecînd cu cărţile în mînă, în drum spre şcoală, pe lîngă o casă apropiată de a noastră, unde stăteau în gazdă doi elevi din clase mai mari, unul dintre ei mi-a spus că s-au suspendat cursurile din cauză că a murit directorul. Eu n-am vrut să cred şi mi-am continuat drumul, pentru ca peste opt-zece minute să aflu că nu mă „amăgise“ camaradul mai în vîrstă. Această

tristă întîmplare m-a emoționat puternic, fără să pot preciza dacă din simpatie propriu-zisă sau din respect și stimă pentru un om care mi se părea deosebit, și nu numai în comparație cu marea majoritate a colegilor lui. Înmormîntarea a fost impresionantă, mai întîi prin ea însăși, dar apoi prin cuvîntarea unui elev din clasa a IV-a, Crivăț, un băiat voinic, cu ochelari, care i-a făcut să plîngă și pe cei care rezistaseră pînă atunci.

Cei mai mulți profesori ai gimnaziului erau suplinitori, destui fără licență, fiindcă își continuau încă, de la distanță, studiile universitare. Era epoca, de scurtă durată, dintre vechea organizare a învățămîntului secundar, cînd catedrele se ocupau printr-un concurs propriu-zis, la care se prezentau licențiații în Litere și în Științe și care se termina prin reușita unuia dintre ei, și noua organizare, operă a lui Spiru Haret, care a introdus așa-zisul examen de capacitate, cu trecerea celor reușiți pe o listă în ordinea clasificării și cu dreptul fiecăruia de a ocupa catedra rămasă vacantă în momentul cînd îi venea lui rîndul să fie numit profesor titular. Mai importantă decît calitatea aceasta, oarecum formală (suplinitor sau titular), era pregătirea strict profesională. Și, de pildă, profesorii de Limba română și de Matematică, pe care i-am avut în toți cei patru ani de studiu, lăsau (mai ales primul) mult de dorit, deși, judecînd după vîrsta, ca și după stabilitatea lor la catedrele respective, erau, cu siguranță, titulari. În schimb, domnii Ion Albineț și Cristian Șerbănescu, suplinitori, unul la Franceză, celălalt la Fizico-chimice, au fost profesori excelenți. Cel dintîi știu sigur că era încă student, la Universitatea din Iași, căci, în clasa a IV-a, bucurîndu-mă de aprecierea și simpatia lui, mă ruga să-l ajut seara, acasă la dînsul, la copierea unor cursuri, pe care le-am identificat mai tîrziu că erau ale lui A. Philippide, profesor de Filologie română al acelei instituții. Domnul Albineț îmi dicta și eu scriam după dictarea lui, în care apăreau deseori exemple macedo-române, megleno-române etc. Sistemul de a numi profesori pe tinerii cu studiile universitare neterminate satisfăcea, în general, necesitățile învățămîntului, dar lor înșiși mai mult le strica. Cei stăruitori, care știau să reziste la tentațiile vîrstei, ajutate de un salariu foarte bun

într-o epocă de viață relativ ușoară, își făceau datoria pe ambele planuri, ceilalți deveneau, adesea, niște ratați, fie că-și prelungeau la... infinit „studenția“ și, cînd o terminau, erau oarecum epuizați (nu în primul rînd din cauza muncii), fie că rămîneau studenți tot timpul, pînă cînd nu mai erau folosiți de autoritatea școlară superioară, care nu mai avea nevoie de serviciile lor.

Printre profesorii buni merită să fie amintit, înaintea altora, Justin Brîndușanu, ardelean de origine, care preda Latina (numai la clasa a II-a, primul an de studiu al acestei discipline) și Germana la clasele II—IV. După moartea lui Ion Georgescu a fost numit director. Era un om blînd, iubea copiii și-i plăcea munca didactică. Grație lui am pus o bază temeinică celor două limbi amintite. Nu pot trece sub tăcere faptul că în clasa a V-a, la Liceul Internat, cînd am fost ascultat prima dată de profesorul de Germană, i-am făcut impresia că știu această limbă din... familie! M-a și întrebat în sensul acesta, spre uimirea mea : aș fi putut crede, ținînd seamă de condițiile de viață a părinților și fraților mei, că vrea să mă ironizeze. Dealtfel și la Latină m-am remarcat în cursul superior, deși, după Brîndușanu, am avut în clasele a III-a și a IV-a un profesor suplinitor (el suplinea și propria sa specialitate, Geografia), care știa mai puțin decît noi, elevii. (Ar fi putut să ne întreacă, dacă s-ar fi pregătit și el acasă, cum făceam noi toți.) De aceea un text latinesc se putea traduce, după el, în mai multe feluri. Elevii mai îndrăzneți, care nu erau și cei mai buni, veneau cu propunerile lor „personale“, în ce privește traducerea, iar el spunea, de fiecare dată, că se poate și așa. Cînd propunerile se înmulțeau peste măsură, lua poziție, în sensul că întreba pe unul dintre colegii socotiți fruntași cum crede că trebuie tradus textul respectiv, și, cu aceasta, se încheia discuția : răspunsul celui interogat era considerat perfect și definitiv.

Geografia am făcut-o, într-un an, cu un suplinitor, om relativ în vîrstă, care sînt sigur că nu avea licența. Era așa de comod, încît, drept explicație a lecției următoare, punea pe unul dintre noi s-o citească din manual. Cel mai des făceam eu acest serviciu de „lector“. Cîteodată mă încurcam. Profesorul reacționa, nemulțumit,

într-un mod care mi se părea cu atît mai nedrept, cu cît nu aveam obligația să... colaborez cu el la predarea materiei. De aceea, la un moment dat, am refuzat să mai citesc, pretextînd că mă dor ochii.

Despre Ion Albineț și Cristian Șerbănescu am vorbit deja, în treacăt, prezentîndu-i ca excelenți dascăli, în ciuda faptului că erau suplinitori. Îi ajuta mult în îndeplinirea misiunii lor — exprim un punct de vedere strict personal, neverificat cu ajutorul părerilor altor colegi — și faptul că erau bărbați frumoși și foarte îngrijiți, nu numai în îmbrăcămintea lor. Știau să se și impună, la început, prin simpla lor prezență și printr-o comportare ireproșabilă sub toate aspectele. M-am simțit atras cu deosebire de cel dintîi, poate și din cauza materiei — preda Franceza —, dar, în primul rînd, de întreaga lui personalitate. Nu l-am uitat, aș zice nici o clipă, după terminarea gimnaziului, mai ales că la Liceul Internat franceza învățată cu dînsul nu m-a dat de rușine. De aceea, cînd, după luarea licenței în Litere, m-am prezentat (în toamna anului 1911) la examenul de capacitate pentru ocuparea unei catedre în învățămîntul secundar, întîlnindu-l, întîmplător, în cancelaria liceului bucureștean unde urma să fac o lecție, în cadrul obligațiilor mele de candidat, m-a cuprins o jale infinită : aproape îmbătrînit, modest, dacă nu chiar prost îmbrăcat, cu haine uzate, nebărbierit — așa arăta după numai șapte ani bărbatul acela, excepțional tocmai sub aceste aspecte exterioare ale ființei sale. Nu știu dacă am schimbat cîteva vorbe. L-am recunoscut ușor, în ciuda acestei nemaipomenite schimbări, și, bineînțeles, m-a recunoscut și el, chiar mult mai lesne, fiindcă trecerea mea de la adolescență la prima tinerețe nu-mi transformase, în sens strict, ci numai îmi dezvoltase trăsăturile caracteristice. Această întîlnire de cîteva minute, în condițiile descrise, a fost penibilă în cel mai înalt grad, cred că pentru amîndoi, cu siguranță, în special pentru mine. Ce puteam să-i spun sau să-l întreb ? Poate că l-am întrebat ce mai face, ca de obicei în asemenea împrejurări, deși mă tem că n-am avut curajul să-i pun această întrebare : răspunsul îl dăduse anticipat întreaga lui înfățișare.

Cînd am vorbit despre numirea ca profesori suplinitori a studenților în Litere și în Științe, am pomenit de dezavantajul pe care îl prezenta, pentru ei înșiși, această situație : bine plătiți, viața ieftină, mai ales în orașele mici de provincie, tentațiile numeroase și vîrsta condamnată oarecum la o slabă rezistență. La aceasta se adăuga atmosfera generală, atît de puțin favorabilă pentru preocupări intelectuale. Numeroase opere literare ale epocii înfățișează astfel de cazuri : oameni adesea bine înzestrați, capabili să se dezvolte în condițiile cele mai prielnice, nu numai pentru ei, ci și pentru societate, pierduți definitiv prin ratare. La fostul meu profesor de Franceză de la gimnaziul tecucean m-am gîndit, în primul rînd, cînd am făcut aprecierea de mai sus. L-am asociat însă cu un caz pe care urma să-l cunosc la Liceul Internat : șeful pedagogilor acestuia fusese și el, ca student strălucit, prieten al lui G. Ibrăileanu, profesor suplinitor într-un tîrg oarecare din Moldova, pentru ca, după un număr de ani, nemaiputînd continua activitatea didactică, să se angajeze „pedagog“ la liceul care-l avea ca profesor de mare prestigiu pe fostul său coleg de universitate.

La disciplinele de bază, care erau atunci, ca și mai tîrziu, Limba română și Matematica, am avut pe cei mai slabi profesori. Cauza slăbiciunii lor profesionale diferea de la unul la celălalt. Erau amîndoi titulari, poate, înainte de toate, datorită vechimii lor în învățămînt, căci erau în vîrstă (primul bătrîn de-a binelea). Profesorul de Română trebuie să fi fost un simplu absolvent de liceu, judecînd după pregătirea sa așa cum o intuiam eu ca elev și cum o apreciam mai tîrziu ca profesor de aceeași materie. Făceam analize gramaticale aparent cu ajutorul lui, de fapt, mai mult singuri — cel puțin o bună parte dintre noi — căci învățasem gramatică, multă și bună, în școala primară. Analize literare, fie și la un nivel foarte modest, nici pomeneală. Și în clasa a IV-a am avut un manual excelent : *Stil și compoziție* de I. Suchianu, pe care profesorul nostru nu ne-a putut învăța măcar să-l folosim cum trebuie. „Compozițiile“ erau, în majoritatea cazurilor, mai mult un prilej pentru elevi să-și bată joc și de acest exercițiu, atît de necesar

pentru deprinderea unei exprimări mai îngrijite, dar și de profesor. Acesta, din cauză că avea auzul slab, ne chema rînd pe rînd la catedră și-i citeam... la ureche compozițiile noastre. Foarte mulți colegi umpleau paginile cu tot felul de lucruri (printre ele „Tatăl nostru", „Crezul" ș.a.). Ei știau că profesorul nu ia caietele ca să le vadă, fie și numai în clasă, dar cînd îi citeau la catedră compoziția, improvizau cine știe ce acolo unde în caiet erau rugăciuni sau anecdote. Ca să controleze ortografia, ne întreba (în loc să ia caietul și să vadă) cum am scris cutare cuvînt sau grup de cuvinte (la acestea interesul se îndrepta, de preferință, spre întrebuințarea apostrofului și a trăsăturii de unire). Cel mai des dorea să știe dacă putem face deosebire între diversele feluri de *ă*, de *î* și de *z*. Ortografia oficială era atunci etimologistă, și, de pildă, gerunziul lui *a vedea* trebuia scris *vĕḑênd*, deci cu *ă* din *e*, cu *z* din *d* (cu sedilă) și cu *î* din *e*, fiindcă această formă avea la bază latinescul popular *vedendo.* (Nu mai țin minte bine, dar cred că mai trebuia și un *u* scurt după *d* final.) În asemenea condiții, ideea lecturii particulare, cum se spunea ceva mai tîrziu, aparținea unei lumi transcendentale. N-am aflat în clasă, de la profesor, despre Alecsandri, Eminescu, Creangă etc. nimic în plus (poate, mai degrabă, în minus) față de ce exista în manual. Am... descoperit, dar numai la suprafață, existența unor volume cu opere literare românești la colegul meu Chiriță, vecin cu locuința, care avea cîteva cărți publicate de editura „Minerva" (condusă în vremea aceea de un domn Filip). Gimnaziul avea o sală numită „Biblioteca" (așa scria pe o placă fixată deasupra ușii de intrare). Ce conținea ea, n-am știut niciodată, nu numai eu, ci și toți colegii și toți camarazii mei din celelalte clase, foarte probabil la fel predecesorii și urmașii noștri, și aceasta, din cauză că sala era încuiată și nimeni nu ne-a dus să ne arate, măcar o clipă, că acolo se găseau într-adevăr cărți. (La fel se prezenta situația „laboratorului", aflat în aceeași încăpere mai mare cu amfiteatrul, unde se țineau lecțiile de Științe naturale și de Științe fizico-chimice. Se pare că cheia n-o aveau profesorii de specialitate, ci cel de... Matematică, preocupat, între altele, de iluminarea elec-

trică a orașului. O primă încercare a și făcut, dealtfel cu succes : a tras un fir, n-aș putea spune cum, de la laboratorul gimnaziului pînă la locuința lui, care nu era prea departe.) Un profesor ca cel de Limba română, așa cum l-am descris, fără a exagera și cu atît mai puțin a „inventa“ ceva, nu se putea bucura de autoritate. Clasa era zgomotoasă aproape la fel ca în timpul recreației. Cînd un elev își citea compoziția la catedră, ceilalți făceau tot ce le trecea prin cap. În pupitrele din fund se juca chiar pocher : aveam colegi „băieți de familie“, care cunoșteau de-acasă acest joc și ne învățau și pe noi, dacă doream (și bineînțeles doream, ca să ne îmbogățim cunoștințele !).

Cu profesorul de Matematică, lucrurile stăteau altfel. Omul își cunoștea bine materia și, totodată, știa să se impună, fără a folosi metode criticabile. În schimb, lăsa foarte mult de dorit în ce privește metoda de predare. Demonstrația unei teoreme, pe care o făcea el însuși (fără ajutorul manualului, fiindcă o pregătea acasă sau o știa de mai înainte), se desfășura, aproximativ, în felul următor. Profesorul se înarma cu cretă și cu burete, se instala în fața tablei și scria pe ea tot ce era necesar pentru rezolvarea problemei. Operația putea să dureze și 20 sau chiar 30 de minute. În tot timpul acesta el scria, bineînțeles și spunea ce scrie, dar sta continuu cu spatele spre noi (nici nu era posibil altfel) și nu se întorcea spre clasă decît după terminarea demonstrației. Pe tablă rămînea numai o parte a ei, sfîrșitul, căci începutul și mijlocul fuseseră șterse, ca să se facă loc pentru cele ce urmează. Eu n-am înțeles niciodată nimic din argumentarea prezentată de profesor (în special la Geometrie, care era în vremea aceea un fel de regină a disciplinelor matematice) : nu-mi dădeam seama în ce mod dintr-o afirmație, cum se zice astăzi, axiomatică, decurgea în mod logic alta și din aceasta o a treia, și așa mai departe. Nu eram singurul care nu pricepea. Majoritatea, cred, copleșitoare, a elevilor se găseau într-o situație mai mult ori mai puțin asemănătoare. Vina nu aparținea, evident, exclusiv profesorului, dovadă, directă, faptul că nici cu manualul nu mă prea descurcam, și indirectă, ușurința cu care se mișcau, în toate împreju-

rările, oricît de grele, de pildă, Vasile Avram, amintit deja în aceste pagini, și colegul meu de bancă, viitorul medic Alexandru Pîrvulescu, amîndoi de la țară (ultimul, băiat de învățător). Exemple și mai convingătoare în acest sens sînt însă următoarele două. Am spus cu alt prilej că pînă în 1900 gimnaziul nostru făcea parte din categoria școlilor medii așa-zise reale (cu multe ore de Matematică pe săptămînă). Cu același profesor, doi foști elevi din vremea aceea au ajuns ingineri foarte apreciați. Este vorba de Mihalache, fost, la un moment dat, director general al drumurilor în Ministerul Lucrărilor Publice, și Gheorghe Nicolau, profesor la Politehnică și primul secretar general al Academiei în forma ei de după 1948, amîndoi „țărani". La Aritmetică și la Algebră întîmpinam mult mai puține dificultăți. Mă ajuta, cred, memoria, deși (sau, poate, pentru că ?) erau mai abstracte. În orice caz, din punctul de vedere al „notelor", n-aveam motive să mă plîng. Luam uneori, foarte rar, firește, și cîte un 10, dar, de obicei, mă mulțumeam, ca să zic așa, cu note „mijlocii". O dată, bineînțeles la Geometrie, am avut 4 : parcă văd și acum teza, cu însemnarea „mai nimic, nota 4 (patru)".

Mi-aduc aminte destul de bine și de alți profesori, care au jucat, în dezvoltarea mea viitoare și din cauze diferite de la unul la altul, un rol mai puțin important, într-un sens ori altul. În clasa I ne-a predat franceza un domn cu nume franțuzesc, care vorbea foarte prost românește. Nu putea pronunța, între altele, pe *ă*, și unui coleg într-adevăr greu de cap îi spunea, cînd se supăra, „pachitos" (păcătos, fără să știe bine ce înseamnă acest cuvînt) și-i punea un „cartof", adică nota zero. Din pricina aceasta, precum și pentru că, fiind obez, se mișca extrem de greu, ni se părea ridicol, și ne comportam în consecință. La Istorie am avut, tot un singur an (poate mai puțin, după moartea lui Ion Georgescu), pe profesorul Ursulescu, bine pregătit (de la Tecuci a ajuns, prin transferare, la liceul din Brăila în urma reușitei la examenul de capacitate), care, cînd se întîmpla să ne „plîngem" că ne da note mici, mai ales la teze, spunea : Ți-am pus 7, „noată" bună. La fel s-au petrecut lucrurile

cu profesorul de Științe naturale, Ion Dumitrescu, pe care am avut prilejul să-l revăd, de mai multe ori, tîrziu, după ce mi-am terminat studiile universitare, și să-l cunosc de aproape. Era originar din același sat ca prietenul meu Pîrvulescu (din Buciumeni), la care îmi petreceam adesea o parte din vacanțe. O soră a lui a fost mama Nataliei Negru, pe care am întîlnit-o, tot acolo, în iarna 1911—1912. Alte surori și frați ai lui, foarte numeroși, impresionau, întocmai ca și el, la prima vedere, prin frumusețea lor extrem de agreabilă, care-i făcea simpatici din primul moment. Fosta soție a lui St. O. Iosif și apoi a lui D. Anghel, cînd am văzut-o într-o vară, mi s-a părut atît de frumoasă, încît am rămas înmărmurit : nu îndrăzneam sau nu eram în stare s-o privesc în față. Dealtfel, asemenea impresii, pe care sînt sigur că le aveau și alți bărbați, chiar dacă nu în același grad, erau, în parte, și produsul artei sale de a-și pune în valoare frumusețea.

La Desen-Caligrafie, la Gimnastică și la Muzică aveam „maiștri", nu „profesori", fiindcă aceste discipline intrau în categoria „dexterităților" și, deci, nu se bucurau de atenție, nici măcar din partea noastră, a elevilor. Profesorul de Gimnastică, Alexandrescu, îmi plăcea mult din cauza aspectului său de sportiv autentic : era de-o sprinteneală puțin obișnuită, pe care o manifesta concret, prin diverse „figuri" la aparate, exercitate ca model pentru elevi. Îl ajuta la aceasta, cred, și faptul că era destul de scund. Un amănunt semnificativ pentru atmosfera epocii : Gimnastica ni se și preda, în sensul propriu al termenului, pe baza unui manual, pe care îl „văd" și acum, cu formatul unei cărți de buzunar și cu cîteva sute de pagini, multe dintre ele cu figurile de rigoare. Cînd vremea era nefavorabilă pentru exerciții în aer liber, făceam... gimnastică în sala de clasă, cu ajutorul cărții ! Profesorul de muzică, poreclit de noi „Țiganul", nu numai din cauza tenului, ci și a specialității, era un bun muzician, exigent și chiar aspru, la nevoie. E-adevărat că n-am învățat de la el să solfegiez — nici în cursul superior n-am putut ajunge la acest nivel —, firește nu numai din cauza lui, dar mă ajuta urechea și eram bun la cor (ca „altist", cum se

spunea atunci). Joia după-amiază, toate clasele gimnaziului lucrau împreună : erau ore de „ansamblu“, de la 13 la 14 Muzica şi de la 15 la 16 Gimnastica. Într-o joi am lipsit la prima oră (n-am fost singurul). La ora a doua, în curtea şcolii, a venit profesorul de muzică să întîlnească pe absenţii lui. Pe mine m-a apucat de un perciun şi a tras de păr cu atîta putere, încît am avut senzaţia că mă ridică o clipă de la pămînt. Fapt este că i-au rămas în degetele cu care a făcut această operaţie multe fire de păr smulse din rădăcină : le-am văzut, cînd le-a dat drumul să zboare în aer. Am răbdat cu stoicism această pedeapsă sălbatică, cu lacrimile în ochi de durere, dar şi cu o stare de spirit pe care n-o mai arăt. Am şi o amintire pioasă de la orele de muzică. Prin decembrie 1903, după ce am cîntat o melodie de Gavriil Muzicescu (eram în clasa a IV-a), profesorul ne-a spus : Autorul acestui cîntec a murit ieri la Iaşi.

Cel mai „prezent“, sub numeroase aspecte, dintre profesorii mei din tot timpul studiilor gimnaziale a fost E. N., pe care l-am amintit în legătură cu dorinţa lui de a deprinde pe elevi să contribuie la cultivarea grădinii şcolii. Specialitatea lui propriu-zisă era Geografia, pentru care s-a şi prezentat la examenul de capacitate (în seria 1905—1906). L-am revăzut, întîmplător, după mulţi ani de la terminarea studiilor mele (în 1931), la Turnu Severin, unde era profesor titular al Liceului „Traian“. Ne-a predat materia lui de bază în clasele a III-a şi a IV-a, dar ne-a fost profesor, cu întreruperi, şi de Latină şi de Ştiinţe naturale. În acelaşi timp, era şi secretarul gimnaziului, calitate care-i da dreptul să locuiască la şcoală. Era un om, în unele privinţe, cu totul aparte. Se caracteriza, mai cu seamă, printr-o voinţă de fier. Ca să-şi înviorreze, într-o oarecare măsură, mişcările, inexistente, din cauza hemiplegiei, la membrele din partea dreaptă a corpului, a învăţat să meargă pe bicicletă. Exerciţiile, pe care le făcea în curtea şcolii, fără să se „emoţioneze“ că-l văd elevii, au mers foarte greu la început. Cădea des şi, din cauza paraliziei, căderea era teribilă, şi prin ea însăşi, şi prin greutatea cu care izbutea el să se ridice în picioare. Pînă la urmă, a reuşit, şi exemplul lui ne-a impus în aşa măsură, încît

nu cred că vreun elev a rîs sau măcar a zîmbit cînd l-a văzut căzînd. Cei mai mulţi îl compătimeam şi totodată îl admiram. Dealtfel învăţase să scrie cu stînga, fără nici o dificultate, nu mai puţin citeţ şi îngrijit decît atîţia oameni care foloseau pentru aceasta mîna lor „normală". Este singurul dintre foştii mei profesori din şcoala medie, judecînd exclusiv după manifestările lor concrete, care m-a lăudat, ocazional, pentru posibilităţile de a mă dezvolta, cu vremea, într-un fel mai deosebit. La o lecţie din clasa a III-a, cînd a venit cu tezele şi ni le-a restituit, ca de obicei cu comentarii, mi-a spus că „am să ajung departe". Se înţelege uşor ce impresie a putut produce asupra unui elev de 14 ani o asemenea apreciere. Îşi va fi adus aminte de întîmplarea din clasa precedentă, cînd m-a lovit şi mi-a scăzut nota, pusă de el însuşi la teză, fiindcă, interpretînd greşit vorbele mele, spunea că l-am făcut prost. (În realitate, folosisem acest cuvînt la adresa elevilor de clasa I, care, în loc să se joace, veneau să lucreze la grădina gimnaziului.)

Rămîne acum să vorbesc şi despre unii dintre colegii mei. Am fost, la început de tot, 50, numărul fixat de Ministerul Instrucţiunii Publice (şi nu numai pentru clasa I a gimnaziului nostru). Pe drum, cum se zice, s-au mai pierdut, prin eliminare, retragere de bunăvoie şi prin repetenţie. Această ultimă situaţie au avut-o şi unii colegi care îşi începuseră studiile cu un an înainte, printre ei Alexandru Pîrvulescu, devenit premiant al treilea şi apoi de două ori premiantul întîi. Rămăsese corigent la Istorie şi, în toamnă, cînd şi-a dat corigenţa, a fost declarat repetent. Profesorul Georgescu, despre care am vorbit pe larg la locul cuvenit, avusese un conflict cu tatăl lui, învăţător la Buciumeni, dar numit subrevizor al învăţămîntului elementar din judeţ, cu sediul cancelariei sale în localul gimnaziului. Cu acest coleg de bancă încă din prima clasă relaţiile au fost tot timpul, pînă la moartea lui (1966), aproape ciudate. Am trăit opt ani, ca elevi, împreună, aproape cum trăiesc doi fraţi. La Liceul Internat, într-o iarnă, cînd nu se reparase bine instalaţia de calorifer, am dormit vreo săptămînă în acelaşi pat, ca să ne putem înveli cu una din saltele, căci păturile nu ne ţineau de frig. Şi după

terminarea liceului am locuit un an întreg în aceeași cameră, ca pedagogi, amîndoi, ai școlii unde învățaserăm. Și, totuși, nu ne-am adresat unul altuia niciodată cu numele mic, cum făceam eu, de exemplu, cu unii colegi mai puțin apropiați. Cînd ne-am cunoscut — era în septembrie 1900 — mi-aduc aminte textual ce mi-a spus, după ce a aflat că dădusem, cu un an mai înainte, concurs de bursă la Liceul Internat: „Eu știam Matematica pe degete, și nu m-am dus acolo", parcă ar fi vrut să-mi reproșeze că eu, slab la această materie — nu știa încă nimic despre asta, dar bănuia — am avut îndrăzneala să încerc. Ca elevi propriu-ziși, n-am „învățat" niciodată împreună. El m-ar fi putut ajuta foarte bine la Matematică, dar nu i-am cerut, și nici el nu s-a oferit. O anumită distanță de ordin social păstra el față de mine, mai exact spus, poate, o simțeam numai eu, din cauză că el trăia în condiții mult mai bune decît mine : era mai bine îmbrăcat, locuia la fratele său mai mare, ofițer cu ordonanță și cu hrană de la popotă pentru amîndoi, avea bicicletă etc. Mi-aduc aminte și unele amănunte de natură „mondenă" : vorbea de unele familii cunoscute lui, prin părinți și prin fratele său, și cînd se referea la o doamnă, spunea „fostă domnișoara cutare", formulă care-mi suna ca dintr-o altă lume. La Liceul Internat am avut un pupitru comun, atît în sălile de clasă, cît și în sala de meditație, fiecare, bineînțeles, cu sertarul personal. În dormitoare paturile noastre erau, de obicei, alături. În oraș ieșeam — duminicile și sărbătorile legale — împreună, dar adesea cu încă cineva (prietenul amîndurora, N. Popescu), numai cînd el nu se ducea „în familie", căci avea unele rude la Iași. Nu pot uita că, fiind studenți în anul al II-lea, la alegerile pentru comitetul Centrului studențesc, înființat după un congres ținut în septembrie 1909, ne-am certat aproape, fără urmări serioase, din cauză că el, deși alături de candidații democrați, printre care mă aflam și eu, a refuzat să ia parte la vot. Eu i-am reproșat destul de aspru această atitudine, fără să mă gîndesc, cum a bănuit el, cînd și-a terminat argumentele, că-mi pledez propria cauză.

În schimb, începînd din clasa a VIII-a, am petrecut aproape regulat o parte din vacanța de vară (una, două sau și mai multe săptămîni), chiar după ce am terminat studiile universitare, în casa părinților săi, unde mă simțeam excelent, în primul rînd grație lui. Făceam excursii, unele foarte lungi, împreună, e-adevărat că nu numai noi, dar legătura cea mai strînsă cu el o aveam. În timpul primului război mondial îi trimiteam, pe front, cărți literare, la cererea lui : era un mare consumator de literatură umoristică și satirică, deși (sau poate tocmai pentru că) era un om mai degrabă lipsit de humor. Am trăit, ca profesioniști, în localități diferite. Nu ne-am scris, cred, niciodată. Dar într-o vacanță de Paști am petrecut o săptămînă întreagă, împreună cu soția, la el acasă (în tîrgul Ivești, din fostul județ Tecuci), unde era medic de circumscripție. Era căsătorit cu o rusoaică, femeie de o mare finețe sufletească, și avea doi copii. Nu ne-am „cerut“ niciodată nimic, chiar cînd ar fi fost cazul. Fiind medic la Adjud (în fostul județ Putna), avea legături de serviciu cu Inspectoratul sanitar din Iași și venea destul de des în acest oraș, unde trăiam eu. M-a vizitat, de-a lungul anilor, cu aceste prilejuri, o dată sau, cel mult, de două ori, dar numai pentru că ne-am întîlnit întîmplător pe stradă și a trebuit să dea curs invitației.

Cu cîțiva ani înainte de a se prăpădi, a avut nevoie de o operație foarte serioasă. Am aflat asta de la fiica lui, salariată a Institutului de petrol și gaze din București. Nu voia să se opereze aici, din motive greu de înțeles, mai ales în cazul unui medic, probabil tot, măcar în parte, din „teama“ (sau din lipsa de dorință) de a „deranja“. Își dădea seama că eu urma să fac anumite demersuri spre a-l ajuta. Pînă la urmă, copiii (fiica și băiatul — acesta lucra ca agronom nu departe de București), îndemnați, de fapt asigurați de mine că operația se va face în cele mai bune condiții, l-au determinat să se interneze la Spitalul „Panduri“. L-am văzut atunci, poate pentru întîia oară, izbucnind oarecum (dar tot reținut) de bucurie, că prietenia noastră este o realitate, veche și profundă. Cel mai curios aspect al vieții acestui om aparte este totuși următorul. A fost un

foarte bun student al Facultății de Medicină din Iași, dacă nu primul, cel puțin unul dintre cei doi sau trei fruntași ai promoției sale. Putea, fără dificultăți mari, să rămînă, după terminarea studiilor, preparator și apoi asistent la catedra unuia dintre profesorii care îl apreciau. Nu numai că n-a încercat, dar se pare că a fugit. Cînd s-a demobilizat, a ocupat un post de medic într-un tîrgușor de peste Prut. De acolo a trecut, peste un număr de ani, la Adjud și mai tîrziu la Ivești. I s-au oferit posturi de medic-șef comunal sau județean la Tecuci. A refuzat. Îi plăcea „la țară", deși nu avea aproape nimic din obiceiurile și deprinderile oamenilor care trăiau în sate și tîrgușoare. Se simțea, cred, atras și totodată obligat față de masele țărănești, deși nu era fiu de țăran propriu-zis. Dădea consultații, toate gratuite, și peste îndatoririle lui legale. Mai mult, oamenilor săraci le procura, din banii proprii, medicamentele necesare. A fost un caz rar, chiar pentru vremea aceea, și în același timp un mare exemplu de umanitate.

O figură aparte era, într-un sens cu totul diferit, colegul Ioan Alexiu, premiantul I al clasei întîi. Acest elev, copil unic al unui frizer „de lux", era excepțional ca înzestrare naturală : foarte inteligent, curajos și încrezător în propriile-i forțe, făcea față cu cea mai mare ușurință oricărei situații. Nu s-a putut însă menține în fruntea noastră decît în prima clasă. Trăind în condiții materiale foarte bune — tatăl său cîștiga bine, din profesie, dar și din închirierea de camere în locuința sa, din Strada Mare, unor magistrați necăsătoriți — și, avînd o precocitate, chiar fiziologică, peste limitele normale cele mai ridicate, s-a lăsat lesne sedus de aspectele ușuratice ale vieții. În clasa a IV-a îi mijea mustața și era bărbat, în ciuda vîrstei sale de circa 15 ani. „Decăderea" lui în ce privește locul pe tabelul de clasificare nu l-a emoționat absolut deloc, nici chiar în ultimul an al gimnaziului, cînd a rămas corigent. Îi era așa de indiferentă întîmplarea, încît — și aici intervine aspectul foarte simpatic al ființei sale — nu numai că nu invidia pe cei care i-o luaseră înainte, ci, dimpotrivă, îi stima și admira cu toată sinceritatea.

Mi-aduc aminte că prin iunie 1904, după ce se terminase anul școlar (și școala în întregimea ei), cu examenul de absolvire, care era ultima probă, mă găseam cu el în Piața Veche a orașului. Am intrat amîndoi într-o tutungerie și am cumpărat țigări. (Nu mai țin minte dacă și el.) Tocmai cînd am aprins una, a apărut, cu totul pe neașteptate, tata. (Era atunci „vînzător" într-o baracă cu zarzavat din piața aceea.) Se înțelege că m-am rușinat, chiar înainte de a-l auzi mustrîndu-mă. Alexiu mi-a luat apărarea (el nu fuma), lăudîndu-mă pentru rezultatele bune obținute la studii, ca o scuză, poate chiar ca un drept la „escapade" de acest gen. Aceeași atitudine de prietenie admirativă a avut-o pentru mine toată viața lui, destul de scurtă, din păcate. După ce și-a terminat liceul la Bîrlad, a urmat Dreptul la București și, odată demobilizat, la sfîrșitul primului război mondial, pe care l-a făcut, în ciuda unei grave miopii, cu care aproape se născuse, a profesat avocatura.

Al doilea clasificat a fost Radovici, înrudit, prin familia tatălui său, cu marele actor purtător al aceluiași nume. Un băiat mic de statură, delicat și fin, părea un fel de miniatură din anumite cărți de pe vremuri. După mamă, o femeie foarte frumoasă, institutoare, separată de fostul ei soț, era rudă cu doamna Brîndușanu. Țin minte marea tristețe pe care mi-a cauzat-o moartea lui fulgerătoare, în vara anului după terminarea clasei I : s-a îmbolnăvit de difterie și — nu știu dacă vaccinul antidifteric nu era cunoscut atunci sau numai n-a putut fi procurat imediat — fapt este că în mai puțin de 24 de ore bietul copil s-a prăpădit. Am aflat acest lucru de la un surdomut cu care mă puteam înțelege oarecum, prin semne. El lucra ca om de serviciu în casa unei verișoare a mamei lui Radovici. N-am asistat — nici n-aveam cum — la înmormîntarea lui, dar mi-am imaginat destul de concret durerea ei în iarna anului școlar următor, cînd am umblat cu Moș Ajunul, ca membru al unui grup de elevi ai gimnaziului. Doamna R. ne-a primit în casă — ceea ce nu ni se întîmpla decît extrem de rar — și, cînd ne-a văzut, a izbucnit într-un plîns deznădăjduit, care a durat tot timpul cît am stat acolo. Ne-a „dăruit" cu lucruri la fel de rare, ca și primirea pe care ne-a

făcut-o : mandarine, curmale etc., plus darul cel mai de preț pentru noi toți, banii (5 lei în monedă de argint), sumă foarte mare pentru vremea aceea. Scena descrisă stîngaci aici s-a repetat, întocmai, în cele două ierni următoare, cu același prilej festiv.

Eu am fost clasificat al cincilea, cu media 7,60, după Pîrvulescu (al treilea) și Florea Gheorghe (și acesta repeta anul). Ultimul, băiat de preot din nordul județului, a stat în gazdă foarte aproape de mine, la mama Maria Chicușoaia, o văduvă în vîrstă, care avea o casă țărănească „clasică“ : o tindă, destul de spațioasă, și o cameră enormă, în care încăpeau în voie cele trei paturi pentru Florea și ceilalți doi locatari, Săndulescu Constantin, colegul nostru, băiat de preot și el, dintr-un sat vecin cu al lui Florea, rămas tot repetent, și Mîndru Teodor, amintit în una dintre paginile precedente, care era cu o clasă înaintea noastră. Îl vizitam des, și din cauza vecinătății, dar și pentru că îmi plăceau camera lor și, mai cu seamă, curtea casei, care era, în realitate, o adevărată grădină, foarte mare, cu copaci puțini, mai ales pe laturi, în schimb cu iarbă frumoasă peste tot, numai bună pentru joacă. Atunci am înțeles forța fostului meu coleg din clasa a IV-a primară, Mîndru Teodor, care a obținut premiul întîi : o muncă temeinică, stăruitoare și neîntreruptă. Îl văd și acum, cu cartea în mînă, plimbîndu-se prin curte și citind, recitînd și reproducînd cele învățate. Nu se juca absolut niciodată și, foarte probabil, făcea fără plăcere chiar exercițiile obligatorii de gimnastică la orele prevăzute în programă. A fost premiantul întîi în toate clasele, iar după terminarea gimnaziului a intrat în Școala de agricultură de la Herăstrău. L-am revăzut, întîmplător, o singură dată, după vreo zece ani, în trenul Dorohoi—Iași : era controlor la „Băncile populare“.

Merită atenție, pentru cunoașterea împrejurărilor din vremea aceea, modul cum trăiau „în gazdă“ elevii veniți de la țară. Amintește, în linii mari, de Creangă. Proprietara casei primea — știu asta de la cei doi colegi amintiți mai sus, după ce s-au mutat la altă gazdă în strada Ștefan cel Mare, mai aproape de gimnaziu — cîte 5 lei pe lună de la fiecare pentru cameră (stăteau cîte doi) și pentru gătitul mîncării. Materia „primă“ le venea de

acasă : carne, fasole, cartofi ş.a., iar condimentele, plus laptele sau ceaiul, le cumpărau, toate, din oraş. Viaţa era pe de o parte ieftină, chiar dacă suma de 5 lei (valoare aur) însemna ceva pentru cel care o plătea, pe de alta, destul de grea, pentru ca gazda, de obicei o femeie sărmană, care trăia singură, să fie mulţumită cu atît de puţin. Dealtfel, din alimentele pe care le gătea se înfrupta, aşa zicînd legal, şi ea însăşi, ceea ce însemna foarte mult.

Cel mai bun prieten al meu, nu numai dintre colegii de şcoală, a fost Ionică Hozoc, unul dintre cei patru băieţi ai unui preot bogat, care locuia aproape de mine. În ciuda belşugului din casă, era de o modestie exemplară. Simplu, bun la suflet, gata să se ataşeze de oameni, cînd le simţea bunătatea, se comporta, faţă de toată lumea, ca un copil de ţăran autentic. Venea foarte des pe la mine, unde se simţea bine, fiindcă îl simpatizau toţi ai casei. Mamei îi spunea „mamă Ileană“, la fel cu copiii vecinilor noştri, o întreba de sănătate şi de alte lucruri care i se păreau interesante. Aceeaşi modestie domnea şi în familia lui. Îl vizitam şi eu, destul de des, deşi cu oarecare jenă, din cauza complexului de inferioritate inevitabil în condiţiile date : contrastul mare dintre casele noastre în ce priveşte ceea ce s-ar putea numi confortul. Altfel, mă simţeam excelent, în primul rînd, pentru că părinţii lui erau la fel de simpli şi de modeşti ca şi dînsul. Preotul, care avea numai patru clase de seminar teologic, cum era obiceiul pe atunci (e vorba de a doua jumătate a secolului trecut), îmi impunea (şi nu numai mie) prin rara lui înţelepciune, amestec de inteligenţă nativă, bun-simţ şi experienţă a vieţii. La aceste calităţi se adăuga un humor aş spune extraordinar, potolit ca manifestare exterioară, dar cu atît mai autentic. Avea biserica „peste Bîrlad“, în Criviţeni (cu hramul Sfinţii Voievozi, zişi „Noi“, ca să se deosebească de alta, cu acelaşi nume, din oraşul propriu-zis, care purta epitetul „Vechi“).

Mi-aduc aminte că în ajunul Anului nou primea, de fiecare dată, un fel de delegaţie, ca să-i spun aşa, a „poporănilor“ lui, care veneau să-l felicite. Am fost o dată de faţă la această „primire“, în sufrageria casei. Unul

dintre vizitatori a spus un plugușor, timp de cel puțin 20 de minute, o adevărată capodoperă a genului, pe care, mai tîrziu, am regretat (dar am rămas numai cu regretul !) că nu l-am înregistrat. Nu l-am întîlnit în diversele culegeri de folclor și sînt sigur că nu figurează în nici una. Se vorbea în acest plugușor, ca în toate producțiile similare, tot de aratul, semănatul etc. pămîntului, dar într-un mod cu totul deosebit de ceea ce am cunoscut mai tîrziu : nici o construcție sau expresie dintre cele obișnuite ; în plus, deși în versuri, nu se simțea decît ritmul, așa de meșter era recitatorul lui, care făcea impresia că spune o poveste ritmată.

Acest prieten al meu a fost numit, după obținerea licenței în Drept, magistrat. (Mai întîi a fost, un timp scurt, administrator de plasă, adică șef administrativ al unei subdiviziuni de județ.) După mulți ani a devenit membru al unei secții a Consiliului legislativ. Sfîrșitul său a fost inimaginabil de dureros, din cauza unei paralizii a coloanei vertebrale, care l-a chinuit vreme îndelungată.

Dintre ceilalți colegi de la gimnaziu voi aminti cîțiva, din fugă, după criterii diferite de la unul la altul. M-am simțit atașat sincer un număr de ani de Popescu R. Ion. (I-am ținut minte și numelui tatălui său, căpitan de infanterie, din cauză că un coleg, Roșca, foarte glumeț, a „descifrat" această siglă completînd-o în Roibu ! Tot el a citit numele altui coleg, care semna uneori C. I. Săndulescu, Caii lui Săndulescu.) Atașamentul meu față de Popescu se explica, înainte de toate, prin marea și sincera lui simpatie pentru mine. Deși locuia foarte departe, venea destul de des, mai ales în timpul vacanțelor, să mă vadă. Vizitele lui erau și „interesate" : îi plăcea, cum îmi plăcea și mie, după ce l-am învățat de la „băieți de familie", pocherul, și acasă la mine puteam să ne satisfacem această dorință vinovată în toată voia. Mama era foarte bucuroasă că vin în casa ei colegi de-ai mei, toți bine și îngrijit îmbrăcați, și pe deasupra politicoși. Căci venea nu numai Popescu. Unul dintre ei, Bogdan Ion, cu care, nu știu cum, mă certasem, a venit, înainte de a ne trece supărarea, după ce a aflat ce frumos se „petrecea" în casa din mahalaua Focșei. Pe colegul Sulta-

novici nu l-am uitat din cauza marii lui distincții : un băiat fin și delicat, extrem de simpatic și de atrăgător. Avram Laurențiu, ardelean — se cunoștea asta în felul lui de a vorbi — mi-a rămas în minte fiindcă era și fiul unui ceferist. Pe Coropcaru, băiat frumos și voinic, mai în vîrstă decît noi, îl invidiam că avea „prietene" printre elevele de la Școala profesională. De Cristescu Ion mi-amintesc în legătură cu marea nenorocire care s-a abătut, de-a lungul anilor, asupra familiei lui : toți frații și toate surorile sale, opt sau zece, cu o singură excepție de durată, au murit, rînd pe rînd, tuberculoși. Se pare că din cauză că mama lor a fost ftizică. Tatăl era preot, un om voinic, cu o înfățișare, aparentă, de bonom. A trăit destul de mult, ca să-și îngroape copiii, care se sfîrșeau încet, încet sub ochii lui îndurerați. O fată a lui, pe care o simpatizam, fruntașă în ultima clasă a Școlii profesionale, s-a prăpădit în cîteva săptămîni, în ciuda aspectului de perfectă sănătate al ființei sale fermecătoare.

O tragedie identică s-a petrecut, concomitent, în familia, la fel de numeroasă, a altui preot, Vasilescu, din care au trăit, pînă la bătrînețe sau aproape, numai doi copii, amîndoi băieți. La înmormîntarea unei fete, elevă la Școala profesională, am fost și eu de față, la fel cu numeroși colegi, impresionați puternic de această nefericită întîmplare. A vorbit atunci o prietenă a celei dispărute cu o căldură și o durere care au emoționat profund întreaga asistență. Bietul părinte, înalt și slab, părea o stană de piatră : n-am văzut mișcîndu-se nimic pe chipul său palid de om încercat teribil, și nu pentru întîia oară. Cu un an mai înainte pierduse, tot victimă a ftiziei, pe cel mai mare dintre copii, locotenent șef de promoție, aflat atunci în Germania la studii militare de specialitate. A murit acolo și a fost adus acasă cu toate onorurile, îmbrăcat în uniforma de husar german. Cred că cel puțin două-trei mii de oameni, de toate vîrstele și categoriile sociale, au însoțit cortegiul funebru pînă la cimitir. Am mai văzut o manifestare similară în decembrie 1912, cînd s-a stins din viață marele ministru al școlilor Spiru C. Haret. Mă găseam întîmplător la București și, deși eram după o operație recentă, am mers pe jos, ca toate miile de participanți, din Strada Verde (astăzi Lemnea), unde

își avea cel decedat locuința, pînă la Belu. Omagiul unui modest admirator adus acestui sincer și pasionat iubitor al maselor de țărani și muncitori !

Cu colegii mă împăcam cît se poate de bine. Puținele și neînsemnatele certuri se uitau repede, fără urmări. Comportarea mea nu oferea prilej de animozitate, cu atît mai puțin de ostilitate. Este drept că prin clasa a III-a am avut sentimentul că sînt „urmărit“ de cineva dintre ei, fără să fi putut nu identifica, dar nici măcar bănui, pe cel în cauză. M-am trezit, ca să zic așa, într-o bună zi că un dicționar român-francez, proprietate personală, avea vreo 20—30 de foi rupte pe jumătate. Altă dată, un lucru mai important prin gravitatea consecințelor pe care putea să le aibă asupra stării mele de spirit : un coleg, fiu de negustor cu stare, bunișor la carte, a început să ia lecții particulare de franceză și germană cu un italian bătrîn, care trăia de multă vreme în Tecuci și-și cîștiga existența ca meditator pentru aceste limbi. Eu eram „tare“, cum se spune, și la una, și la alta, dar pe cont propriu, deci necontrolat acasă de un cunoscător al lor. Profesorii respectivi nu și-au schimbat părerile despre mine în ce privește nu numai posibilitățile, ci și capacitatea de a face progrese continue în asimilarea lor. Dar în clasă plutea o atmosferă grea cu privire la mine, pe care eu o simțeam și o interpretam în sensul că colegul amintit era considerat de o parte a clasei superior mie. Acest sentiment nu m-a descurajat, mi-a pus însă problema unei invidii ascunse, care nu știu nici acum, cum n-am știut nici atunci, în cine și în cîți anume dintre elevii clasei mele a putut să se ivească.

Am arătat deja că în primul an am fost clasificat al cincilea, cu media 7,60. În anul următor am fost premiant al doilea, cu 8 și cîteva zecimi, la fel în al treilea, cu un spor apreciabil la medie, iar în ultimul, premiant I, cu 8,57. Tot întîiul am fost și la examenul de absolvire, care se ținea după examenele parțiale de sfîrșit de an. Acest examen consta, întocmai ca și cel similar de la terminarea ultimei clase de liceu, în cîteva probe scrise (la materiile de bază) și o „disertație“ orală : candidații își alegeau un subiect dintr-o listă stabilită de mai înainte și îl „prelucrau“ timp de două ore, cu aju-

torul unei bibliografii, cum am spune astăzi, după care îl susţinea în faţa unei comisii prezidate de un membru al învăţămîntului superior. Media obţinută la acest ultim examen a fost 7 : preşedintele, Ştefan Popescu, era conferenţiar la catedra de Geografie a Universităţii din Iaşi şi avea, cum am aflat mai tîrziu, reputaţia unui om extrem de exigent.

Emulaţia — îi spun aşa, şi nu concurenţă, în ce priveşte „întîietatea“ — se desfăşura între mine şi colegul de bancă, amintit deja, Alexandru Pîrvulescu. În clasa a III-a, cînd directorul gimnaziului a calculat mediile în vederea clasificării, a comis în cazul meu o greşeală. La Limba germană am avut o teză mai puţin, din cauză că în ziua respectivă medicul oraşului, venit să constate îmbolnăvirea de febră tifoidă a unui frate al meu, m-a obligat să stau în casă. La facerea mediilor nu s-a observat că aveam, în total, şapte note în loc de opt (cîte două pe bimestru : una la teză, cealaltă la oral), şi în loc să se împartă suma lor la 7 s-a împărţit la 8. În felul acesta, deşi notele erau, toate, de 8 şi 9, media a ieşit mai mică de 8. Am aflat acest lucru în clasa a IV-a, cînd ajutam, seara, pe director (domnul Brînduşanu) la trecerea notelor în matricolă. Avea încredere în mine şi mă chema să-i dau ajutor : eu le dictam din cataloage şi el le scria în registrul-matricol. M-am jenat să-i atrag atenţia asupra acestei greşeli, care a făcut să fiu clasificat al doilea, şi nu primul.

Împărţirea premiilor, nu numai pentru elevii gimnaziului, a avut loc în ziua de 2 iulie 1904, cînd se împlineau 400 de ani de la moartea lui Ştefan cel Mare. Cum acest eveniment a fost comemorat în toată ţara, autorităţile şcolare ale Tecuciului au crezut că trebuie să participe, într-un fel oarecare, la această acţiune. Ne-am adunat cu toţii — premianţii tuturor şcolilor primare, ai gimnaziului şi ai Şcolii profesionale, împreună cu părinţii multora dintre „eroii“ zilei şi cu altă lume — în grădina publică. (Nu pot să trec peste un fapt de limbă — slăbiciune profesională ! — în legătură cu acest loc de întîlnire a copiilor şi adolescenţilor, amintit deja în una dintre paginile de faţă. Oamenii simpli,

de toate vîrstele, printre care m-am găsit și eu pînă prin ultima clasă elementară, îi spuneau grădina poblicii, interpretau, deci, adjectivul ca pe un nume de persoană, potrivit deprinderii cu ideea că o grădină, la fel cu o casă, de pildă, trebuie să fie a cuiva.)

M-am dus acolo pe jumătate în costum național, deși în mahalaua mea, ca și în altele, nu umbla nimeni îmbrăcat așa, nici chiar la ocazii solemne. Cred că mama a avut această dorință, pe care și-a satisfăcut-o, împrumutînd un ilic de la nu știu cine. Eu m-am supus, căci n-aveam încotro, dar m-am simțit tot timpul prost, ca să nu spun ridicol. Cuvîntarea festivă a ținut-o revizorul școlar al județului, un domn destul de tînăr, frumos și foarte simpatic (îl chema, mi se pare, Teodoru). M-a frapat, între altele, faptul că accentua (ca muntenii, cum am aflat mai tîrziu) numele voievodului moldovean pe silaba finală și că-l pronunța cu *s* (în loc de ș), fără să fi fost peltic.

Afară de cărți și de coroană, am primit o medalie comemorativă, impresionantă chiar ca dimensiune, socotită de aur (de metal „suflat“, probabil, cu aur), care mi-a dispărut, la Liceul Internat, din pupitru, împreună cu alte două medalii, acestea de argint, obținute ca premiant al doilea în clasele a II-a și a III-a.

Pomenind de costumul semi-național, mi-amintesc, fără să vreau, de un rol, neînsemnat, pe care l-am jucat în piesa *Sobiețchi și plăieșii*. Atunci am apărut îmbrăcat în întregime ca un țăran autentic, dar și sentimentul că eram ridicol a fost mult mai puternic. Și cred că îl aveau și „spectatorii“, nu numai eu. N-am avut pic de talent de actor, nici atunci, nici mai tîrziu, cîteodată cu un ușor regret, de obicei însă cu bucurie, fiindcă nu-mi plac actorii decît pe scena teatrului (și acolo numai dacă sînt talentați).

Din anul școlar 1903—1904, ultimul la gimnaziu, mai am cîteva amintiri care cred că merită, fiecare din alt punct de vedere, să fie relatate. Meditam (la Matematică !) pe un elev din clasa I, băiatul unei văduve de ofițer. Prin luna mai, dacă nu mă înșel, am văzut, în camera unde lucram cu el, un anunț mortuar : încetase

din viață protopopul Gheorghe Dimitriu, tatăl scriitorului Calistrat Hogaș, în vîrstă de 96 de ani. Acest membru al clerului a fost unul dintre luptătorii, modești, dar activi, pentru Unire. Din această cauză a fost persecutat de episcopul de Roman — județul Tecuci depindea eclеziastic de episcopia din acest oraș —, antiunionist notoriu. Longevitatea aceasta excepțională a fost „moștenită“ numai de sora-geamănă a lui Hogaș, doamna Turtureanu, institutoare, care a atins vîrsta de 98 de ani. Fratele ei, foarte robust și plin de viață cum l-am cunoscut eu curînd după decesul tatălui lor, ca profesor de Latină la Liceul Internat, n-a trăit decît 70 de ani.

Altă amintire este foarte caracteristică pentru felul meu de a fi. Prin iulie al aceluiași an am fost... invitat de sora mai mare a acestui „elev“ al meu, întoarsă de la București, unde urma liceul (cred că într-un institut particular cu internat). M-am dus, bineînțeles, pe de o parte bucuros, pe de alta îngrijorat, gîndindu-mă la dificultățile de a mă „descurca“ într-o împrejurare ca aceasta. La fața locului, îngrijorarea s-a transformat în panică : domnișoara nu era singură, ci cu o prietenă, fata colonelului comandant al regimentului de infanterie. Emotivitatea mea nativă a fost pusă la grea încercare, mai ales din cauză că această nouă domnișoară, extrem de drăguță și de fină, avea într-o măsură maximă aerul unei fete de „boier“. Așa se explică fîstîceala care m-a stăpînit tot timpul cît am stat acolo și impresia de „nătîng“ pe care sînt sigur că am făcut-o, cu deosebire ca partener la jocul numit pe vremea aceea crochet.

Îmi mai amintesc că, pe cînd eram în clasa a II-a de gimnaziu, s-a abătut asupra orașului o ploaie cu grindină cum nu mi-a mai fost dat să văd vreodată în viața mea, nici chiar la munte, în toiul verii. Era într-o marți, 30 aprilie 1902, între orele 3 și 4 după-amiază. Aveam Latina, cu domnul Brîndușanu, care scrisese pe tablă, dictînd-o, în același timp, pentru noi, o „poezie“ latinească, pe care o mai țin, aproximativ, minte : *Hic gallus ingens, / In arbore sedens, / Cucurigu dicens, / Mala, pira comedens...* La un moment dat, s-a făcut întuneric

beznă, fireşte nu numai în clasă. Puteam distinge simpla existenţă a unui corp omenesc în dreapta sau în stînga şi în faţa noastră. Pe profesor îl „simţeam“ că-i intre noi, fiindcă vorbea cînd şi cînd, ca să ne încurajeze. Cataclismul a durat 30—40 de minute şi s-a soldat, în ce priveşte şcoala, cu spargerea tuturor geamurilor (cu ochiuri mici) ale aripii nordice, căci ploaia a venit dinspre miazănoapte. La sfîrşitul orei am plecat acasă. Strada — de fapt o şosea bine construită cu pietriş şi nisip, bombată în partea carosabilă — avea şanţurile, destul de adînci, dinspre trotuare, pline nu numai cu apă, ci şi cu grindină groasă de cîteva palme. A trebuit să ne descălţăm şi să ne suflecăm pantalonii, spre a putea ajunge la mijlocul străzii, unde era aproape numai grindină. Pe profesori i-a luat „în cîrcă“ portarul şcolii, ca să-i treacă peste şanţul plin cu apă. A doua zi, unii profesori au cerut pedepsirea elevilor care s-au abătut de la disciplină, descălţîndu-se şi suflecîndu-şi pantalonii ! Grindina căzută a fost în cantitate aşa de mare, încît, de cele mai multe ori, a trebuit să fie încărcată, în diverse vehicule, spre a fi depozitată la marginea oraşului. Acolo unde n-a fost necesară o asemenea acţiune, a durat aproape o săptămînă pînă cînd s-a topit în întregime.

Majoritatea absolvenţilor gimnaziului nostru, nu numai cei din promoţia mea, deveneau funcţionari fie administrativi, fie, de preferinţă, tehnici la C.F.R. sau P.T.T., aceştia cu primul grad, care era acela de impiegat (se pare că după o „practică“, neplătită, de cîteva luni). Unii avansau şi ajungeau în posturi de răspundere. Un coleg al meu, Cernat, era între cele două războaie şeful gării Tecuci. Destui intrau în învăţămînt ca suplinitori la şcolile elementare de la ţară, fără să rămînă toţi în această situaţie pînă la vîrsta de pensie. Fostul coleg Rusu Mihai, bun prieten al meu, a avut curajul, vrednic de admiraţie, ca, după trei ani de „apostolat“, să se înscrie în clasa a V-a a Liceului Naţional din Iaşi. Este drept că avea acolo un fel de unchi, institutor, dar n-a putut sta la dînsul, din cauza greutăţilor familiale (copii numeroşi, toţi la şcoală). A trăit pînă la terminarea liceului ca „sufletar“ în una din chiliile Mitropoliei. Un

călugăr — mi se pare că i se spunea părintele Ilarion — l-a primit bucuros, cum primise, înaintea lui și după aceea, pe alții, printre aceștia pe viitorul medic și profesor universitar Grigore T. Popa. Îl vizitam acolo cînd și cînd pe Lache (acesta-i era numele afectiv), de obicei duminica, și mă găseam înconjurat nu numai de „pensionarii" permanenți ai călugărului, ci și de alții, adoptivi, dacă le pot spune așa. Numai puțini „gimnaziști" își continuau studiile la unul dintre liceele mai apropiate (la Focșani și, mai ales, la Bîrlad), de obicei în funcție de starea materială a părinților.

Foarte interesant, ca psihologie oarecum particulară, este faptul că unii absolvenți, toți fii de țărani cu stare, intrau la Liceul Militar din Iași (mai aproape, geografic și social vorbind, decît celălalt, de la București). Operația era foarte costisitoare, în toate sensurile. Deoarece aceste școli erau destinate copiilor de ofițeri (pe frontispiciul celei de la Iași era scris „Liceul fiilor de militari"), excepțiile trebuiau... onorate cu o taxă substanțială, cel puțin la intrare, și, poate, cu un examen special de admitere. Noi, elevii gimnaziului, știam de pildă că tatăl lui Rugină, un element foarte dotat (originar din Țepu), a trebuit să-și vîndă o pereche de boi și ceva din pămîntul lui arabil ca să facă față acestor necesități. L-am întîlnit, după mulți ani, pe fostul meu camarad mai în vîrstă la Băile Herculane. Era general de artilerie. Alt absolvent, Popovici, băiat de preot de la Drăgănești, l-a urmat pe Rugină, în aceleași condiții. Deoarece fusese înaintea noastră numai cu un an sau doi, am participat efectiv la aventura lui, în sensul că știam despre hotărîrea sa de a deveni ofițer, aflam unele vești despre modul cum au decurs evenimentele pînă la acceptarea lui ca elev ne-fiu de militar al liceului ieșean în chestiune etc. Și Popovici, pe care îl admiram ca pe un excelent matematician, a ajuns general. Tudor Pamfile, folcloristul, a făcut aceeași carieră : fiu de țăran din Țepu, absolvent al gimnaziului tecucean și apoi elev la Liceul Militar din Iași. Avînd preocupări, pasionate, de ordin științific, trebuie să fi fost un ofițer mediocru. De aceea a ieșit la pensie ca locotenent-colonel, dacă nu mă înșel.

B. LA LICEU

Eşecul din toamna anului 1899 nu ne-a descurajat. Atît frate-meu Neculai, acum (în 1904) învăţător la Orbenii de Jos (din fostul judeţ Putna), cît şi eu, ne-am gîndit să-mi încerc din nou norocul cu Liceul Internat din Iaşi. În primul rînd, din considerente de ordin economic : intrînd acolo ca bursier, se rezolva dintr-o dată problema materială cea mai importantă pe care o punea continuarea studiilor. În cazul meu, mai exact spus, în intimitatea sufletului meu, intervenea şi dorinţa ardentă de a deveni elev al acestei şcoli celebre. De-a lungul anilor scurşi între 1899 şi 1904, ori de cîte ori vedeam întîmplător un „internatist“, aveam o strîngere de inimă aproape dureroasă, cu sentimentul omului care şi-a pierdut paradisul, fără să fi fost primit, în prealabil, acolo.

De astă dată am luat lucrurile în serios, adică am început, de timpuriu, să mă prepar pentru examenul de bursă, care s-a anunţat sub auspicii extrem de favorabile : concursul urma să se ţină şi la Iaşi, şi la Galaţi, măsură democratică, am spune noi astăzi, fiindcă uşura, din punct de vedere economic, înscrierea, în acest de-al doilea oraş, a candidaţilor din Oltenia şi din Muntenia, date fiind distanţa mai mică şi, implicit, costul mai modest al transportului cu trenul. Pentru clasa a V-a (a IX-a din zilele noastre) se anunţaseră patru burse la Galaţi şi două la Iaşi, iarăşi cu bune intenţii din partea autorităţii şcolare superioare : teoretic vorbind, vor fi fost mult mai numeroşi candidaţii care preferau oraşul de pe Dunăre, întrucît urma să se recruteze din circa trei sferturi ale suprafeţei ţării din vremea aceea.

Înscrierea mea a fost ameninţată de o primejdie care putea fi fatală în ce priveşte reuşita. Merită să mă opresc asupra ei, căci arată ce rol hotărîtor poate juca întîmplarea în anumite împrejurări. Dintr-o neglijenţă pe care nu şi-o putea explica el însuşi (iar eu şi mai puţin), Bîdia, om ponderat şi cu picioarele pe pămînt, nu observase diferenţa numerică dintre bursele destinate concursului în cele două oraşe amintite. A venit din satul lui la Tecuci, ca să întocmească dosarul pentru

înscriere, avînd în vedere, bineînţeles, Iaşii, sediul liceului în chestiune. În drum spre Poştă, întîlneşte pe un fost coleg din clasa a IV-a primară (făcută de el a doua oară, cum am arătat la timp), Dănăilă Negoiţă, care era profesor la Şcoala comercială de gradul II din Galaţi (după primul război mondial, profesor de Chimie industrială la Politehnica din Bucureşti). Aflînd despre ce este vorba, fostul coleg îl sfătuieşte pe frate-meu să mă înscrie pentru Galaţi, unde, la nevoie, va putea pune şi el un „cuvînt" spre a mă ajuta să reuşesc. Îşi poate lesne imagina oricine ce a însemnat acest sfat. La Iaşi au fost 8 sau 9 candidaţi pentru cele două burse (una dintre ele era deja „arvunită", aşa am spus eu, după ce am aflat cum s-au petrecut lucrurile : trebuia s-o obţină ruda unui ilustru profesor al Universităţii din Bucureşti, care, fireşte, a reuşit şi a fost coleg cu mine numai un an, fiindcă după aceea s-a transferat, cu bursă cu tot, la Liceul „Sfîntul Sava"). În schimb, la Galaţi, pentru cele patru locuri de bursier ne-am înscris numai trei doritori să le ocupăm : afară de mine, colegul de bancă de la gimnaziu, Pîrvulescu Alexandru, şi Popovici Panaite, care urmase primele patru clase la Liceul „Vasile Alecsandri" din Galaţi. Am reuşit tustrei, dar nu pentru că erau patru locuri, dovadă respingerea singurului candidat la cele două burse pentru clasa a II-a. E adevărat totuşi că, dacă ar fi existat o concurenţă propriu-zisă, eu cel puţin aş fi putut fi ameninţat să cad. Căci am reuşit cu media şapte şi un număr, nu prea mare, de sutimi. Pîrvulescu m-a întrecut, nu cu mult, din cauză că era mai tare decît mine la partea ştiinţifică (în special la Matematică). Medie mare, aproximativ 8,50, a obţinut Popovici, ajutat de faptul că studiase la un liceu foarte bun, cu care bietul gimnaziu tecucean nu se putea compara.

Oricît de grea a fost izbînda, mai ales (în cazul meu) din cauza fricii că nu voi reuşi, ceea ce ar fi însemnat, poate, renunţarea, de nevoie, la continuarea studiilor, greutăţile, de tot felul, abia de acum înainte aveau să înceapă. Las la o parte pe cele de ordin material, determinate de instalare (înainte de toate, uniforma cu toate anexele ei), ca să mă refer la cele de natură spi-

rituală în sensul larg al termenului. Trecuseră numai zece ani de la înființarea acestui „colegiu oxonian“, destinat unei elite, a cărei întreținere cădea, în mare parte, în sarcina statului. E-adevărat că, din 1900 încoace, bursierii nu mai primeau gratuit îmbrăcăminte, foarte luxoasă (cum am descris-o în una dintre paginile precedente), dar ea a rămas în continuare aproape neschimbată și trebuia confecționată acum cu cheltuiala părinților. Mai importantă decît acest amănunt — pentru elevi ca de-alde mine, copleșitor din punct de vedere bănesc — era mentalitatea creată de-a lungul epocii „vacilor grase“. Liceul era, și pentru elevi, dar în mai mare măsură pentru profesorii și pedagogii lui (noroc că nu chiar pentru toți), o școală „nobilă“, „aristocratică“, deci oarecum „închisă“ pentru cei din afară. Aceștia veneau totuși, fiindcă nu se putea altminteri, cu... voie de sus, de la Ministerul Instrucțiuni Publice, dar erau considerați ca *outsiders,* intruși sau, mai pe românește, venetici. Eu prezint lucrurile literaturizîndu-le oarecum, prin reținerea esenței lor, dar nu le falsific : aceasta era atitudinea, manifestată sub multe și variate forme, unele discrete, majoritatea directe, a unei mari părți dintre elevi (chiar și bursieri), pedagogi și profesori.

Cel mai expus acestui tratament a fost colegul Popovici, pe care, în primul rînd, temperamentul său de om blînd și împăciuitor l-a împiedicat să reacționeze cum se cuvenea. A contribuit la aceasta, cu siguranță, și înfățișarea sa exterioară, parcă anume făcută să corespundă pe deplin celei interioare : firav și delicat, incapabil, aparent, să reziste la eforturi fizice puțin obișnuite. Oamenii au, toți, o anumită doză de lașitate sau, dacă vreți, de cruzime : „atacă“ pe cei slabi, și atacul e cu atît mai teribil, cu cît constată că victima cedează. Această trăsătură psihică este mai dezvoltată la copii și adolescenți, cu deosebire cînd trăiesc în grupuri : prezența celorlalți, presupuși, pînă la proba contrară, că seamănă cu ei, le sporește curajul și neomenia. Așa îmi explic eu atitudinea față de el a unei bune părți dintre colegii găsiți de noi, cu drepturi... cîștigate, în clasa a V-a a Liceului Internat. Nu pot uita mai cu seamă pe doi fii de mare moșier (solvenți, bineînțeles), rămași

repetenți și, pînă la urmă, retrași din școală, care se năpustiseră asupra lui cu o adevărată sălbăticie. Căutau, de pildă, prin dicționare cuvinte asemănătoare ca sunete cu numele lui, care să aibă, în același timp, și sensuri pur și simplu infamante, și, odată găsite, să le combine cu altele într-un fel de versuri, pe care le debitau la nesfîrșit cu diverse prilejuri. Nimeni n-a luat apărarea colegului nostru, nici chiar noi, cei veniți împreună cu el, cel puțin în primele luni, cînd ar fi fost mai ușor, poate, să reușim într-o anumită măsură : deși aveam o situație mai puțin grea decît a lui —, ne-a ajutat, ceea ce nu l-a ajutat pe el, firea și înfățișarea de oameni relativ voinici —, eram și noi ținta ironiilor, aluziilor etc. răutăcioase, și această stare de fapt ne împiedica să reacționăm. Nu mai vorbesc de pedagogi, în primul rînd de pedagogul clasei noastre, care ne „supraveghea" în cele cinci ore de meditație și dormea în același salon cu noi. Un coleg, bursier, amintit în una dintre paginile precedente, unde am arătat că puteau obține bursă și copiii oamenilor cu stare materială foarte bună, n-a schimbat cu Popovici o singură vorbă în timpul celor patru ani de conviețuire zilnică sub același acoperiș.

Această atmosferă apăsătoare i-a sporit, firește, timiditatea înnăscută, determinîndu-l să reacționeze în singurul mod permis de situație : să se „retragă" în sine, să se „închidă" în preocupările sale strîns legate de condiția de elev bursier. Pîrvulescu și eu i-am fost, o bucată de vreme, singurii prieteni, la care s-au adăugat unii dintre elevii vechi ai clasei, aceia care nu s-au asociat nici o clipă cu grupul „aristocraților", mai cu seamă cînd au început să se convingă de capacitatea intelectuală a intrusului. Tratamentul inuman descris, stîngaci, aici nu l-a împiedicat să se remarce la studii, chiar din primul an, iar în ultima clasă să fie clasificat al treilea. Cît despre evoluția lui ulterioară, ajunge să spun că a fost un excelent profesor de liceu și un extrem de curajos avocat. În această ultimă ipostază s-a făcut cunoscut și peste granița cu prilejul celebrului proces de la Tatar-Bunar, în 1924, cînd, cu riscul dacă nu al vieții, cel puțin al libertății, a apă-

rat pe „acuzați“ chiar înainte de a se afla în fața tribunalului militar : de la închisoarea unde au fost ținuți preventiv înainte de judecată pînă la prima stație de cale ferată i-a întovărășit, de la distanță, în trăsură, ca să împiedice astfel eventuala încercare de „a fugi de sub escortă“, adică, potrivit sistemului practicat frecvent în epoca aceea, de a fi împușcați pur și simplu de jandarmii și polițiștii care îi... păzeau. Trăiește și astăzi, bucurîndu-se de o bătrînețe senină și de munca celor cinci copii, cetățeni de nădejde ai republicii noastre, tot așa de vrednici ca și părintele lor.

Pîrvulescu și eu am fost, cum am spus deja, mai rezistenți și simțiți astfel de colegii doritori să ne aplice același tratament. Mai mult decît atît, cu timpul — și nu prea tîrziu — chiar ne-am impus, în sensul că nu ni s-a mai dat a înțelege că reprezentăm un fel de corp străin în colectivitatea clasei, deși pentru majoritatea colegilor nu ne „asimilaserăm“ pe deplin.

Mai greu a mers cu unii pedagogi și îndeosebi cu unul, care, începînd din clasa a VI-a, avea să devină șeful lor, cu drepturi și obligații superioare. Cînd am vorbit în capitolul precedent despre profesorii suplinitori, numiți dintre studenți, ai gimnaziului din Tecuci, m-am referit la un fost prieten din universitate al lui G. Ibrăileanu, care a funcționat și el un număr de ani ca profesor într-un oraș moldovenesc. Fiind scos din învățămînt, probabil din cauză că nu mai putea face față îndatoririlor sale, a fost numit pedagog la Liceul Internat, cu interesele căruia, greșit înțelese, s-a identificat în așa măsură, încît vedea un adevărat dușman în orice elev venit din altă parte. Noi, cei trei „gălățeni“, am avut de suferit cumplit de pe urma „fidelității“ lui de cîine atașat stăpînului. Cel mai lovit am fost, de astă dată, eu. Dar să arăt mai întîi cum se purta cu noi toți. Mesele din sufrageria comună aveau, fiecare, cîte un „șef“ : elevii din clasele mici aveau, în fruntea mesei, pe un camarad din cursul superior, ceilalți, de obicei, pe unul dintre pedagogii liceului. Din prima categorie am făcut parte, încă de la început, tustrei. Împreună cu noi au fost puși șefi și alți elevi din clase mai mari, „simpatizați“ și ei de paznicul școlii, dar pentru alte motive.

Această șefie el o privea ca pe o pedeapsă, care consta, în primul rînd, în separarea noastră de colegii de clasă și apoi — în ochii lui, cu valoare penală mai mare —, în obligația de a fi tot timpul atenți la cei nouă copii de la masa respectivă și de a răspunde pentru dînșii din punct de vedere disciplinar. Sînt convins că pedagogul-șef, care ne făcuse această mare... onoare, avea informatori printre cei puși sub oblăduirea noastră. Altfel nu-mi explic cum știa multe lucruri, unele reale, altele inventate, despre comportarea noastră ca „șefi". Pe mine m-a acuzat chiar că nu mă mulțumesc cu „porția" mea și că mă înfrupt din aceea a „supușilor" mei. Bănuiala era de o infamie nemaipomenită, ținînd seamă de timiditatea mea înnăscută și sporită în cazul de față prin jena de a da impresia că mănînc mai mult decît ceilalți. În realitate, mîncam chiar mai puțin, săturîndu-mă totuși cu pîinea, care nu era... raționalizată. (Așa am făcut și în clasele celelalte : mîncarea, bună și mai mult ori mai puțin substanțială, era insuficientă, cantitativ vorbind, chiar pentru elevi mai puțin voinici decît mine, care, în clasa a VII-a, cîntăream 77 de kilograme.) Insist asupra acestor detalii meschine spre a arăta la ce umilințe era în stare să ne supună un om înrăit, din cauza ratării sale, sub pretextul că are grijă de copiii dați nouă în supraveghere.

Ceva mai înainte am spus că dintre cei trei eu am constituit în mai mare măsură obiectivul refulărilor acestui om, nefericit în fond. Din cauza slabelor mijloace materiale, părinții mei n-au putut să-mi facă uniforma strict reglementară în ce privește calitatea materialului. Am vorbit în alt loc că costumul de mare ținută costa 60 de lei, cel de mică ținută 40 de lei, iar mantaua 60 de lei. Acești 160 lei, în epoca aceea, reprezentau cheltuiala de întreținere pe trei luni a unei familii modeste ca a noastră. Drept urmare, a trebuit să renunț la uniforma de mare ținută și să mă mulțumesc cu cealaltă, pe care am declarat-o însă „de lux", întrucît n-o îmbrăcam decît duminica și în zilele de sărbătoare, cînd aveam permisiunea să „ieșim". În zilele de „lucru" umblam cu o uniformă oarecare, aproape sărăcăcioasă, ceea ce îmi scădea mult... acțiunile, chiar în ochii unor colegi, ca să

nu mai vorbesc de doi-trei profesori, care ne notau şi după prezentarea noastră vestimentară. Cît priveşte mantaua, mi-am făcut-o din postav de Azuga, aspru, dar călduros, căci costa numai 40 de lei. Nu pot uita că, în ciuda acestor economii, tata n-a putut suporta toată cheltuiala (care nu era singura : mai trebuiau lenjerie, încălţăminte, manuale etc.). Şi bietul frate-meu, învăţătorul, căsătorit şi cu doi copii, ne-a cedat salariul lui pe o lună (80 de lei), pentru a satisface toate necesităţile impuse de instalarea mea în colegiul oxonian. „Protectorul" meu, cîinele credincios al liceului, al reputaţiei acestuia, îmi făcea dificultăţi, cînd doream să ies în oraş duminicile şi sărbătorile : trebuia să am mare ţinută, şi nu aveam, iar mantaua era din postav şi nu din stofă fină. Erau necesare tratative îndelungate, care, din partea mea, cu deosebire de la clasa a VI-a în sus, cînd am început să capăt mai multă încredere în mine, graţie succeselor la învăţătură, aveau adesea caracterul unor proteste, destul de violente. Aceste şicanări meschine nu m-au descurajat, nici măcar la început, cînd mă costau totuşi, ci, mai degrabă, dimpotrivă : au dezvoltat în mine o însuşire de care nu eram pe deplin conştient, aceea de luptător, adică de protestatar sau contestatar, A ajutat la aceasta şi atitudinea unor profesori, din fericire nu prea numeroşi, care se făceau vinovaţi, în ochii mei mai ales, prin manifestări condamnabile. Pot afirma că puţinul lucru pe care l-am putut realiza mai tîrziu ca cetăţean spre binele societăţii îşi are începutul în aceşti patru ani petrecuţi la Liceul Internat din Iaşi.

Majoritatea colegilor, printre ei destui solvenţi, erau nu numai serioşi, ci şi buni camarazi. După temperament şi după deprinderile dobîndite în familiile lor, ne-au primit şi apoi ne-au privit omeneşte, unii mai reţinuţi, alţii mai expansivi, dar toţi cu un sentiment oarecum predominant, acela al interesului comun, al solidarităţii. Acest sentiment se extindea asupra tuturor elevilor liceului şi a constituit, cred, baza legăturii sufleteşti foarte strînse dintre ei, pe deasupra claselor şi a generaţiilor, care a creat acel spirit de familie al internatiştilor, cunoscut bine şi oamenilor din afară şi existent pînă în momentul de faţă. O dovadă, între atîtea altele, au fost

festivitățile din 1970, cînd s-au sărbătorit 75 de ani de la întemeierea liceului. Voi pomeni pe cîțiva dintre dînșii, mai apropiați de mine nu totdeauna simpatetic, ci prin structura lor psihică considerată din punct de vedere etic.

Cel mai apropiat, după Pîrvulescu și Popovici, mi-a fost, nu chiar de la început, Popescu Neculai, fiu de țăran din Nămoloasa (în fostul județ Putna), în primul rînd, grație unei afinități elective, mai puțin temperamentală și în mult mai mare măsură socială : băiat de la țară, și încă din sudul Moldovei, ca și mine, acest viitor medic militar avea calitățile pe care le-am admirat totdeauna la oameni, indiferent de vîrstă, rang, instrucțiune etc., și anume modestia, simplitatea, cuviința, sinceritatea (trăsături caracteristice ale țăranilor noștri de pe vremuri). A fost tot atît de bun prieten și cu Pîrvulescu, ceea ce explică, între altele, prezența noastră în trei foarte obișnuită, mai cu seamă la „ieșirile“ în oraș (duminica și sărbătorile). Nici el nu se putea duce acasă în vacanțele de Crăciun și Paști, și din aceeași cauză ca și mine : părinții lui nu puteau suporta cheltuielile transportului cu trenul. Avea o mare îndemînare la desen și caligrafie : hărțile lui și literele speciale (ronde, batarde și nu știu cum se mai chemau) erau mici opere de artă. Într-un an și-a săpat numele pe partea interioară a pupitrului, ceea ce i-a atras, bineînțeles, o sancțiune, după cît țin minte, nu prea aspră. În ultima clasă din cursul inferior a confecționat și cărți de joc după modelul celor din comerț. Se pare că de data asta întîmplarea a luat proporții, fiindcă arta fusese pusă în serviciul unei distracții condamnabile...

La fel de apropiat, dar din motive diferite, l-am simțit pe Radacovici Dușan. Era fiul unui fost om politic sîrb, refugiat la noi (în Cernavoda), ca să scape de persecuții. A venit bursier fără concurs, în calitate de dobrogean (împreună cu alt coleg, Radu Neculai, din Hîrșova). Se spunea că dobrogenii liceului — printre ei și turci, care purtau uniforma reglementară, dar fără chipiu, căruia îi luase loc fesul — primeau burse „regale“. Nu știu, fiindcă n-am putut afla, în ce măsură acest epitet corespundea realității. Dușan — așa i-am spus eu tot-

deauna de la o vreme : mă atrăgea şi numele, nu numai posesorul lui — era generozitatea întruchipată. Faţă de mine şi-a arătat-o la ultima teză de Matematică în clasa a V-a, deci în primul an al vieţii mele de internatist. Eram ameninţat să rămîn corigent şi, deci, să pierd bursa. Din proprie iniţiativă, el mi-a propus, cu riscul, chiar pentru dînsul, de a da greş, să stăm în pupitru alături şi să copiez cuvînt cu cuvînt textul lucrării lui pe măsură ce lua fiinţă. Am acceptat, fireşte, cu teama că s-ar putea să iasă lucrurile mai prost decît dacă aş fi lucrat pe cont propriu. Din fericire, curajul lui Duşan s-a dovedit a fi salvator. Generozitatea lui se manifesta şi în probleme mari, de ordin social-politic, care îl interesau cu o pasiune aş zice nestăpînită. Va fi moştenit această simpatică slăbiciune de la tatăl său, dar ea s-a dezvoltat în atmosfera liceului, dominată de spiritul *Vieţii româneşti* prin reprezentantul ei, la fel de pasionat, care a fost profesorul nostru de Limba română G. Ibrăileanu. În epoca răscoalelor ţărăneşti (1907), prietenul meu, care urma, ca realist, cursurile la Liceul Naţional, fiindcă al nostru nu avea secţia reală, cumpăra din oraş ziarele democrate ale vremii *(Dimineaţa* şi *Adevĕrul),* contra „recomandărilor“ făcute de conducerea şcolii, şi ni le aducea nouă, ca să le citim. Aşa am luat cunoştinţă de peripeţiile acestei drame naţionale, în care au fost răpuşi 11 000 de ţărani. De atunci ţin minte că începutul răscoalelor a pornit de la Flămînzi (în fostul judeţ Botoşani), nume predestinat, că peste tot, după instalarea guvernului liberal, s-a procedat la reprimarea lor cu o cruzime nemaiîntîlnită, că Petru Carp, cel mai reacţionar om politic al ţării noastre, şi-a exprimat punctul de vedere prin formula, devenită celebră şi extrem de caracteristică pentru mentalitatea (nu numai a) autorului ei : „Întîi represiune, şi apoi vom aviza“, că la Băileşti (în judeţul Dolj) s-a tras, în oameni şi în case, cu tunul, din ordinul generalului Gigurtu, comandantul Corpului I de armată, şi atîtea alte amănunte, peste care trec. Pe Duşan, care nu era fiu de ţăran ca mine sau ca Popescu, represiunea l-a revoltat tot aşa de puternic ca şi pe noi.

Un entuziast de alt gen a fost Andriescu Ion, care, după ce a început a fi cunoscut, şi-a „dublat“ numele

de familie în Andriescu-Cale. (Un coleg a crezut că-i vorba de substantivul românesc bine cunoscut, mai cu seamă că posesorul a fost un număr de ani inginer la Căile ferate. De fapt, este vorbă de un patronim german format de la *kahl*, „pleşuv". Colegul meu avea, într-adevăr, tipul unui neamţ, mai cu seamă prin tenul blond, frumos colorat de sănătatea lui robustă.) Entuziasmul său era de natură strict afectivă, de aceea destul de oscilant în ce priveşte obiectul care i-l provoca. Sentimentalismul i se manifesta direct şi atrăgător în compoziţiile cerute foarte des de G. Ibrăileanu, chiar ca lucrări de teză : prefera să citească producţiile proprii ale elevilor, fie şi mediocre, eventual chiar foarte slabe, în locul „lecţiilor" sale sau al capitolelor din manual, pe care noi nu prea puteam să le reproducem în mod „creator", cum se spune astăzi. Compoziţiile lui Andriescu îi plăceau mult profesorului nostru, şi el un sentimental, în fond, dar temperat, printr-un scepticism nedezminţit. Aşa se explică favoarea de care s-a bucurat acest coleg în urma recomandaţiei lui G. Ibrăileanu de a fi primit în fiecare săptămînă sîmbătă după-amiază şi duminica întreagă în familia lui Constantin Stere, adică în compania celor doi băieţi ai acestuia, cu scopul de a întreţine o atmosferă spirituală utilă şi frumoasă la nivelul unor elevi cu preocupări şi în afara celor pur didactice. Andriescu n-a fost singurul internatist privilegiat în acest fel. I-o luase puţin înainte, din cauza vîrstei, Profiri Neculai, cu două clase mai sus decît noi, care era, ca realist, coleg de clasă la Liceul Naţional cu băiatul mai mare al lui C. Stere. După întemeierea *Vieţii româneşti* (primul număr apărut în martie 1906), Andriescu ne povestea hiperentuziasmat ce „trăise" el participînd la şedinţele duminicale, convocate şi prezidate de patronul casei, ale unei părţi din comitetul de redacţie al revistei (G. Ibrăileanu, D. Pătrăşcanu, fraţii Ion şi Constantin Botez etc.). Căci C. Stere invita şi pe „minorii" din casă la aceste reuniuni, gest cu adîncă semnificaţie educativă.

Sentimentalismul acestui coleg al meu nu l-a împiedicat să devină inginer. A obţinut, prin concurs, o bursă la Şcoala de poduri şi şosele (singura „politehnică" românească înainte de primul război mondial), unde nu numai

studia, ci şi locuia, aşadar o prelungire, de cinci ani, a „internatului“, tot cu uniformă, ca la liceu, şi cu disciplină la fel, dacă nu chiar mai „cazonă“. De-a lungul studenţiei sale la Bucureşti, Andriescu mi-a scris tot timpul şi cît se poate de des, cred că de două ori pe lună, cu acelaşi entuziasm, de astă dată nu „literar“, ca în compoziţiile sale, ci social-politic. Încă din liceu i se spunea „socialistul“ (autorul acestui calificativ a fost un coleg, fiu de negustor bogat, căruia el îi spunea „burghezul“, deşi nu era singurul... burghez al clasei). La Bucureşti participa, desigur cu risc pentru vremea aceea şi din cauza atmosferei generale din şcoală, la întrunirile socialiste, care erau frecvente. Cele mai multe scrisori ale lui vorbeau despre aceste întruniri, cu nume concrete de muncitori, între care cel mai des apărea al „plăpumarului“ Gheorghe Cristescu. Cu timpul, părerile lui politice au suferit modificări, unele destul de profunde, dar o anumită simpatie, adică afecţiune, pentru socialism, înţeles, fireşte, în diverse moduri, a păstrat toată viaţa. După ce, între cele două războaie, posibilităţile noastre de a ne informa cu privire la Uniunea Sovietică au apărut şi au început apoi să se dezvolte, Andriescu îşi procura reviste tehnice franţuzeşti în care erau prezentate realizările tînărului stat socialist. Nu pot uita, căci un număr de ani am trăit amîndoi la Iaşi, cu cîtă înflăcărare, în care interveneau, de astă dată, şi preocupările sale profesionale, îmi arăta sau îmi prezenta prin descrieri proprii progresele dobîndite în diverse ramuri de activitate tehnică de către U.R.S.S. Odată cu înfiinţarea Institutului politehnic de la Galaţi, a fost numit profesor acolo, şi sînt convins că a făcut treabă foarte bună.

Un coleg bun în sensul clasic al cuvîntului a fost Bălănescu Grigore, cel mai „tare“ gimnast al clasei, ceea ce nu l-a împiedicat să se prăpădească în jurul vîrstei de 50 de ani, din cauza unei răceli cumplite, căpătată în călătorii de serviciu prin diverse oraşe ale ţării, în calitatea lui de inspector general contabil în Ministerul Educaţiei Naţionale. Ponderat, fără ambiţii şi veleităţi deplasate, Ghiţă — aşa-i spuneau, fără să ştiu de ce, toţi, deşi nu-l chema Gheorghe — intervenea, cu tactul

și cu bunătatea sa, să aplaneze conflicte, dacă era cazul, să potolească o izbucnire nepotrivită ori să ajute, cînd era nevoie, pe un coleg care nu se putea descurca singur într-o împrejurare dată. Știa să-și impună, fără să caute, punctul său de vedere. Mi-aduc aminte ce lecție de ținută cuviincioasă a dat el, băiat de preot, unui coleg, venit, ca și mine, în clasa a V-a, fiul unui potentat politic dobrogean, crescut ca atîția „băieți de familie" din vremea aceea. (Știa franceza de mic, căci o învățase în casă, probabil cu un guvernor.) Deprins cu formulele injurioase curente în toate mediile societății noastre, acest proaspăt internatist se adresează lui Bălănescu, în una din zile, cu „propunerea" de a înjura, în numele său, pe un coleg. Reacția a fost imediată și foarte „la obiect" : „Unde crezi că te trezești tu aici ? Pe cine ai auzit sau ai văzut purtîndu-se astfel ? Nu uita că ești la Liceul Internat !" Și lecția a avut efect. Invocarea „școlii" a fost făcută cu toată convingerea, și nu numai a lui, căci se întemeia pe o realitate, pe care n-o putea contesta nimeni, întrucît se impunea de la sine. Eu însumi am avut de învățat din acest punct de vedere anumite lucruri, și în sensul că nu le cunoșteam, n-avusesem cum, la Tecuci, dar și în sensul că a trebuit să renunț la unele deprinderi, care nu se potriveau cu atmosfera locului. În această privință recunosc, cu bucurie și gratitudine, că *savoir-vivre*-ul necesar unui om de condiția mea l-am învățat la Liceul Internat.

Un coleg, mai degrabă reținut, prin temperament, dar și prin dorința de a se consacra în întregime preocupărilor sale, destul de numeroase, a fost Nicolau Alexandru, unul dintre cei patru „supraviețuitori" actuali ai promoției noastre. Deosebit de înzestrat atît pentru studiul propriu-zis, cît și pentru muzică, s-a remarcat în ambele aceste domenii ca un fruntaș printre fruntași. În cursul inferior al liceului a fost premiantul întîi sau al doilea, în întrecere cu un coleg, care, în cursul superior, se conducea după... principiul, proclamat sus și tare, că merituos cu adevărat este elevul care capătă note mari fără să învețe. Acestui principiu i-a fost credincios și în școală, dar cu rezultate nu totdeauna prea îmbucurătoare, și după aceea, în viață, unde i-a mers,

în general, bine, fiindcă era foarte inteligent. Nicolau a fost realist și a făcut, la fel cu Andriescu, Școala de poduri și șosele. Obținînd o bursă, s-a specializat la Paris ca inginer electrician și s-a remarcat, întors în țară, mai cu seamă după ce a fost numit profesor la Politehnica din Timișoara, ca unul dintre cei mai buni specialiști ai noștri în această ramură tehnică.

În ce privește aptitudinile muzicale, trebuie să arăt că liceul avea, încă de la înființare, o orchestră și o fanfară, cu posibilitatea pentru elevi de a se educa și din punct de vedere artistic. Existau profesori pentru fiecare instrument, precum și cîte un șef pentru fiecare dintre cele două unități muzicale amintite. Cu diverse prilejuri, de obicei la sărbătorile oficiale, destul de numeroase în vremea aceea, la plecarea în vacanțele mai ales de iarnă etc., se organizau festivaluri (li se spunea „producții"), în al căror program figurau numere pentru orchestră și pentru instrumentele consacrate la concerte (vioară, violoncel, flaut etc.), cu acompaniament de pian, în cazul acestora din urmă. Fanfara se „producea" la parăzile obligatorii, cu participarea întregii școli prin elevii ei, care defilau întocmai ca unitățile militare ale orașului. Aceste divertismente, care exercitau o influență binefăcătoare asupra celor în cauză, contribuiau la educația noastră a tuturor, și nu numai sub aspectul ei pur artistic. Mă refer la experiența mea personală, făcînd aceste aprecieri : gustul pentru muzică l-am căpătat în ambianța creată la liceu ca urmare a preocupărilor amintite aici. Dacă n-aș fi fost stăpînit aș zice cu tiranie de complexul meu de inferioritate, inevitabil și din cauza temperamentului, dar și pentru că am fost primit așa cum am arătat, m-aș fi înscris și eu la un instrument, de preferință la violoncel.

Colegul Nicolau cînta și în orchestră (la flaut și piculină), și în fanfară (la *Flügelhorn*), fiind unul dintre cei mai buni în amîndouă. Mai important este faptul că, fără să fi făcut studii speciale, putea, grație darului înnăscut, să orchestreze, să transpună o melodie, firește nu prea complicată, de la un instrument la altul sau chiar la altele. Educația muzicală începută în condițiile arătate punea uneori bazele unei cariere strălucite, dacă

elevul era talentat, ca în cazul lui Mihail Jora, marele compozitor și profesor al Conservatorului din București. Cred că și celebrul cîntăreț de operă Edgar Istraty, fost de asemenea camarad de liceu al meu (într-o clasă superioară), poate fi considerat, în parte, ca un produs al acestei atmosfere muzicale. În clasa a VII-a am căpătat un nou coleg, venit de la Botoșani : Ciomac Emanoil. Învățase vioara în familie, și tot acolo, desigur, începuse să se inițieze în teoria muzicii, dacă mă pot exprima astfel. Căci se dovedea a fi nu numai un bun violonist, la nivelul nostru, ci și un cunoscător, modest, firește, cum nu era posibil altfel, al unor lucruri de natură teoretică. Evoluția lui ulterioară l-a consacrat ca pe unul dintre foarte bunii muzicologi români. Cronicile lui la Radio au contribuit în mare măsură la educarea artistică a unui public larg prin popularizarea muzicii marilor compozitori ai lumii și la înțelegerea lor, tot așa cîteva lucrări de amploare, nu numai competent elaborate, ci și admirabil scrise, grație talentului său literar.

În ultimul an am fost, în total, 27 de elevi, dintre care 6 urmau cursurile la Liceul Național, fiind înscriși la secția reală. Acest amănunt nu avea importanță în ce privește legăturile dintre noi : din cele 24 de ore ale zilei, numai 5 (orele de clasă) ne separau, fizicește vorbind. Dealtfel, starea de spirit generală se îmbunătățise simțitor față de trecut, și aceasta, datorită faptului că cei mai mulți dintre colegii pe care i-am prezentat, în una din paginile precedente, ca autori principali ai atmosferei de nesuferit, între timp rămăseseră repetenți ori se retrăseseră. Sentimentul de solidaritate era puternic și se manifesta totdeauna în împrejurări dificile sau delicate. Ținuta etică, în probleme importante, era remarcabilă. Am să dau un singur exemplu. Un coleg s-a făcut vinovat de o faptă foarte gravă : a furat, cum s-a dovedit ulterior, în timpul nopții, banii pe care îi primise în cursul zilei, pentru munca sa de meditator, unul dintre bunii lui prieteni. Descoperirea furtului, care s-a dovedit, pînă la urmă, că nu fusese un caz izolat, am făcut-o noi înșine (adică doi colegi, care intuiseră oarecum slăbiciunea pentru bunul altuia a autorului). Întîmplarea a fost cunoscută numai de clasa noastră, de peda-

gogul-şef, care a ajutat pe... detectivi în osteneala lor, şi, bineînţeles, de directorul liceului. Vinovatul a fost eliminat, fără formele obişnuite în asemenea cazuri : cum pînă la vacanţa de Paşti mai erau numai cîteva săptămîni, i s-a mărit cu ele „libertatea“ legală, urmînd să se întoarcă la şcoală odată cu cei plecaţi, la termen, în vacanţă. Conducerea şcolii a procedat cu aceeaşi discreţie : nici unul dintre profesorii clasei n-a aflat cauza absenţei prelungite a colegului în discuţie. Sancţiunea mai efectiv simţită decît eliminarea a fost atitudinea noastră, a tuturor, faţă de el : l-am privit, pînă la sfîrşitul anului şcolar, ca pe un străin, pe care îl suportam fiindcă nu puteam altfel.

Urmează să spun acum cîte ceva şi despre mine. În clasa a V-a am dus-o relativ greu, ceea ce rezultă, măcar indirect, din aprecierile generale asupra modului cum am fost primiţi noi, cei trei veniţi de la Galaţi. Despre primejdia de a rămîne corigent la Matematică şi de a pierde, deci, bursa, am vorbit. Mai pot adăuga, tot cu privire la această chestiune, că la ultima teză (a patra : anul şcolar avea atunci patru bimestre) am fost ajutat de profesorul însuşi, care nu era, fireşte, titularul catedrei, aflat în concediu legal ca inspector al învăţămîntului secundar, ci suplinitorul lui, Dumitru (?) Focşa, fost, între cele două războaie, multă vreme directorul Liceului „Spiru Haret“ din Bucureşti. La celelalte materii n-am avut dificultăţi propriu-zise, deşi unii profesori, foarte puţini la număr, se uitau la noi cam la fel ca pedagogul-şef amintit. M-am remarcat, în special, la limbile străine (în frunte cu Germana şi Latina), întrecînd chiar pe cei mai mulţi dintre colegii „vechi“, şi la Română. Media generală a fost 8 şi ceva. În clasele următoare am făcut progrese, încurajat fiind de rezultatul obţinut în a V-a şi încrezător în posibilităţile mele, care au impus, pînă la urmă, tuturor colegilor, chiar dacă unii continuau să-şi păstreze, mai atenuată, fireşte, rezerva faţă de calitatea mea de „intrus“. În clasa a VI-a am fost clasificat al treilea (cu media 8,55), în a VII-a la fel (cu media 8,82), iar în ultima, primul (cu media 8,97). Matematica, slăbiciunea mea „organică“, nu mi-a mai produs necazuri. Profesorul respectiv a continuat să fie

inspector (în timpul unui guvern conservator, care a demisionat cînd au izbucnit răscoalele țărănești din 1907) și să fie, deci, suplinit de tineri licențiați, cu care m-am împăcat foarte bine, datorită, în bună parte, faptului că aveam note mari la majoritatea materiilor. O curiozitate, totuși, interesantă : în clasa a VII-a, cînd făceam Trigonometria, m-am distins, cu adevărat și spre propria mea surprindere, ca un foarte abil mînuitor al tablei de logaritmi, care constituia baza materiei respective, cînd trebuiau rezolvate problemele date. Este drept că, dacă interveneau chestiuni de Geometrie, mergea destul de greu, dar cele mai multe cereau cunoștințe de Aritmetică și algebră, și de aceea mă descurcam fără dificultăți.

Pregătirea lecțiilor nu-mi lua prea mult timp, mai cu seamă în ultimele două clase. La limbile străine, cunoștințele serioase dobîndite încă de la gimnaziul din Tecuci și dezvoltate ulterior, aveau nevoie, pentru o lecție, fie și grea, de 10—15 minute pentru fiecare. La fel de ușor mergeau lucrurile, grație memoriei, la Română, Istorie și Geografie. În modul acesta, din cele cinci ore de „repetitor", îmi rămîneau disponibile, pentru lecturi literare și de altă natură, de obicei două sau trei în fiecare zi. Așa am putut să cunosc mai temeinic literatura română, o adevărată *terra incognita* pentru mine la terminarea gimnaziului, ca și pe cea străină, și totodată să încep a-mi forma o cultură generală în proporțiile permise de împrejurări. În această muncă stăruitoare m-au ajutat cele două biblioteci ale liceului : una era a școlii în sens strict, cealaltă a elevilor, care se întreținea prin cotizații lunare de cîte 0,50 lei. Între orele 16,10 și 17,45 sala de lectură era deschisă pentru noi. cu obligația de a citi numai cărți literare, eventual și cu alt conținut, nu însă și manualele necesare pregătirii lecțiilor. În repetitor nu erau interzise lecturile extrașcolare. În clasa a VIII-a am fost membru în colectivul de conducere al acestei biblioteci. Mi-aduc aminte că am cumpărat, pentru ea, *Ana Karenina* (traducere franceză în 2 volume), și cel dintîi cititor al ei eu am fost. Literatura germană mi-o procuram comandînd singur operele respective la editura „Reklam" din Leipzig, căci exista această posibilitate fără nici o altă formalitate decît expedierea prin mandat poștal

a costului. Citeam nemțește fără dicționar încă din clasa a VI-a, datorită unei întîmplări, care merită a fi relatată. Cunoșteam germana bine, la nivelul gimnaziului, încă de la Tecuci. La liceu, profesorul m-a încurajat lăudîndu-mă și mai ales recomandîndu-mi (nu numai mie) lectură particulară (obligatorie), și anume o povestire din *Amintirile unui vînător rus* de Turgheniev (în traducere germană). În toamna anului 1905, cînd eram în clasa a VI-a, liceul s-a închis (la fel cu toate școlile din Iași) pentru o lună, din cauza unei teribile epidemii de scarlatină, la cîteva săptămîni după începerea cursurilor. A trebuit să mă duc acasă. Acolo, neavînd ce face, m-am apucat de tradus întreaga carte amintită (peste 400 de pagini, format mic, dar cu rîndurile foarte dese). Am scos din dicționarul german-român (de Șăineanu) 2178 de cuvinte pe care nu le cunoșteam.

După o lună m-am întors la Iași și, pentru o noapte, am lăsat bagajul (în care se găseau cartea, dicționarul și caietul de cuvinte) la intendentul liceului, fiindcă se prelungise cu încă zece zile întreruperea cursurilor și au fost necesare tratative cu conducerea în sensul rămînerii în școală. (Căci măsurile sanitare interziceau aglomerările.) Un băiat al intendentului a furat din sacul meu de bagaj lucrurile amintite, astfel că a trebuit să le cumpăr din nou (fără caiet, bineînțeles !) și să reiau lectura particulară de la capăt. Rezultatul a fost că n-am mai avut nevoie de dicționar, și în clasa a VIII-a am citit, între altele, *Război și pace* (1200 de pagini ediția „Reklam").

Timpul liber de care vorbeam mai sus îl foloseam și altfel. În ultimele două clase am meditat elevi și am putut în chipul acesta să-mi fac uniformă de mare ținută, să mă duc acasă la vacanțele din mijlocul anului școlar, ba, cîteodată, să pot ajuta cu bani, puțini, firește, dar suficienți pentru satisfacerea unor nevoi neprevăzute, pe unii membri ai familiei mele. În clasa a VIII-a, directorul liceului mi-a permis, la cererea profesorului Calistrat Hogaș, care ținea în gazdă — avea greutăți financiare — pe un elev pregătit în particular pentru clasa a VII-a, să-l meditez la Germană și Fizică. Acest lucru îl făceam de cîteva ori pe săptămînă, între 16,15 și 17,30, bineînțeles

în casa profesorului Hogaş, care se găsea foarte aproape de liceu.

În legătură cu dorinţa mea de a-mi îmbogăţi cunoştinţele merită menţionată frecventarea „cursului liber“ de Istorie a literaturii române pe care îl ţinea N. Iorga, de două ori pe lună, duminica după-amiază, în aula Universităţii. Apropo de asta, îmi amintesc că eram în clasa a VIII-a (anul şcolar 1907—1908), cînd marele istoric fusese ales deputat de Iaşi la Colegiul al II-lea. Unul dintre localurile de vot era şcoala primară din strada Toma Cozma, vecină cu liceul nostru. De la etajul întîi, unde aveam „repetitorul“, priveam pe fereastră, în ziua alegerilor, modul cum se desfăşura nu operaţia propriu-zisă, ci vînzoleala din jurul clădirii, cum se obişnuia pe atunci : agenţii electorali ai candidaţilor, de fapt ai partidelor politice cărora le aparţineau ei, făceau propagandă, stînd de vorbă cu alegătorii, încercînd să-i convingă despre meritele celor recomandaţi etc. La un moment dat ne trezim cu directorul nostru (profesorul Th. Nicolau), care, puţintel îngrijorat şi chiar supărat, ne cere să ieşim din sală, fiindcă „delegatul“ unuia dintre candidaţi i s-a plîns că facem... propagandă pentru Iorga. Acuzaţia nu corespundea (nici nu avea cum să corespundă) realităţii, în primul rînd din cauze strict materiale : distanţa pe ambele planuri (orizontal şi vertical) dintre noi şi localul de vot o făcea imposibilă, în ipoteza că unii dintre noi ar fi încercat să spună, cît l-ar fi ţinut gura, „votaţi pe N. Iorga“.

Dealtfel, în ciuda admiraţiei pe care ne-o impunea marea lui personalitate, influenţa exercitată asupra noastră de *Viaţa românească,* aflată mereu în polemică de idei (mai ales politice) cu el, ne împiedica să-l simpatizăm din acest punct de vedere. Odată ales, el a făgăduit, şi şi-a respectat cuvîntul, că va ţine cursul amintit, în semn de gratitudine pentru ieşenii care l-au trimis în Parlamentul ţării.

Eu am frecventat cu mare regularitate acest curs şi, bineînţeles, cu o şi mai mare bucurie estetică, dat fiind talentul excepţional de vorbitor al profesorului, ca să nu mai amintesc de folosul ştiinţific. Mi-a rămas proaspătă în minte pînă astăzi lecţia despre polemica dintre Maio-

rescu și Hasdeu. Simpatia profesorului mergea, evident, către acesta din urmă, fără să-l împiedice totuși a recunoaște și meritele celuilalt. Comparația menită să-i caracterizeze succint pe amîndoi a fost de un efect extraordinar asupra mea și de aceea n-am uitat-o : personalitatea lui Hasdeu, privită sub aspectul însușirilor native și al erudiției, a fost comparată cu o pădure, în care există arbori și alte plante de toate speciile, amestecate însă cu bălării și buruieni, din cauză că pădurarul n-are destulă grijă de ea ; a lui Maiorescu, în schimb, cu o grădină, relativ modestă ca dimensiuni, dar cu un grădinar de primul rang, atent, meticulos și chiar pedant în ce privește întreținerea ei. Mai tîrziu mi-am dat seama că Iorga semăna cu Hasdeu și din acest punct de vedere.

Această comparație îmi amintește de una similară, care îl privește direct, cunoscută de mine mult mai tîrziu din spusele altora. La concursul pentru ocuparea catedrei de Istoria universală (așa cred că se chema), vacantă la Universitatea din București, N. Iorga a avut un contracandidat, pe Georgian, profesor secundar, mult mai în vîrstă decît el și, bineînțeles, inferior lui ca pregătire științifică, deși avea lucrări și, mai ales, era un pedagog desăvîrșit. Ținînd seamă de această ultimă calitate, cu care l-a „bătut“, firește, pe Iorga, unii membri ai comisiei, prezidată de A. D. Xenopol — concursul se ținea la Iași, din cauză că președintele era profesor la Universitatea ieșeană, și legea așa stipula — înclinau pentru recomandarea lui Georgian. Motivarea era aceasta : Iorga are un cal excepțional, cu toate însușirile posibile, dar este un extrem de slab... călăreț, în timp ce contracandidatul lui este un călăreț de prima mînă, chiar dacă are un cal mai modest. Președintele, care îl avusese student pe Iorga, deci îl cunoștea foarte bine sub toate aspectele, a replicat, convingător și cu succes, că un călăreț slab poate ușor să învețe a călări în cîțiva ani de exerciții, pe cînd un cal obișnuit nu va deveni cu vremea unul bun, eventual foarte bun. În această întrecere, N. Iorga a jucat, ca să zic așa, rolul lui Hasdeu din comparația de la care am pornit, făcută de el însuși, pe cînd contracandidatul său se apropia oarecum de Maiorescu (în special din punctul de vedere al calităților pedagogice).

Succesele mele la învăţătură mi-au consolidat poziţia, nu numai faţă de colegi, ci şi în ochii altor elevi şi ai pedagogilor, printre ei şeful lor, care am arătat cum s-a purtat cu mine multă vreme după intrarea mea acolo unde credea el că n-am ce căuta. De fapt, mă suporta, fiindcă n-avea ce face, dar duşmănia lui faţă de mine nu s-a potolit, ci dimpotrivă. Şi deoarece nu-mi putea dăuna altfel — se pare că, după spusele unor colegi, îi era frică de mine, probabil fiindcă reacţionam adesea violent la atitudinile lui nejustificate —, mă prezenta la conducerea şcolii ca pe un fel de rebel, insinuînd că „vorbesc rău de autorităţi", fără efect totuşi, dovadă încrederea de care mă bucuram în ochii directorului, care cred că m-a recomandat profesorului Hogaş, căci, deşi acesta mă cunoscuse în clasa a V-a, cînd i-am fost elev, nu avea cum să ştie că aş fi în stare să-l ajut la pregătirea elevului ţinut de el în gazdă.

În acelaşi sens vorbeşte faptul că la sfîrşitul studiilor am fost recomandat, împreună cu doi colegi, să fac o excursie de şapte-opt zile pe Dunăre, în următoarele împrejurări. Casa Şcoalelor, o anexă a Ministerului Instrucţiunii Publice (înfiinţată de Petru Poni în timpul ministeriatului său), care se ocupa de aspectele oarecum materiale şi tehnice ale învăţămîntului — avea, de pildă, şi editură —, a crezut că, în locul premiilor obişnuite, e mai bine să-şi manifeste preţuirea pentru absolvenţii merituoşi ai liceelor oferindu-le prilejul să cunoască anumite locuri ale ţării. În acest scop a cerut tuturor directorilor să-i recomande cîte trei absolvenţi, socotiţi vrednici de această răsplată. Cei din Moldova au făcut excursia amintită pe Dunăre, începînd de la Turnu Severin pînă la Sulina şi de aici înapoi pînă la Galaţi. De la Iaşi am plecat cu trenul pînă la locul de destinaţie, cu o escală „de noapte" la Bucureşti, unde am fost găzduiţi la unul din cele două seminarii teologice, dar n-am putu dormi deloc din cauza puzderiei nemaiîntîlnite de ploşniţe. La Turnu Severin ne-am îmbarcat pe vaporul „Tudor Vladimirescu", pe care îl conducea, teoretic, un ofiţer (Şerbu îl chema), excursia însăşi fiind în seama directorului Liceului „Lazăr", (Dimitrescu), ajutat de doi profesori şi un medic. Am mers pe Dunăre, în susul ei, pînă la Cazane, am

putut vedea astfel și Tabula Trajana, și apoi în aval, oprindu-ne în toate localitățile de pe malul ei, nu numai din România, ci și din Bulgaria : Calafat—Vidin, Turnu Măgurele—Nicopole, Giurgiu—Rusciuk, Călărași—Silistra, după aceea Cernavoda, Brăila, Galați, Tulcea și Sulina. Am vizitat și o fabrică de sticlă (recipiente de sticlă, în localitatea Gruia, județul Mehedinți), unde ne-am oprit tocmai pentru a vedea cum se confecționau paharele, globurile etc. (suflînd într-un tub lung, muiat în prealabil în pasta anume pregătită în acest scop). La Giurgiu, apa Dunării m-a ispitit în așa măsură, încît am făcut o baie. Nu-mi amintesc să-mi fi reproșat cineva această escapadă, poate că totuși a existat așa ceva. În orice caz, un avertisment meritam fără nici o îndoială.

În cei patru ani petrecuți la Liceul Internat, această școală a avut patru directori și trei subdirectori. Schimbările care se produceau în conducerea politică a țării exercitau o influență, potrivit moravurilor timpului, asupra tuturor instituțiilor în subordine, mai ales în ce-i privește pe șefii lor. Cînd era vorba de școli cu internat, competiția era foarte vie, date fiind avantajele de ordin material (locuința și hrana pentru director și familia lui). În septembrie 1904, cînd am intrat în clasa a V-a, liceul era condus de Gheorghe Lascăr, profesor de Matematică, om de o severitate care adesea friza cruzimea. Elevii mai timizi sau mai sensibili aveau adevărate crize de nervi. Simpla idee că ar putea fi examinați în timpul lecției sau chemați la cabinetul lui pentru a da explicații în legătură cu o notă slabă obținută la o materie oarecare ori cu vreo abatere, reală sau imaginară, de la disciplină, îi umplea de spaimă. Apariția lui pe culuarele „repetitoarelor" sau ale dormitoarelor provoca panica pînă și a celor mai tari de fire dintre elevi. Părinții mai curajoși îndrăzneau să-i ceară lămuriri, eventual să-l reclame la autoritatea școlară superioară, cînd copiii lor cădeau victimă exceselor acestui „pedagog", *sui generis* chiar pentru epoca aceea. Ministerul l-a menținut în funcția pe care i-o încredințase, fiindcă îl aprecia pentru calitățile de „bun gospodar". Într-adevăr, toți colaboratorii directorului își făceau datoria în mod exemplar,

ceea ce se traducea, în fapt, printr-o curățenie fără cusur a tuturor încăperilor, prin grija deopotrivă de mare pentru gătitul mîncării, spălatul lenjeriei etc., etc. Toate aceste aspecte influențau favorabil asupra elevilor, în sensul că se deprindeau și ei să fie curați, îngrijiți, ordonați etc. Dealtfel, acest director putea fi, și era efectiv adeseori, un adevărat părinte : încuraja, ajuta, sprijinea pe elevii buni, cînd ei se găseau într-o împrejurare grea. De bursieri se interesa în mod deosebit, nu numai pentru că în felul acesta voia să constate dacă ei își merită bursa, ci și pentru a-i „ambiționa", cînd era cazul, să facă progrese. În fiecare zi, la 4,10 după-amiază, cînd se terminau lecțiile, i se aduceau cataloagele tuturor claselor : ținea să vadă cum au răspuns elevii la diversele materii din ziua aceea. Pe cei cu note proaste ori, după caz, numai slabe sau mediocre, îi chema pentru... explicații. M-a chemat și pe mine o dată, ca să mă „încerce", cum am putut constata destul de ușor imediat ce a început convorbirea.

— Băiețaș — era formula lui obișnuită de adresare —, cînd ai venit aici la începutul anului, mi-ai făgăduit că ai să înveți.

— Cred că învăț, domnule Lascăr. (Noi nu spuneam atunci domnule director, nici domnule profesor. Așa era obiceiul consacrat oficial.)

— Dar azi ai o notă proastă la Latină.

— M-a ascultat domnul Hogaș, dar am știut.

— Bine. Nu știu cum a făcut el nota asta, am crezut că-i 3. Du-te și ține-te de carte.

Cu aceste defecte și calități — în ochii mei au contat totdeauna mai mult cele dintîi — a izbutit nu numai să rămînă mulți ani director, ci și să se bucure de simpatia marii majorități a elevilor. A plecat de la conducerea școlii în decembrie 1904, cînd, în urma schimbării guvernului, prin venirea conservatorilor „la putere", a fost numit primar al Iașilor. În această calitate s-a remarcat, cum nu se putea altfel, ca un excelent gospodar. Sub primariatul său au început lucrările de canalizare a orașului și de alimentare a lui cu apă adusă tocmai de la Timișești, pe valea Moldovei (distanță de peste 100 de kilometri). Această ultimă realizare a fost salvatoare.

Fără să dispară cu totul, unele boli infecţioase, care făceau adevărate ravagii, s-au împuţinat, devenind mai degrabă o raritate. Nu pot uita uimirea mea văzînd, în 1899, cînd am venit întîia oară la Iaşi, că apa se plătea celor care o aduceau cu sacaua. (În treacăt spus, şi „aparii", şi recipientul lor mi se păreau extrem de murdari.) La Tecuci, pe strada noastră, care nu avea mai mult de 10—12 case, erau două fîntîni, şi ne permiteam luxul să vărsăm din cofă apa adusă cu o jumătate de oră mai înainte, fiindcă era „stătută", şi noi doream apă proaspătă, rece. Dealtfel şi mama şi vecinii noştri, cînd se plîngeau de greutăţile vieţii, spuneau : „Numai apa n-o cumpărăm!". Şi iată că la Iaşi se cumpăra şi ea !

După plecarea lui Gheorghe Lascăr a fost numit director Calistrat Hogaş. Era şi el conservator, dar nu din ambiţia de a conduce o şcoală, de a face o meserie care nu-i plăcea (şi nici nu putea să-i placă lui), ci din cauza greutăţilor familiale. A fost la antipodul predecesorului său, în sensul că era blînd şi, mai ales, sceptic. N-a stat mult, fiind înlocuit, la cerere, prin Theodor Nicolau, profesor excepţional prin pregătirea-i profesională (era doctor în Ştiinţele naturale, titlu obţinut în Germania) şi nu mai puţin prin darul său de dascăl autentic. Avea aceeaşi blîndeţe ca şi Hogaş, dar fără scepticismul acestuia. Calităţile lui pedagogice se manifestau, cu aceleaşi rezultate frumoase, şi în modul cum îşi înţelegea misiunea de director. Era tot atît de atent ca şi Gheorghe Lascăr la condiţiile de viaţă materială şi spirituală a elevilor, pe care se silea să le ridice şi să le menţină la un nivel satisfăcător, utilizînd aceleaşi procedee ca la lecţiile cu elevii. Se înţelege că această comportare putea fi interpretată de unii subalterni ca o slăbiciune, ceea ce se şi adeverea nu rareori prin tot felul de neajunsuri. În iarna anului şcolar 1905—1906 s-a întîrziat cu înlocuirea vechii instalaţii de căldură centrală, din cauză că n-au sosit la timp cazanele şi celelalte ustensile noi. Cîteva săptămîni am avut de îndurat rigorile frigului. (Atunci, unii dintre noi ne-am culcat aşa cum am mai spus, cîte doi într-un pat, ca să folsim a doua saltea drept... plapumă, pusă peste pătura înfăţată, care, în împrejurări normale de încălzire, ne ajungea, oricît de mare ar fi

fost gerul.) Admirabilul om și profesor care a fost Theodor Nicolau a suferit atunci mai mult decît noi, căci suferința lui era de natură morală. Se simțea, fără să fi fost, vinovat de întîrzierea amintită și umbla din repetitor în repetitor și dintr-un dormitor în altul, ca să vadă cum stăm cu... frigul... Avea un termometru și, în naivitatea sa, pe care noi, elevii mai mari, o înțelegeam și, deci, o scuzam, încerca să ne arate că temperatura nu era chiar atît de joasă.

În timpul directoratului său, Ministerul Instrucțiunii Publice, condus de Mihail Vlădescu, profesor la Universitatea din București, care izbutise să învingă la alegerile pentru Colegiul I Senat (la Cîmpulung-Muscel) pe adversarul său liberal, atotputernic pînă atunci chiar în opoziție, a introdus instrucția militară în licee. Pentru a cîștiga orele necesare acestei noi materii școlare, s-au redus la 45 de minute cele consacrate disciplinelor științifice. Se înțelege ușor că, în condițiile de atunci, învățămîntul a suferit, fără ca elevii să fi cîștigat mare lucru de pe urma exercițiilor militare (marșuri, mișcări de tot felul, tragere la tir cu puști veritabile etc.). Directorul nostru, care era ofițer în rezervă, urmărea de aproape și, spre părerea mea de rău (și a altor „antimilitariști“ dintre noi), cu plăcere activitatea noastră de „soldați“. La 10 Mai și 24 Ianuarie, sărbătorile naționale din acea vreme, defilam la parada oficială alături de unitățile militare. Profesorul Nicolau îmbrăca atunci costumul de căpitan — acesta îi era gradul —, ceea ce mie și unora dintre ceilalți elevi nu ne-a plăcut. Eu eram extrem de slab la instrucția militară. Nu puteam ochi cu pușca, eu, care eram un ochitor strașnic cu pietrele aruncate în vrăbii, ba și cu o pușcă de salon a unui coleg. Sentimentul meu de „pacifist“ era oarecum satisfăcut și, în orice caz, găseam o consolare sau măcar o compensație în această incapacitate de ordin războinic. Directorul asista adesea și la exercițiile neînarmate ale noastre din curtea școlii. Era nemulțumit de ținuta mea în timpul mersului și îmi striga de departe : „Domnule Iordan (el îmi pronunța numele I-or-dan), mergi strîmb !“. Nu-mi părea prea rău că tocmai la această materie, și nu la altele, „călcam strîmb“.

După răscoalele țărănești, prin luarea „puterii" de către liberali, a venit la conducerea școlii Mihai Tomida, profesor de Științe naturale (dar la Liceul Național, nu la al nostru), așa că în clasa a VIII-a (1907—1908) seria noastră a avut pe cel de-al patrulea director în curs de numai patru ani. Noul conducător reprezenta, în mod fericit, un amestec bine dozat de exigență serioasă, fără exagerări, care amintea, teoretic, de aspectele similare ale severității lui Gheorghe Lascăr, și de blîndețe, adică de înțelegere umană a lucrurilor, asemănătoare cu a predecesorului său. Avea un rar bun-simț, o simplitate care ni-l făcea foarte apropiat, și un remarcabil spirit realist de om cu picioarele pe pămînt. Mi-aduc aminte, în legătură cu „înțelegerea" lui pentru slăbiciunile și necazurile oamenilor, ce spunea el pedagogilor, cînd aceștia i se plîngeau de obrăznicia elevilor : „Pe cine a vrut să-l pedepsească, Dumnezeu l-a făcut pedagog !". Am avut prilejul să-l cunosc mai bine, adică mai de aproape, după terminarea studiilor, cînd se pare că Dumnezeu se hotărîse, fără a reuși totuși, să mă pedepsească și pe mine : am fost și eu pedagog în anul școlar 1908—1909, dar, grație sprijinului dat de Mihai Tomida, pe baza situației mele de absolvent premiant întîi al liceului, am primit o sarcină ușoară și aproape plăcută : să țin ordinea în bibliotecă, între 16,10 și 17,45 după-amiază, cînd elevii aveau voie să citească literatură beletristică, și între 9 și 10 noaptea, cînd cei care nu putuseră să-și prepare toate lecțiile pentru a doua zi veneau să-și termine munca de pregătire. La aceasta se adăuga și obligația, destul de labilă, de a da ajutor, cînd și cînd, la secretariatul școlii.

Dintre cei trei subdirectori care s-au succedat în postul respectiv, doi au însemnat ceva în viața liceului prin faptul că erau oameni de carte. Unul, Constantin Fedeleș, viitor profesor de Filozofie la Facultatea de Teologie din Chișinău, era fost elev al internatului, șef de promoție în toate clasele. Era blînd, calm, răbdător și, poate din cauza formației sale universitare, dispus să „facă morală", cum spuneam noi, cînd era cazul. Această slăbiciune nu ne plăcea prin ea însăși, nu prin posesorul ei. În general, sfaturile, în împrejurări de felul celor

la care mă refer, sînt primite numai formal, căci cel sfătuit trebuie să lase impresia că le ascultă, chiar cînd e vorba de oameni în toată firea, nu numai de copii și de adolescenţi. Dacă operaţia se prelungeşte sau, mai ales, pare excesiv de lungă, ceea ce se întîmplă foarte ușor, neplăcerea crește și cel în cauză poate reacţiona cum nu se cuvine. Aşa mi s-a întîmplat mie o dată. Într-o recreaţie mi-a venit gustul, trezit, cu siguranţă, de nevoia pe care o simţeam mereu de a mă juca, să mă urc pe glavul unei ferestre așezîndu-mă pe el ca pe un scaun. Nici peretele, nici fereastra n-au avut de suferit din pricina acestei mișcări. Subdirectorul m-a văzut și, la sfîrșitul orelor de clasă, m-a chemat la dînsul, spre a-i da explicaţii. Nu ştiu ce răspuns am dat la întrebarea pusă de el ; fapt este că nu l-a găsit convingător și, în consecinţă, mi-a ţinut o adevărată predică. După un timp, care mi s-a părut excesiv ca durată, i-am spus pur și simplu să-mi dea o pedeapsă, ca să terminăm mai repede convorbirea. Date fiind trăsăturile sale temperamentale, amintite mai înainte, nu numai că nu s-a supărat, dar nici măcar nu m-a sancţionat în vreun fel oarecare. Se pare că nu-i plăcea prea mult munca pedagogic-administrativă, în ciuda pregătirii sale de specialitate. Prefera să lucreze ca profesor, fără să aibă oficial această sarcină. Numai așa îmi explic faptul că ne ajuta bucuros, cînd aveam nevoie, și de obicei nu în urma cererii exprimate de noi, ci din proprie iniţiativă, la rezolvarea unor probleme legate de munca noastră didactică. Căci știa foarte multe lucruri, și le știa bine.

Succesorul său a fost Vasile Bogrea, despre care voi vorbi și mai departe, unde voi face prezentarea profesorilor, căci el mi-a fost şi profesor. Se deosebea pînă aproape de limita extremă de C. Fedeleş în ce priveşte particularităţile caracteristice ale personalităţii sale. Foarte vioi, chiar volubil, cu o memorie ieșită din comun și cu o curiozitate, nu numai strict ştiinţifică, la fel de rară, înzestrat cu un ascuţit spirit critic, care dobîndea adesea aspecte satirice, vorbitor excelent și de aceea bucuros să se manifeste ca atare, Vasile Bogrea se situa la antipod faţă de predecesorul său. Îi plăcea să fie prezent pretutindeni, să stea de vorbă cu elevii, să le

spună chiar și glume, după ce termina explicațiile pe care i le cereau sau se oferea el să le dea în legătură cu chestiuni legate de munca lor strict didactică. Și el era „tobă de carte“, nu numai în domeniul filologiei, specialitatea sa propriu-zisă, și voia să arate acest lucru ori de cîte ori se ivea prilejul. Era bucuros să țină locul unui profesor, dacă acesta lipsea întîmplător și în ultimul moment, indiferent de disciplină, cu excepția, bineînțeles, a materiilor strict științifice, cum li se spunea atunci științelor exacte sau naturale (în sens larg). Căci avea ocazia și chiar căuta să-și dovedească erudiția, și acest lucru îi plăcea foarte. Nouă, elevilor, mai puțin, și se înțelege de ce : preferam să fim „liberi“ în orele respective, și de aceea, dacă aflam din timp că profesorul cutare nu vine să-și țină lecția, părăseam sala de curs și ne duceam în curtea școlii. Ne vizita în repetitoare, adesea chiar în clasă, între ore, firește, spre a vedea cum ne comportăm. Într-un cuvînt, își lua foarte în serios îndatoririle impuse de funcția unui adjunct al directorului. Într-o zi — eram în clasa a VIII-a — în recreația mare dintre masa de la amiază și ora cînd trebuia să înceapă pregătirea lecțiilor, citeam cu glas tare, în repetitorul clasei noastre, poezii de Coșbuc. În jurul meu se găseau cîțiva colegi care ascultau. Vasile Bogrea a intrat în sală, fără ca eu și ascultătorii mei să băgăm de seamă. Ajungînd la locul unde ne găseam, s-a oprit și, văzînd că eu eram cu chipiul în cap, s-a legat de acest fapt într-un mod cu atît mai supărător pentru mine, cu cît întrerupsese o lectură care ne plăcea. Riposta mea a fost, din această cauză, drastică și, din punct de vedere disciplinar, criticabilă. „Sigur ! am spus eu. Vă închipuiți că știam deja că veți veni și mi-am pus chipiul în cap ca să vă sfidez.“ Urmarea acestui incident n-a fost, cum s-ar fi căzut, poate, o admonestare, ci menținerea mea în starea de spirit amintită față de el în așa măsură, încît nu-l mai salutam, cînd îl întîlneam prin școală. În loc să mă cheme și să-mi ceară socoteală pentru această atitudine, întreba pe unii colegi de ce sînt „supărat“ și ce am cu dînsul. Comportarea lui, surprinzătoare în toată puterea cuvîntului, era produsul unei foarte sincere simpatii pentru mine, de care eu îmi

dam seama la lecţiile de Limba română, pe care le ţinea ca suplinitor al lui G. Ibrăileanu.

În ce priveşte pe profesorii mei din cei patru ani de studiu, trebuie să spun de la început că cei mai mulţi nu erau la înălţimea reputaţiei pe care o avea Liceul Internat ca şcoală model. Dealtfel, celebritatea i-au creat-o elevii, în primul rînd bursierii. Această idee o extind, de foarte multă vreme, asupra tuturor instituţiilor de învăţămînt, indiferent de grad. Am fost şi elev, şi profesor în viaţa mea şi de aceea cred că mă pronunţ în deplină cunoştinţă de cauză. Cum s-ar explica altfel faptul că dintre elevii mai numeroşi sau mai puţin numeroşi ai aceluiaşi profesor excepţional se remarcă numai cîţiva. Şi iarăşi ar rămîne fără explicaţie succesele obţinute de unii elevi la materia predată de un profesor foarte slab. Făcînd aceste afirmaţii, nu vreau să diminuez rolul extrem de important al profesorului. M-ar dezminţi propria mea experienţă : fără Alexandru Philippide, n-aş fi însemnat nimic în mişcarea lingvistică şi filologică a ţării noastre. El m-a încurajat, el m-a îndemnat să lucrez ştiinţific, începînd cu teza de doctorat, pe care mi-a condus-o în sensul cel mai propriu al termenului, şi tot el m-a sprijinit (de astă dată împreună cu alţi profesori, printre ei G. Ibrăileanu şi Traian Bratu) în cariera mea universitară. Idealul în acest domeniu de activitate, important şi totodată delicat, este ca ucenicul şi dascălul să fie la înălţimea cerută de progresul ştiinţei.

Încep cu profesorii necorespunzători. Cel de matematică, de care am vorbit în legătură cu primejdia de a pierde bursa de-abia cîştigată, era nu numai slab, cel puţin din punct de vedere pedagogic, dar şi incapabil să înţeleagă starea de spirit a unui elev nedotat pentru această disciplină, în general greu accesibilă pentru majoritatea copiilor, din cauză că, într-o măsură mult mai mare decît altele, cere o anumită bosă, cum spun psihologii. Dimpotrivă, se bucura, cînd un elev răspundea prost, şi-şi exprima bucuria în modul cel mai vulgar cu putinţă. Chiar colegii (şi camarazii din alte clase) buni la Matematică îl dispreţuiau, însuşindu-şi, dacă nu „creînd" chiar ei, poreclele cauzate de diversele lui ticuri verbale sau corporale. Ştia şi de frică, într-un anumit

sens. Un coleg, foarte inteligent și care fusese fruntaș în cursul inferior, se „tocmea“ pur și simplu cu el, mai ales la teză, în ce privește problema de rezolvat. Invoca mereu notele sale din clasele precedente și autoritatea profesorului respectiv, care, în primele luni ale anului școlar 1904—1905, era chiar directorul liceului. Încercarea de „șantaj“, dacă vreți nevinovat, reușea, căci i se schimba subiectul tezei, și nu numai o singură dată, colegului în discuție. Noroc că între ianuarie 1905 și martie 1907 a fost mai mult în concediu legal (ca inspector școlar) și a lăsat catedra pe seama suplinitorilor, toți mai buni decît el.

Profesorul de istorie era și el, în genul lui, ceea ce se cheamă o figură. Avea două catedre, ocupate ambele prin concurs, ceea ce ar dovedi, pînă la proba contrară, că era, mai bine zis, fusese un om capabil din punct de vedere profesional. Cum l-am cunoscut eu și colegii mei, lăsa foarte mult de dorit. În primul rînd, era lipsit cu totul de sentimentul răspunderii. Lipsea cam o treime din numărul orelor de curs, la altă treime venea cu întîrziere, așa că mai mult de jumătate din obligațiile lui legale, pentru care primea salariu (un salariu aproape excepțional, fiindcă avea „gradații“ pe bază de vechime), rămîneau neîndeplinite. În asemenea condiții, o bună parte din materia cursului său o da peste cap sau n-o făcea deloc. În clasa a VIII-a, la Istoria românilor, ca să... recupereze întîrzierea, voievozii mai puțin însemnați îi prezenta într-o singură lecție, cu lista numelor și a duratei domniilor respective în mînă, ca să le poată scrie pe tablă, chipurile pentru noi. Bineînțeles, elevii trebuiau să răspundă, cînd erau examinați, fără o listă asemănătoare. Tezele le corecta în clasă, cu o viteză extraordinară : într-o oră de curs, care avea numai 45 de minute, le termina pe toate (peste 20 !). Interesant este că aprecierea varia, dacă nu de la o teză la alta date în același moment, cel puțin de la un bimestru la altul. De aceea o dată erau notate bine lucrările scurte (de două-trei pagini), altă dată cele lungi (de la patru pagini în sus). Elevilor nu le permitea să se explice, cînd împrejurările cereau. Era autoritar, dar fără autoritate. Nu se jena să folosească și termeni injurioși, fiind sigur că nu

i se poate riposta nici din partea noastră, nici din partea direcției liceului. Era îmbrăcat foarte elegant, totdeauna în jachetă, și parfumat ca o „damă" (cum se spunea atunci unor anumite femei). Pe ce se întemeia existența unui asemenea profesor la școala noastră „model" ? Era un fruntaș al organizației liberale ieșene și, cînd partidul lui era „la putere", se alegea deputat. Această calitate îi da dreptul să-și ia concediu de la catedră, ceea ce și făcea, dar numai pentru durata sesiunii parlamentare. Căci era și avar — cel puțin avea această reputație — și de aceea se spunea, de fapt spuneam noi, elevii, că își plătește suplinitorii cu... doi lei ora, și nu în cancelaria profesorilor sau în alt loc, mai ferit, ci pe culuarul sălilor de clasă ! Amănuntul era, poate, o invenție, foarte semnificativă totuși pentru reputația de care se bucura. În clasa a VIII-a a lipsit ceva mai mult. Suplinitorul său a fost Eugen Revent, student în ultimul an sau, poate, proaspăt licențiat în Istorie, foarte serios și bine pregătit, cu talent de expunere autentic. Dar, pentru că nu era „impozant" (mic de statură și cu înfățișare aproape mizeră), unii colegi se purtau cu el cum nu se cădea. Avea obiceiul să discute în clasă tezele, pe care le corecta cu mare atenție acasă, făcînd aprecieri în legătură cu conținutul sau cu redactarea, după caz. Mi-aduc aminte că a ironizat odată, cu finețe, dar și cu justețe, unele figuri de stil, ca să le zic așa, din teza unui coleg, absent la lecția respectivă, care, necunoscînd bine subiectul, a umplut paginile caietului cu ce-a putut și cum i-a venit mai ușor. La lecția următoare, colegul în cauză nu s-a sfiit să-i „ceară socoteală" pentru comentariile puțin favorabile asupra tezei lui : „Mi s-a spus că ați făcut glume proaste pe seama mea !". Nu știu cum a reacționat tînărul suplinitor, dar am simțit chiar atunci și am continuat să simt — de aceea n-am uitat întîmplarea — un fel de rușine cu atît mai la locul ei, cu cît vorbele urîte la adresa noastră ale titularului catedrei rămîneau totdeauna fără replică. Ne impuneau morga și obrăznicia lui, în schimb, ni se părea o pradă ușoară un suplinitor foarte serios, dar tînăr și modest. Colegul amintit este același despre care am spus în altă parte că voiaja de la Iași la București și înapoi cu clasa

a II-a într-un tren expres și că patru ani în șir n-a schimbat o vorbă cu prietenul meu Popovici Panaite. Fără voie mi-amintesc de naivitatea admirabilului profesor și director Theodor Nicolau, care, într-o cuvîntare ocazională, insista asupra avantajului unic, oferit de Liceul Internat, în ce privește educația elevilor: solvenților, adică „băieților de familie", le serveau bursierii drept exemplu de muncă serioasă, iar aceștia, la rîndul lor, învățau de la ceilalți „manierele". Am arătat cum a pus la punct un coleg, băiat de preot, pe fiul unui politician bogat și „franțuzit".

Deoarece alineatul imediat precedent pune o problemă socială, cu aspect etic, este locul să prezint acum pe profesorul de Științe fizico-chimice, doctor de la Sorbona, care preda această materie la cursul superior (avea și o clasă „mică", pentru completarea normei). Făcuse studii de specialitate la Paris, grație averii soției sale. Tot așa îmi explicam eu eleganța lui vestimentară (cu anexele de rigoare : ceas de aur, ac de cravată cu piatră prețioasă), precum și morga, deosebită de a colegului său de la Istorie, în sensul că era „blîndă", nu agresivă, ca a acestuia. Contribuia la îngîmfarea lui și titlul de doctor în științe de la Sorbona, o raritate, relativă, chiar printre universitarii epocii. Un viitor coleg de învățămînt, fost și el internatist, îmi povestea că la clasa a III-a, vorbind, la lecție, despre aur, ținea să arate elevilor propriul său ceasornic : „Știți voi ce-i aurul ? Aista-i aurul !" Aprecia pe elevi după originea socială („băieți de familie") și după îmbrăcăminte, două particularități care mergeau, adesea, împreună. Pe noi, cei trei veniți în clasa a V-a de la Galați, ne privea și mai de sus, din cauză că îndrăzniserăm să obținem cîte o bursă și să devenim astfel elevii lui. Disprețul cel mai mare îl avea, cred, pentru mine, fiindcă eram prost îmbrăcat (cum am arătat deja în alt loc). Odată, nu mai țin minte în ce împrejurare, a exclamat, nu mînios — nu se mînia niciodată, avea un temperament placid —, ci disprețuitor și totodată puțintel compătimitor : „Dumneavoastră, aiștia noi, dormiți în clasă !" M-a cuprins atunci o indignare cumplită, încît am simțit că-l urăsc. Nu se putea face

o afirmaţie mai revoltător de necorespunzătoare cu realitatea. Grija noastră de fiecare moment era să ne menţinem bursa cîştigată atît de greu, şi de aceea munceam pe brînci, ca să nu mai vorbesc de comportarea propriu-zisă. Morga şi înfumurarea îi jucau însă cînd şi cînd renghiuri. Venea nepregătit la lecţii. De, era doar doctor de la Sorbona!... De aceea experienţele chimice, care erau, de obicei, simple reacţii de materii puse în contact unele cu altele, ieşeau de multe ori altfel decît le anunţa. Un corp oarecare amestecat în retortă cu un acid trebuia să dea un „precipitat“ de o anumită culoare, pe care el o anunţa — simplă imprudenţă — de mai înainte, şi rezultatul contrazicea afirmaţia. Întîmplarea cea mai semnificativă în sensul de mai sus a avut loc în clasa a VII-a, cînd studiam Fizica. (Specialitatea lui propriu-zisă era Chimia. După primul război a ajuns profesor la Politehnica din Bucureşti, de curînd înfiinţată prin transformarea fostei Şcoli de poduri şi şosele, institut superior cu foarte multe specialităţi tehnice.) Materia era grea, nu numai pentru noi, ci şi pentru el, mai ales dacă nu se ostenea deloc să şi-o asimileze în vederea predării ei. Învăţam după manualul unui profesor universitar (Negreanu). La lecţia consacrată planului înclinat s-a încurcat în aşa grad, încît, după mai mult de jumătate de oră, cît a durat „demonstraţia“, înlocuind literele din formulele respective prin cifre, a ajuns la rezultatul 2 = 4 (sau aşa ceva). Parcă-l văd ştergînd tabla, destul de jenat, şi mormăind ceva neînţeles. Am avut o bucurie mult mai mare decît o au, de obicei, elevii, cînd se întîmplă ca profesorii lor să „se încurce“, la fel cu dînşii, fiindcă era vorba de un caz excepţional, cum rezultă din portretul schiţat aici. La lecţia imediat următoare, un coleg, bine îmbrăcat şi, deci, apreciat de profesor, l-a rugat, în numele clasei şi ca delegat al ei, să repete explicaţia „planului înclinat“ : „E o temă foarte grea pentru noi!“ „Bine!“ De data aceasta s-a achitat cum trebuie. Se pregătise, fireşte, poate numai pentru că avea de gînd să ne „asculte“.

Unii profesori, deşi bine pregătiţi, erau comozi, în sensul că evitau eforturile mai susţinute. Este, mai întîi, cazul celui care preda Geografia (în clasele a V-a şi a

VI-a ; mai departe, această disciplină nu se preda). Călătorise mult prin Europa, ajunsese pînă la Polul Nord, şi făcea adesea uz, la lecţiile sale, de cele văzute, trezind astfel curiozitatea şi interesul elevilor. Era foarte voinic, aproape apoplectic, fără a fi obez, cu o roşeaţă accentuată pe faţă, care da impresia de sănătate. Cînd se înflăcăra sau se supăra, congestia sporea, şi atunci puteam înţelege că nu era atît de sănătos pe cît părea. Comoditatea de care am amintit se vădea mai cu seamă la lucrările noastre scrise. Ca să „scape" uşor, ne cerea să facem hărţi, în legătură cu geografia ţărilor care fuseseră studiate în bimestrul (sau trimestrul) respectiv. Aveam colegi, ca N. Popescu sau N. Radu, foarte meşteri în confecţionarea hărţilor, dar marea majoritate nu erau deloc îndemînatici. Printre aceştia mă aflam şi eu, şi, poate, şi din această cauză îl judecam cam aspru. Fapt este că disciplina în discuţie nu trebuia redusă, aproape exclusiv, la cunoaşterea aspectului fizic şi administrativ al diverselor unităţi geografice de pe glob. În clasa a VI-a, materia prevăzută în programa oficială era Geografia economică, ramură cu mult mai importantă decît aceea care se ocupa de munţi, ape, împărţirea administrativă etc. Pămîntul este dat, ca să zic aşa, oamenilor pentru a fi lucrat în vederea obţinerii tuturor produselor necesare vieţii, adică, de fapt, dezvoltării lor ca fiinţe creatoare. Era, deci, cazul să se facă la lecţiile din clasa amintită şi geografie umană în sensul pur al termenului. De acest lucru îmi dam seama, poate destul de vag, şi atunci. Profesorul nostru ne cerea la teze tot hărţi fizice, care nu aveau, nici nu puteau să aibă legătură cu activitatea economică a oamenilor. Procedeul său i-a produs un mare necaz la ultima teză, aproape de sfîrşitul anului şcolar şi de încheiere a ciclului lecţiilor de Geografie în liceu. Fiind aproape siguri că subiectul tezei va fi tot de ordin cartografic, ne-am luat, din timp, măsurile de rigoare : ne-am confecţionat hărţile — nu numai una, fiindcă studiasem mai multe ţări — de-acasă în cîte un caiet pentru fiecare. Am procedat şi eu la fel cu majoritatea colegilor. În timpul orei, profesorul a descoperit frauda la unul mai puţin îndemînatic dintre noi. Alţii, de teamă să nu fie prinşi, au început să rupă

din caiete hărţile pregătite de mai înainte. Nu era greu de văzut şi, mai ales, de auzit ce se întîmplă. Constatarea l-a înfuriat aşa de tare, încît a început să strige, să ne califice de „hoţi“ şi „tîlhari“ şi să se frămînte într-un grad care provoca îngrijorare în ce priveşte consecinţele posibile asupra sănătăţii lui. Cînd i-am dus la catedră caietul — cel bun, cu harta cerută la teză ! — m-a întrebat, destul de blînd, căci se potolise între timp, unde-i caietul cu tezele precedente. „L-am uitat în repetitor...“ „L-ai uitat în repetitor !?“, cu un glas care arăta clar că nu mă crede. Întîmplarea aceasta mi-a dat o satisfacţie, desigur, puţintel egoistă, mă despăgubea întrucîtva de eşecurile de la celelalte teze, cu note mediocre, fiindcă n-aveam îndemînare la confecţionat hărţile, dar pot afirma, cu certitudine, că eram satisfăcut în mai mare măsură de aspectul etic al problemei : vedeam în scena povestită un fel de pedeapsă pentru fuga de efort, chiar dacă ea putea fi parţial îndreptăţită, a acestui profesor, altminteri foarte uman în sensul înalt al cuvîntului.

Comod era şi profesorul de Germană, dar motivat oarecum, şi încă destul de serios. Avea două catedre (a doua la Liceul Militar), plus o jumătate de catedră la Pensionul de domnişoare „Humpel“. Această situaţie însemna că în toate cele şase zile lucrătoare ale săptămînii era ocupat cîte trei ore dimineaţa şi cîte două după-amiaza. E adevărat că avea o familie numeroasă, dar, cînd l-am cunoscut eu, era deja proprietar al unei case confortabile şi al unei vii în preajma Iaşilor, produs al muncii sale didactice. Comoditatea lui se manifesta la corectatul tezelor (cîte trei sau patru pe an la fiecare dintre cele şapte sau opt clase cu care avea de lucru ca profesor, înmulţite aceste cifre cu numărul elevilor din fiecare clasă). Ca să termine uşor această muncă, istovitoare în ipoteza că ar fi procedat altfel în ce priveşte verificarea cunoştinţelor, procedeul era mai mult decît suficient : ne da să pregătim o serie de lecţii, deja făcute, din punctul de vedere al vocabularului, căci gramatica se presupunea oarecum ştiută, fiind, ca să zic aşa, cam aceeaşi la fiecare lecţie, iar la teză ne dicta româneşte un text, nu prea extins, alcătuit de el însuşi

pe baza materiei pregătite *ad-hoc*. Noi trebuia să-l traducem în nemțește pe măsură ce-l ascultam. Odată terminată această primă parte a procedurii, un număr de elevi, indicați de el dintre cei considerați mai buni, trebuiau să corecteze, fiecare cîteva teze, conducîndu-se după traducerea-model dictată de profesor. Corecturile trebuiau făcute cu creionul, pentru a fi vizibile, iar greșelile, numărate, în vederea notării mai ușoare a tezelor. Din punct de vedere pedagogic acest sistem merita cuvinte de laudă, întrucît se întemeia pe un fel de colaborare între profesor și elevi. El prezenta și un avantaj de natură etică, cel puțin teoretic vorbind : supunea la un fel de examen moral pe „corectori". De fapt, aceștia nu-și făceau munca în mod ireproșabil, pentru că nu-i lăsa inima : aveau colegi slabi la Germană, ale căror teze erau pline de greșeli și ar fi trebuit să fie notate cu 3 sau cu 2. Din bunătate, din spirit de camaraderie și, mai ales, din teama că li se va reproșa de către cei în cauză că nu vor să-i ajute, toți, dar absolut toți „corectorii", împuținau greșelile, fie trecînd peste unele dintre ele, fie îndreptîndu-le cu cerneală (pregătită de mai înainte, pe șănțulețul de pe pupitru unde se puneau de obicei creioanele și condeiele : corectura se făcea numai cu penița ținută direct cu degetele, ca să nu poată vedea profesorul, de la catedră, ce se întîmplă). La lecția imediat următoare primeam înapoi caietele, cu notele respective. Atunci, adică la sfîrșitul orei, începeau discuțiile, ca să nu spun certurile : cei cu note slabe acuzau pe „corectorii" respectivi — aceștia erau cunoscuți, căci semnau sub cifra indicatoare a numărului greșelilor — că sînt „răi", că n-au „milă" de cei „necăjiți" etc. Am descris acest procedeu, „comod" pentru profesor, cu scopul de a arăta ce consecințe grave putea avea el în anumite împrejurări tocmai din punctul de vedere etic amintit mai înainte. Odată un coleg a refuzat să corecteze tezele care i se repartizaseră, arătînd, foarte sincer și aproape brutal, de ce : „Nu pot corecta cinstit !" Profesorul, cam... moralist de profesie, în loc să ceară explicații — putea, cred eu, credeam și atunci, să le găsească singur — a izbucnit mînios într-un fel cu totul neașteptat și chiar absurd. Declarația colegului a interpretat-o *ad litteram*,

în sensul că cel care a făcut-o se consideră el însuși necinstit și că așa va fi întreaga lui viață de aici încolo. Izbucnirea a căpătat, după ce s-a mai potolit, forma unei adevărate predici, de durată, cu privire la cinste în general etc., etc. Latura gravă de care aminteam a fost însă atitudinea ulterioară, față de colegul „necinstit“, a profesorului, care nu uita, nu voia să uite, cele întîmplate, și ținea să i le amintească „vinovatului“ ori de cîte ori i se prezenta ocazia (și nu numai în clasa cu întîmplarea, ci pînă la terminarea studiilor). Alt coleg a refuzat, pretextînd că-l doare capul. (În realitate, motivul era perfect identic cu al predecesorului său.) Pînă în ultima clasă, profesorul îi amintea de acest refuz, fie că răspundea bine la lecții, fie că mai greșea uneori : „Pe d-ta te cam doare capul !“ Și, bineînțeles — mă pun din punctul de vedere al examinatorului —, nota suferea o ușoară scădere tocmai din cauza... durerii de cap, care trecuse de mult, mai ales că n-a... prea existat în momentul nefericit. (Dealtfel, asta și era semnificația repetării continue a motivării refuzului.)

Trebuie să recunosc că elevii sîrguincioși puteau învăța bine limba germană cu acest profesor. Metoda lui de la teze — traducerea din română în germană — o aplica și la examenul oral, după ce mai întîi se făcea traducerea în românește a textului străin, citit cu glas tare, pentru verificarea pronunțării. Se deprindeau în modul acesta regulile gramaticale, adică, de fapt, folosirea corectă a lor. Altă latură vrednică de laudă a muncii sale cu noi era, începînd din antepenultima clasă, obligativitatea lecturii particulare, de care am amintit cu alt prilej. Citirea cîtorva zeci de pagini în limba germană, cu scoaterea într-un caiet special a cuvintelor necunoscute, ajuta, în primul rînd, la îmbogățirea vocabularului. În sfîrșit, mai menționez folosirea, în clasele a VII-a și a VIII-a, drept manual, ca să zic așa, a unor opere din literatura clasică germană (totdeauna aceleași : *Wilhelm Tell, Die Jungfrau von Orléans, Iphigenie auf Tauris, Faust,* partea I). Din păcate, interpretarea era mai mult culturală (cu predominarea nuanței morale, adică moraliste) decît literară. O lipsă serioasă era absența totală a conversației

și a rezumatelor orale în germană. Este de neînțeles, chiar pentru vremea aceea, neglijarea acestui aspect atît de important în cazul unei limbi vii.

La Franceză am avut doi profesori, foarte deosebiți unul de altul. Primul, Ion Prassa (un singur an, în clasa a V-a), era excelent din punct de vedere didactic : lucra serios cu elevii în sensul că îi ajuta efectiv corectîndu-le pronunțarea și gramatica, și știa să-i aprecieze, după criterii strict obiective, deși condițiile materiale în care își ducea viața și faptul că își desfășura activitatea la un liceu de „elită“ ar fi putut ușor să-l determine a... imita pe colegul său de la catedra de Fizico-chimice, prezentat aici mai sus. Nu obosea niciodată cu sfaturile și cu intervențiile menite să îmbunătățească nu numai posibilitățile elevilor de a-și însuși o limbă, în multe privințe, grea (deși nouă, românilor, ni se pare foarte ușoară), ci și modul lor de a privi lucrurile în general : seriozitatea sa personală se ostenea s-o transmită elevilor. Cunoștea bine franceza, și prin studiu, și prin călătorii la Paris, în schimb interpretarea literară a operelor trecute în programa oficială era cam elementară. Se vedea ușor că predase mai cu seamă la cursul inferior de liceu. Dealtfel, majoritatea copleșitoare a orelor sale de curs erau la clasele mici. În ce privește progresul real în cunoașterea limbii de către elevi, acest lucru însemna o mare calitate. Pot spune că de la dînsul am învățat într-un an mai multă carte, cum se zice, decît în trei ani de la A. D. Ionescu, profesorul claselor a VI-a și următoarele. Acesta impunea, de la început, printr-o stăpînire perfectă a limbii franceze sub toate aspectele ei — trăise mulți ani în Franța — și printr-o rară capacitate de a explica estetic operele literare. Îl ajutau la aceasta, afară de inteligență, și gustul artistic rafinat, bogatele lui lecturi de toate felurile. Împrumuta de la biblioteca noastră, a elevilor, cîte opt-zece volume deodată, pe care le ținea cam mult, încît uneori ne duceam cei din comitet acasă la dînsul, ca să le avem în continuare și pentru noi. Aceste calități nu-și dădeau toate roadele așteptate, din cauza scepticismului și blazării, îmbrăcate, dealtfel, într-o bonomie extrem de agreabilă, care depășea adesea limitele permise unui profesor. Era bucuros să termine

lecţia mai repede, spre regretul multora dintre noi, care înţelegeam cît au de cîştigat urmărindu-l atenţi şi cu interes. În special la orele de după-amiază, cînd părea a fi şi puţintel obosit, ieşea din clasă cu 10—15 minute înainte, spunîndu-ne : „Am să vă rog să fiţi liniştiţi pînă sună de recreaţie“. Pe elevi îi aprecia potrivit preferinţelor sale personale, care apar, indirect, dar destul de clar, din cele spuse pînă aici : îi plăceau mai mult colegii oarecum rafinaţi, cu o pronunţare franceză mai „delicată“, chiar dacă la gramatică ei erau mai slabi decît alţii. De la el am deprins, înainte de toate, gustul pentru lecturi literare şi, strîns legată de asta, tendinţa de a înţelege o operă nu numai în litera, ci şi în conţinutul ei.

Cu A. D. Ionescu semăna, prin unele trăsături ale personalităţii sale, Axinte Frunză, profesorul nostru de Latină în ultimele două clase. Foarte bun cunoscător, atît al limbii, cît şi al literaturii latine, interpret talentat al ei, acest om, extrem de interesant în toate privinţele, amintea de colegul său de la Franceză prin scepticism şi printr-un fel de plictiseală foarte accentuată. Cînd am citit, mai tîrziu, binecunoscutul roman al lui Goncearov al cărui erou este Oblomov, m-am gîndit, fără să vreau, la latinistul nostru, cu rezerva că acesta a fost totuşi un om activ, cu preocupări scriitoriceşti serioase, care au căpătat forme concrete în descrierile de călătorie la Muntele Athos, publicate între cele două războaie. Din punct de vedere strict pedagogic, lăsa mult de dorit. Părea, fără să fie totuşi, absent, mai cu seamă cînd era vorba de disciplina elevilor şi de tot ce se leagă de această noţiune, atît de importantă în ceea ce se poate numi viaţa şcolii. La una dintre primele lecţii cu dînsul (în clasa a VII-a), un coleg a ieşit, cum era obiceiul, ca să fie ascultat, dar nu cu textul didactic al operei studiate, ci cu aşa-zisa juxtă, o carte care conţinea şi traducerea în franceză a pasajelor respective. Profesorul n-a observat, deşi nu i-ar fi venit deloc greu, căci „juxta“ era broşată, nu cartonată, şi avea un format foarte diferit. Am aflat, nu prea tîrziu, că în cancelarie, după ora de curs respectivă, şi-a manifestat faţă de colegii săi prezenţi acolo entuziasmul pentru cunoştinţele excepţionale de latină ale colegului

nostru. Cu timpul și-a mai schimbat părerea despre acesta, dar prima impresie a lăsat urme. Știa pe dinafară toate operele care constituiau materia propriu-zisă a cursului său. De aceea nu venea niciodată cu textul care trebuia tradus și interpretat, ceea ce nu-l împiedica să observe imediat că elevul examinat a omis, cu sau fără intenție, un cuvînt sau un grup de cuvinte. Interesante erau lecțiile de istorie a literaturii latine, mai cu seamă prin originalitatea aprecierilor și interpretărilor privitoare la unii scriitori sau la unele opere. Nu-i plăcea, de pildă, Cicero, fără să spună de ce, dar, foarte probabil, cred eu, din cauza „omului", nu a „scriitorului".

Scepticismul, amintit, al lui Axinte Frunză, devenea un fel de nihilism, cînd era vorba de „om" și de „cetățean". Disprețul lui pentru politicienii vremii căpăta proporții de neimaginat. Acest punct de vedere îl aplica și în „judecarea" marelui scriitor și orator, care i se părea nesincer, ca să nu spun mai mult, mai ales în ultima sa calitate și, strîns legată de ea, în aceea de om politic. Nu pot uita aprecierea făcută cu privire la atitudinea lui Cicero în momentul cînd trebuia executat ordinul dat de Caesar, care îl trecuse pe lista proscrișilor : „Și, lucru curios, frate. (Acest cuvînt îl folosea el foarte des, indiferent de condițiile exterioare ale conversației.) A primit vestea cu destul curaj !" Parcă i-ar fi părut rău că s-au petrecut lucrurile astfel. Personal îi port o ușoară pică fostului meu profesor, cu care apoi m-am împrietenit din mare simpatie umană pentru dînsul, după trecere de ani, că, nefiind strict în ce privește controlul exercitat asupra noastră, în cei doi ani de Latină făcută cu el, deși am profitat ca viitor interpret de texte în general, n-am făcut nici un progres în cunoașterea limbii latine. Cu șase ore săptămînale în ambele clase și cu pregătirea anterioară, la care se adăuga dragostea pentru filologie existentă încă de pe atunci, ar fi trebuit s-o posed în așa măsură, încît să pot citi aproape fără dicționar orice text latinesc, cel puțin dintre cele curente în învățămînt.

În cursul superior am învățat mai bine această limbă de la un suplinitor, Gheorghe Gavrilescu, licențiat în Filologia clasică. Aceasta, în clasa a VI-a, cu opt ore pe

săptămînă. În urma examenului de capacitate pentru ocuparea de catedre în învățămîntul secundar fusese numit profesor titular la această materie primul reușit (Sterie Enăchescu). Fiind bucureștean, cu interese de tot felul în capitala țării, s-a detașat la unul din liceele acesteia, și astfel catedra lui trebuia suplinită de cineva. Gheorghe Gavrilescu nu știa latinește nici pe departe mai bine sau mai mult decît Axinte Frunză, dar ținea din scurt pe elevi, așa că, vrînd-nevrînd, ei trebuiau să-și facă datoria. Strictețea este o calitate, aproape esențială, pentru succesele autentice ale unui profesor, chiar în cazul cînd pregătirea lui științifică este mai modestă. Copiii — și elevii sînt copii chiar la 18—19 ani — au simțul de conservare foarte dezvoltat și se lasă, în general, conduși de el cu deosebire în ce privește eforturile la învățătură. Aprecierile de mai sus despre mine însumi, ca elev în clasele a VII-a și a VIII-a, constituie o dovadă absolut convingătoare.

Al treilea profesor de Latină — cronologic vorbind, primul — pe care l-am avut la Liceul Internat (în clasa a V-a) a fost Calistrat Hogaș. Semăna mai mult cu Axinte Frunză din punctul de vedere al stricteții, fără să se lase totuși „păcălit“ ca acesta de elevii mai îndrăzneți. Era, dimpotrivă, foarte atent la tot ce se petrecea în clasă, dar bonomia lui îi potolea severitatea, pe care era totuși capabil s-o pună în funcțiune. Avea un humor moldovenesc autentic, care amintea bine de al lui Creangă, mai puțin „grav“ decît al acestuia, dar de o calitate similară. Îl utiliza în orice împrejurare, totdeauna însă la locul lui. Un coleg, venit odată cu mine în clasa a V-a — reușise la Iași, pentru bursa „arvunită“ de mai înainte, cum am arătat în altă parte — destul de mediocru, și nu numai la Latină, răspunzînd la o lecție cît se poate de slab, a fost întrebat de Calistrat Hogaș unde a făcut clasele inferioare ale liceului. „La Seminarul Pedagogic Central Universitar din București.“ „Măi, da' mare școală !“ Îi plăceau și aluziile mai puțin... delicate, dar reușea să salveze decența. Cînd făceam analiza sintactică a unui text, insista — și bine făcea — asupra legăturii indisolubile dintre elementele alcătuitoare ale unei propoziții sau fraze, legătură impusă de gîndirea logică.

„Ele se țin strîns unul de altul, ca știi tu ce!“ Noi înțelegeam și zîmbeam. Catedra lui avea și ore de Română, la cursul inferior. (La cel superior era profesor Garabet Ibrăileanu, cu examen de capacitate din seria 1901—1902.) Compozițiile libere cerute de el erau, firește, de toate felurile și la toate nivelele, calitativ vorbind. Majoritatea elevilor se descurcau greu. Mulți scriau despre vreun metal, despre vreun arbore etc., după puteri și după gust. O compoziție consacrată celui mai nobil dintre metale începea așa: „Aurul este galben și moale“. Profesorul întreba pe elev: „Numai aurul este galben și moale?!“. Clasa izbucnea în rîs. Deși fiu de protopop, fie și dintr-un oraș mic de provincie de pe la mijlocul secolului trecut — trăit, crescut într-un mediu diferit de cel de la țară —, îi plăceau, sincer, cum se vede și din opera sa literară, țăranii, bineînțeles, cei deștepți și „buni de gură“, gen să zicem Creangă, și, mai mult chiar decît ei, obiceiurile, felul de a vorbi etc., pe care și le-a însușit, rafinîndu-le cu gustul și cultura lui. La 1 aprilie 1905, cînd era și director al liceului, intrînd în clasa noastră, căci aveam oră cu dînsul, un coleg, însărcinat de noi, i-a spus că s-a înșelat, întrucît urma să facem lecția cu alt profesor. Nu prea-i venea să creadă, s-a întors totuși în cancelarie ca să verifice. După două minute reapare, zîmbind: „Măi, tîlharilor! M-ați păcălit de 1 aprilie!“ Multă latină n-am învățat de la dînsul, cum rezultă din povestirea mea. Ne-am ales însă de pe urma contactului cu el, cîte opt ore pe săptămînă, afară de cel pe care îl impunea calitatea lui de director, cu alte lucruri, mai de preț, fiindcă au fost pentru toată viața. Aceste lucruri le-aș exprima printr-un singur cuvînt: înțelegere adîncă pentru „om“, cu tot ce reprezintă această noțiune în viața fiecăruia dintre noi și în aceea a societății în care ne naștem și muncim.

Profesori la înălțimea reputației, meritate, a liceului nostru și la una, dacă se poate, chiar mai mare, foarte aproape de idealul acestei noțiuni, au fost Garabet Ibrăileanu și Theodor Nicolau (dintre aceia cărora le-am fost elev).

Despre cel dintîi am scris de multe ori, exprimîndu-mi admirația, dragostea și recunoștința, toate fără

limite, pentru calitățile lui excepționale, ca și pentru tot ce cred sau măcar sper că există în ființa mea mai bun și mai frumos din punct de vedere uman. Ce pot să adaug aici ? În primul rînd, unele detalii privitoare la biografia lui. Am spus ceva mai înainte că în 1901—1902 și-a trecut examenul de capacitate. Comisia examinatoare a fost prezidată de Titu Maiorescu. Fostul meu profesor a reușit al doilea după I. Rădulescu-Pogoneanu, unul dintre elevii favoriți ai președintelui, care a examinat, probabil, nu numai la Filozofie (materia secundară), ci și la Română (materia principală), cel puțin ca „ajutor" al specialistului din comisie, care nu știu cine va fi fost. Sînt convins (convingerea aceasta vor fi avut-o și alții), judecînd după activitatea ulterioară a celor doi „premianți", că ordinea de clasificare a lor trebuia inversată. Nu-l acuz de părtinire pe fostul președinte al comisiei, fiindcă preferința pentru un fost elev foarte bun este inevitabilă, omenește vorbind. Pe primii cinci reușiți (între care știu sigur că se găsea, al cincilea, Charles Drouhet, viitorul profesor de Limba și literatura franceză la Universitatea din Iași și apoi la cea din București), Titu Maiorescu i-a invitat la masă, gest care în cazul de față — unic în felul lui — nu surprinde. În urma acestei întîmplări, mentorul *Convorbirilor literare* și fostul meu profesor au schimbat, ocazional, scrisori, care au văzut de curînd, dacă nu mă înșel, lumina tiparului.

Reputatul și, adesea, temutul polemist care a fost Garabet Ibrăileanu nu-și manifesta acest talent față de elevi, în sensul că nu-l supărau și nici nu-l enervau, cum ar fi trebuit cîteodată, răspunsurile unor elevi capabile să provoace ilaritatea (o și provocau la colegii lor). De obicei, făcea haz de necaz, cum se spune cu o vorbă foarte potrivită în cazul de față : plin de înțelegere pentru „prostia omenească" (folosesc o expresie a lui Creangă, și ea la locul ei aici), deci indulgent, dar avînd simțul ridicolului extrem de dezvoltat (în ambele sensuri : pasiv și activ), reacționa cu o ironie blîndă, pe care o îndrepta uneori și contra sa însuși. Cînd un coleg i-a dat ca exemplu de substantiv neutru pe *vlădică,* profesorul a găsit o explicație aparent logică a acestei greșeli : „Pro-

babil, pentru că n-are voie să se însoare!“ Întîmplarea e din clasa a V-a, în programa oficială a căreia figurau genul oratoric și gramatica istorică a limbii române. Noroc că această din urmă materie era prevăzută pentru un singur bimestru. Căci nu-i plăcea tare nici lui, ca să nu mai vorbesc de elevi, și nu se sfia să dea a înțelege, aproape direct, că introducerea ei ca obiect de studiu, și încă la o clasă „mică“ a liceului, este o greșeală. Cînd se acumulau răspunsurile ilariante, de felul celui amintit, la care mai adaug, spre ilustrare, pe *fitil* ca substantiv... feminin, bietul și scumpul nostru profesor, stăpînindu-și rîsul și, mai cu seamă, necazul — făcea impresia că are și el o parte de vină în această „zăpăceală“ de ordin gramatical —, exclama: „Am să fac o petiție la Ministerul Instrucțiunii Publice, ca să desființeze Gramatica istorică, dar numai la... Liceul Internat!“

Din punct de vedere pedagogic — al pedagogiei formaliste, cum o practicau mai toți profesorii —, el se situa la antipod: nu „striga catalogul“, nu punea note (în clasă), nu aprecia direct, prin laude sau critică, răspunsurile elevilor, nu se interesa de așa-zisa disciplină etc., etc. Ne lăsa libertate deplină să ne manifestăm în sensul bun al cuvîntului, să arătăm ce sîntem în stare să facem citind, interpretînd și judecînd operele literare pe care le studiam. Mai mult, ne îndemna prin atitudinea lui plină de tact și de inteligență în sensul acesta. Îi plăcea să descopere nu talente, i se părea, cu siguranță, prea mult, ci individualități, eventual personalități propriu-zise, cu ajutorul compozițiilor „libere“, adică propriu-zise, pe care le da adesea și ca teme la lucrările scrise trimestriale (sau, după caz, bimestriale), precum și prin organizarea, în clasă, a unui fel de „mese rotunde“, cum am zice astăzi, în jurul unui motiv tratat de mai mulți poeți (de pildă „mama“).

Se citea mult la orele lui, ne citea el însuși (mi-amintesc bine de lectura extraordinară a schiței *La Moși* de Caragiale, autorul lui preferat alături de Eminescu). Pornea de la convingerea, pe care n-o prea aveau colegii săi de profesie, că înțelegerea justă și, dacă se poate, adîncă a unei opere literare este ajutată în mod esențial printr-o lectură „expresivă“, cum s-a spus la un moment

dat. Printre cei doi, trei elevi pe care îi punea în mod obișnuit să citească, mă număram și eu. Făceam bine această operație, din cauză că la gimnaziu îmi pregăteam lecțiile, mai toate, citind cu glas tare capitolele respective din manuale. În felul acesta rețineam mai ușor conținutul, căci îl percepeam și cu văzul, și cu auzul. Grație calităților sale, dintre care am amintit cîteva, pe Garabet Ibrăileanu nu numai îl respectam, fără nici o urmă de teamă — fac această precizare, din cauză că în conceptul respectiv intervine mai totdeauna și o nuanță de „frică", dovadă termenul german *Ehrfurcht* —, ci îl și iubeam, aveam pentru el dragoste, adică afecțiune profundă ca pentru un membru al familiei noastre, în special ca pentru o soră mai mare sau pentru o mătușă. Căci el avea ceva feminin în întreaga sa ființă, și anume delicatețe și sensibilitate afectivă. Cine a citit *Adela* înțelege bine ce spun eu aici destul de stîngaci. În rezumat, acest în veci neuitat profesor a fost întruchiparea cea mai desăvîrșită a „omeniei".

Deoarece se pregătea, cum am putut înțelege mai tîrziu, pentru ocuparea unei catedre universitare, își lua în fiecare an un concediu destul de lung, ca să poată lucra în liniște și temeinic (*Spiritul critic în cultura românească* a apărut, cum se știe, în 1906, cînd terminam clasa a VI-a.) Spre deosebire de atîți profesori care, de fapt, profitau, ca să nu spun altfel, de dreptul prevăzut în lege de a obține concedii în anumite condiții, recomandînd suplinitori... ieftini (în toate sensurile), Garabet Ibrăileanu și-a ales ca înlocuitor pe cel mai strălucit licențiat în Litere al universității ieșene : pe Vasile Bogrea. Și aceasta, în ciuda deosebirii ideologice și politice, care îi separau tranșant. Căci suplinitorul era un mare admirator al lui N. Iorga, și nu numai pentru competența profesională a acestuia, ci și pentru concepția lui social-politică.

Vasile Bogrea avea, printre alte calități, o memorie cu totul excepțională, prin nimic inferioară, cred eu, aceleia a idolului său. Din păcate, pentru mine, nu pentru el, a ținut să și-o arate chiar de la prima sa lecție cu noi (în clasa a V-a), cînd a „recitat" cîteva paragrafe din întîia *Catilinară* a lui Cicero, bineînțeles în lati-

neşte. Căci specialitatea lui de bază era Latina, ceea ce nu-l împiedica, mai degrabă dimpotrivă, să aibă o foarte bună pregătire şi în alte „filologii“, printre ele în cea românească. Am spus deja că în clasa amintită se studia genul oratoric, prin urmare, formal vorbind, prezentarea unor fragmente dintr-un discurs celebru putea să pară justificată. Mie nu mi-a plăcut această exhibiţie (nu i-am spus aşa atunci, fiindcă nu cunoşteam termenul). Am avut impresia, de care nu m-am dezbărat niciodată, în ciuda unui anumit efort, că acest extrem de vioi şi foarte tînăr profesor vrea să ne uluiască, să obţină aplauzele noastre, adică admiraţia unor copii, care se sperie uşor chiar de lucruri mai puţin neobişnuite. Această impresie s-a transformat cu timpul în adevărată convingere, căci demonstraţii similare noul nostru profesor a continuat să facă. Aşa se explică atitudinea mea aproape ostilă, în orice caz de rezervă manifestată direct, faţă de dînsul, cu atît mai nepotrivită, cu cît a lui faţă de mine a fost totdeauna, şi în clasele următoare, şi în vremea cînd era subdirector al liceului, absolut ireproşabilă.

Nu numai prin memorie semăna Vasile Bogrea cu N. Iorga, ci şi prin darul de a vorbi. Îi plăcea, dealtfel, foarte mult să vorbească, şi în ce priveşte cursivitatea locuţiunii îl întrecea pe maestru. În clasa a VIII-a, din catedra de Română a lui G. Ibrăileanu făcea parte, şi Logica (o oră pe săptămînă). Suplinitorul lui, care, la universitate, studiase şi Filozofia, se simţea ca acasă la dînsul predînd Logica, disciplină care îi oferea în mai mare măsură posibilitatea de a-şi demonstra talentul oratoric. Vorbea, fără întrerupere, toată ora (60 de minute), predînd, fireşte, materia lecţiei respective. Uneori ne „lua“ şi recreaţia. Despre animozitatea dintre el şi mine am vorbit în una dintre paginile precedente, unde l-am prezentat ca subdirector al liceului. Acolo am arătat destul de clar şi partea mea, foarte importantă, de vină, în această chestiune atît de neplăcută, mai cu seamă după trecerea anilor.

Şi despre Theodor Nicolau, profesor de Ştiinţele naturale şi fost director, am vorbit de mai multe ori, în special cu prilejul împlinirii a 75 de ani de la înfiin-

ţarea Liceului Internat şi după aceea. Avea o pregătire ştiinţifică de primul rang: obţinuse titlul de doctor al Universităţii din Bonn. La fel de bună îi era şi pregătirea didactică, mai ales că întrecea pe toţi colegii săi prin plăcerea aş zice estetică, prin bucuria mare cu care îşi făcea lecţiile, deopotrivă de perfecte la clasa I, ca şi la a VIII-a. Cînd explica, fie o materie nouă, fie diverse detalii la una veche, i se simţea satisfacţia de care am pomenit chiar în modul pur fizic de a vorbi: parcă „mînca" sau „sorbea" cuvintele, ca un om care îşi potoleşte foamea cu o mîncare bună, plăcută, aşteptată de mult. Plin de înţelegere, şi nu numai pentru nevoile strict şcolăreşti ale elevilor, blînd şi, cînd era cazul, sfătos, şi el poate fi prezentat ca un exemplu de „omenie", într-un sens oarecum diferit de al lui G. Ibrăileanu, dar deopotrivă de autentică. Era exigent cu noi, fiindcă manifesta exigenţă şi faţă de sine însuşi, dar ne menaja ori de cîte ori îşi da seama că un efort exagerat poate avea consecinţe rele. Repeta adesea o zicală populară în legătură cu grija pentru sănătate: „Mai bine măgar sănătos decît filozof ofticos!" Iar dacă trebuia să se supună, contra dorinţei sau voinţei sale, unor dispoziţii oficiale, care i se păreau neserioase, se scuza tot cu o formulă populară: „Trebuie să ne ţinem de regulament ca orbul de gard!" A murit, fiind director al liceului, în 1913, la Bonn, unde se dusese, probabil, şi ca să-şi îngrijească sănătatea. Un număr de foşti elevi au luat iniţiativa să i se aducă corpul în ţară. În acest scop s-au adunat bani, nu cîţi trebuiau, dar ca început suma reprezenta ceva. Peste un an de la moarte a izbucnit primul război mondial, aşa că acţiunea pornită a sistat. Găsindu-mă, în 1921—1922, la Bonn pentru studii de specialitate, am scris succesorului său (şi la catedră, şi la conducerea şcolii), T. A. Bădărău, în sensul că i s-ar putea face cu banii strînşi, devalorizaţi din cauza crizei economice postbelice, un modest monument în cimitirul unde fusese înmormîntat. Propunerea s-a realizat, şi fotografia (cu inscripţia „Prof. Dr. Th. Nicolau aus Rumänien, 1863—1913, seine Schüler") a apărut într-un anuar al liceului.

Am vorbit în numeroase pagini, cum era şi firesc, despre mulţi dintre colegii de clasă. Mă simt îndemnat,

de sentimentul meu de „internatist", să pomenesc numele unora dintre înaintaşii şi urmaşii noştri în această calitate comună. Spiritul „închis" al unor profesori faţă de cei veniţi din afară, care m-a făcut să sufăr adesea, şi nu numai pentru că mă nedreptăţea pe mine, era una dintre formele de manifestare a convingerii că singuri internatiştii de baştină sînt capabili de realizări ieşite oarecum din comun. Un elev care a izbutit să fie fruntaş în primele două, trei clase trebuia să fie tot fruntaş în continuare, indiferent de orice evenimente posibile, care să contrazică acest punct de vedere. Voi da două exemple, spre a ilustra afirmaţia. Premiantul întîi al seriei de absolvenţi 1899 a fost un elev, care, n-aş putea spune cum s-au petrecut lucrurile, avea vîrsta de 15 ani cînd a intrat bursier în clasa I. Era, desigur, destul de inteligent şi, mai ales, foarte muncitor, calitatea aceasta explicîndu-se, în bună parte, şi prin relativa lui maturitate fizică. I-a venit, deci, foarte uşor să-şi întreacă colegii, care aveau, aproape toţi, patru ani mai puţin decît el. Odată clasificat primul, şi-a păstrat locul pînă în ultima clasă : profesorii lui, în frunte cu directorul, nu vedeau posibilitatea unei eventuale modificări a ordinii stabilite. Şi a avut, printre alţii, drept colegi, pe Traian Lalescu şi Eugen Lovinescu, adevărate personalităţi, care trebuie să se fi manifestat ca atare încă din liceu. (Ceva asemănător s-a petrecut şi în seria mea, deşi, pînă la urmă, meritul a triumfat împotriva... tradiţiei : toţi cei trei premianţi ai ultimei clase erau „intruşi".) Al doilea caz, elocvent în sensul arătat aici, a fost al promoţiei 1904. Primul clasificat, privit, la fel cu predecesorul său din 1899, drept „genial", a rămas toată viaţa profesor de liceu, foarte bun, e adevărat, dar prea puţin pentru un trecut atît de glorios.

Dintre foştii elevi ai Liceului Internat care s-au remarcat în viaţa noastră publică, fiecare în felul său, potrivit specialităţii şi carierei îmbrăţişate, amintesc aici pe cei ce mi-au reţinut atenţia prin valoarea lor deosebită. (Dealtminteri, cu ocazia celei de-a 75-a aniversări a şcolii noastre, s-a constatat că Academia Română a numărat printre membrii ei, de-a lungul timpului şi pînă astăzi, 22 de internatişti.) Le dau numele în ordine

alfabetică, fără nici o altă indicaţie : C. I. Balmuş, Radu Beligan, Th. Burghele, Alexandru Bîrlădeanu, Demostene Botez, Mihai Ciucă, generalul D. Dămăceanu, Ion Enescu, Horia Hulubei, Mihail Jora, Traian Lalescu, Eugen Lovinescu, N. Gh. Lupu, Lucreţiu Pătrăşcanu, Victor Ion Popa, N. Profiri, Mihai Ralea, Traian Săvulescu, Al. I. Teodoreanu (Păstorel), Ionel Teodoreanu. Aş adăuga încă două nume : Ernest Triandafil, doctor în Drept de la Paris şi conferenţiar universitar, mort la vîrsta de 33 de ani, şi Teodor Rezmeriţă, inginer, care a murit de tînăr la Paris, unde făcea studii de specialitate ca bursier al statului.

Ajuns la sfîrşitul acestui capitol al povestirii mele, cel mai amplu, fiindcă îl consider şi cel mai important pentru dezvoltarea mea ulterioară ca om, ca cetăţean şi cercetător, se impune o trecere în revistă a celor spuse. Constat eu însumi şi vor constata, cu siguranţă, mai cu seamă foştii elevi ai liceului nostru, că am fost destul de sever, poate chiar mai mult decît atît, în aprecierile mele. Nu-i greu totuşi de observat că despre „şcoala" însăşi n-am vorbit încă. Este adevărat că orice instituţie presupune existenţa oamenilor care o alcătuiesc, în cazul de faţă elevii, profesorii şi conducătorii ei. Prin urmare, ceea ce am spus despre toţi aceştia se referă şi la şcoală. Personal, prin această ultimă noţiune eu înţeleg, înainte de toate, atmosfera general umană, privită din punct de vedere educativ în accepţia cea mai largă a termenului, starea de spirit care stăpîneşte pe cei ce formează colectivitatea umană respectivă. La crearea ei participă toţi, în grade şi cu rezultate diferite. După părerea mea, contribuţia esenţială aparţine, în cazul de faţă, elevilor, în primul rînd bursierilor, cum am afirmat, din fugă, în una dintre paginile precedente. Majoritatea acestora se recrutau dintre copiii de ţărani, mai bine zis de la ţară, întrucît mulţi, poate chiar cei mai mulţi, erau fii de învăţători şi de preoţi. Dar pentru epoca de început a liceului nostru, între ţăranii propriu-zişi şi ceea ce se numea atunci intelectualitatea satelor deosebirea era ca şi inexistentă. În măsura în care exista, ea se reducea la faptul mai mult ori mai puţin superficial că ţăranii adevăraţi erau analfabeţi, pe cînd

„intelectualii“ posedau o anumită instrucţiune, suficientă pentru îndeplinirea misiunii lor, dar insuficientă pentru a-i separa în ce priveşte concepţia despre viaţă sub toate aspectele ei. Semănau bine unii cu alţii prin modestie, simplitate, cuviinţă şi alte particularităţi, de ordin etic, toate esenţiale pentru caracterizarea omului ca atare. Să nu uităm că secole de-a rîndul ţărănimea a fost la noi clasa socială cea mai veche şi, prin aceasta însăşi, cea mai autentic „populară“, în sensul etimologic al cuvîntului „popor“.

Faptul că profesorii n-au fost toţi, nici măcar cei mai mulţi, la înălţimea elevilor bursieri s-a simţit într-o măsură cu mult mai redusă decît ar fi fost de aşteptat, datorită vieţii în comun zi de zi, an de an, cu un program de lucru judicios întocmit şi cu o disciplină căreia i se supunea pînă şi cel mai recalcitrant dintre membrii comunităţii noastre, întrucît nu era posibil altfel. Demostene Botez, fost şi el elev al Internatului, vorbea undeva de şcoala noastră ca despre o închisoare. Această calificare poate fi acceptată numai în sensul că eram obligaţi să stăm tot timpul în ea şi să nu ieşim în oraş decît duminica şi sărbătorile, cîteva ore după masa de la prînz. Personal, închisoarea aceasta materială nu m-a deranjat absolut deloc, şi nu pot spune că n-am iubit şi eu, încă din copilărie, libertatea. Sper că am şi dat dovezi concrete, mai tîrziu, ca cetăţean al ţării mele. Dar am înţeles libertatea, înainte de toate, ca pe un bun spiritual, şi în acest sens am avut de suferit la internat, cum am arătat deja, cînd am vorbit, de pildă, despre atitudinea pedagogului-şef, a unor profesori etc. faţă de mine şi de colegii mei „gălăţeni“. Închisoarea, adică ordinea şi disciplina, impusă de necesităţile vieţii în comun, nu m-a deranjat în nici un fel, ci, dimpotrivă, m-a ajutat enorm în formaţia mea ulterioară sub toate aspectele. Cu prilejul unora dintre reuniunile din ultimii ani ale internatiştilor am insistat, în luările de cuvînt, asupra sentimentului de solidaritate care ne ţinea strîns legaţi unii de alţii, şi nu numai pe cei din aceeaşi clasă, ci pe toţi elevii liceului, şi care ne ajuta să punem deasupra intereselor personale pe cele generale. Această solidaritate s-a născut tocmai prin viaţa dusă zi de zi

între zidurile aceleiaşi clădiri, la fel ca între membrii unei familii, care, înainte de a se simţi „rude de sînge“, se simt „locatari“ în comun ai aceleiaşi case, cu interese identice şi cu năzuinţe la fel. Aşa îmi explic eu, între altele, deosebirea mare, de mai tîrziu, după terminarea şcolii, dintre absolvenţii Liceului Internat şi aceia ai Liceului Naţional din Iaşi, din punct de vedere politic : primii s-au dovedit a fi, în majoritatea cazurilor, democraţi, pe cînd ceilalţi au îngroşat, de cele mai multe ori, rîndurile partidului lui A. C. Cuza. Este drept că noi, internatiştii, l-am avut profesor pe G. Ibrăileanu, conducătorul spiritual, de fapt, al *Vieţii româneşti*, dar el nu făcea, ca să zic aşa, propagandă printre noi pentru ideile sale şi ale revistei, şi, dacă simpla lui „prezenţă“ a putut influenţa totuşi asupra noastră, în sensul arătat, aceasta se datoreşte atmosferei generale amintite mai sus. Pot da şi exemple concrete în sprijinul afirmaţiei mele. Liceul Internat avea, la cursul superior, şi o secţie „clasică“. De aceea, deşi toţi elevii erau interni (chiar semiinternii stăteau în familiile lor numai noaptea), la această secţie erau primiţi şi externi, care veneau la liceu numai pentru orele de curs. Ei bine, singurii internatişti cuzişti s-au recrutat dintre aceştia !

Ca să revin la... închisoarea fostului meu camarad mai tînăr Demostene Botez, eu o binecuvîntez din tot sufletul şi mă declar produsul ei în liniile mari ale personalităţii mele. Am trăit şi m-am dezvoltat în ea în anii (între 16 şi 20) hotărîtori pentru formarea omului. Sînt absolut convins că, dacă aş fi urmat clasele superioare la alt liceu, rezultatele n-ar fi fost deloc aceleaşi. De aceea mă simt mîndru că sînt „internatist“, şi această mîndrie înseamnă omagiul cel mai sincer de recunoştinţă adus acestei prime *alma mater* a mea.

V. STUDIILE UNIVERSITARE

Cînd mi-am luat rămas bun de la liceu, adică de la directorul lui, care era atunci Mihai Tomida, am fost întrebat la ce facultate mă voi înscrie. Am răspuns repede și sigur de mine : „La Litere și la Drept". „Nu știi că cine umblă după doi iepuri nu prinde nici unul ?" „Eu cred că am să-i prind pe amîndoi". În septembrie 1908 am devenit studentul amîndurora. Printr-o contradicție flagrantă cu înclinările mele dovedite convingător de-a lungul studiilor liceale, eram hotărît să-mi fac o profesie ca absolvent al Facultății de Drept, și anume intrînd în magistratură. Facultatea de Litere trebuia să contribuie la formarea, mai bine zis la dezvoltarea unei culturi generale potrivit cerințelor epocii. M-am gîndit de multe ori la această hotărîre inițială a mea, fără să-i pot găsi o explicație plauzibilă. Oficiul de magistrat mă atrăgea, e-adevărat, datorită importanței pe care o avea din punctul de vedere al intereselor obștești, privite sub aspectul etic. Sensibilitatea mea în materie de adevăr, dreptate, onestitate etc., existentă încă din frageda copilărie, mă îndemna să pot lupta pentru ele în calitate de reprezentant investit al societății. Pe de altă parte însă, munca didactică nu mi se părea inferioară ca valoare, considerată tot din punct de vedere social-politic. Eram conștient de ceea ce datoram școlii tocmai ca admirator al „eticului" și, prin urmare, înțelegeam că rolul unui profesor în viața societății umane este cel puțin la fel de important ca și acela al unui magistrat. Au cîntărit totuși mai greu în balanța mea de tînăr absolvent al liceului „argumentele" pentru prima carieră, ajutate, cred, și de o situație de fapt pe care trebuie s-o arăt, dată fiind importanța ei pentru „cotitura" ce avea

să se producă după primul an de studii universitare. Profesorul de Drept civil își ținea cursul în aceleași zile (marți, joi, sîmbătă) și la aceleași ore (9—11) cu A. Philippide. Și, deoarece primul controla foarte strict frecvența (striga catalogul, ca la liceu !), am neglijat cu totul Filologia română, de teamă să n-am dificultăți la examenul de Drept civil : studenții cu absențe numeroase nu erau primiți decît dacă ar fi venit cu certificate de boală sau cu adeverințe că sînt funcționari ca să se poată întreține la studii etc.

Neavînd mijloace materiale spre a mă întreține singur, am rămas în continuare la liceu ca pedagog, lucru extrem de simplu pentru un fost absolvent. În schimbul locuinței (stăteam în aceeași cameră cu prietenul Pîrvulescu, și el pedagog) și al hranei, aveam anumite obligații, foarte ușoare în comparație cu ale majorității celorlalți camarazi de „suferință", care trebuiau să stea în sălile de meditație cu elevii timp de cinci ceasuri pe zi și să facă „de serviciu" în pauzele dintre orele de clasă, pentru menținerea ordinii. Eu însumi eram obligat — cum am mai spus în una dintre paginile precedente — să stau în bibliotecă, tot pentru paza disciplinei, primele cinci zile ale săptămînii de la 16,10 pînă la 17,45 și de la 21 la 22 noaptea și, în plus, să ajut la treburile administrative ale secretariatului. Această situație, oarecum privilegiată, îmi convenea de minune, fiindcă nu mă stingherea aproape deloc, și nu numai în ce privește frecventarea diverselor cursuri la cele două facultăți. Avantajul cel mai mare era însă de ordin spiritual : menținerea ordinii la bibliotecă nu cerea nici un efort și mai ales nu „dădea nervi" ca aceeași treabă în repetitoare sau pe culuarele sălilor de curs.

Facultatea de Litere și Filozofie (în titulatura oficială acești doi termeni erau... inversați !) era instalată în aripa de nord, etajul I, a Universității, și dispunea de cinci încăperi, dintre care cea mai spațioasă putea cuprinde 50 de oameni, așezați în bănci lungi — cît lățimea sălii. Celelalte patru erau mai mici, două mai mărișoare fiind destinate cursurilor, iar celelalte serveau drept cancelarii (a profesorilor și a decanatului, combinat cu secretariatul). Dat fiind numărul redus al stu-

denților, care nu trecea, cred, de 200, se putea lucra destul de comod. Cursurile generale — de fapt, unul singur, cel de Pedagogie, pe care îl urmau, în mod obligatoriu, și studenții Facultății de Științe, și ei, în cvasiunanimitatea cazurilor, viitori profesori secundari — se țineau în aulă, o sală frumoasă, după gustul vremii (sfîrșitul secolului al XIX-lea, cînd s-a construit localul), aflată la parter și în care se intra din „sala pașilor pierduți".

Majoritatea studenților erau înscriși la Filozofie (ca materie principală), considerată mai ușoară, cum și era de fapt din cauza profesorilor (singurul cu adevărat serios era P. P. Negulescu, care locuia însă la București, unde s-a și transferat destul de repede). Această disciplină prezenta și avantaje de ordin practic, în legătură cu obținerea catedrelor din învățămîntul mediu. La examenul de capacitate, care da dreptul la o catedră ca profesor titular, Filozofia se bucura de un tratament preferențial : era singura disciplină pe care candidații nu și-o puteau lua decît ca materie principală. (Pentru toate celelalte, exista posibilitatea de a opta pentru acest grad sau pentru gradul „inferior", de materie secundară. Examenul era valabil numai dacă un candidat reușea la două specialități.) Această situație privilegiată se explică, bănuiesc, prin marea autoritate a lui Titu Maiorescu, nu atît ca fost ministru al Instrucțiunii Publice, cît mai cu seamă ca personalitate de mîna întîi a culturii noastre. Altfel, dacă ținem seamă de faptul că în tot cursul liceului Filozofia se preda numai în ultimele două clase, cu două ore de Psihologie, în a VII-a, și una de Logică, în a VIII-a, privilegiul acesta putea să pară chiar... scandalos. Pentru completarea celor 12 ore săptămînale — obligația unui profesor titular — licențiații în Filozofie își alegeau, la examenul de capacitate, aproape totdeauna, Limba română ca materie secundară (mult mai rar Istoria), care nu cerea eforturi deosebite. Numărul mare al studenților de la Filozofie l-a făcut pe un prieten al meu, filolog, ca și mine, să exclame odată : „Dacă arunci cu un băț înspre mulțimea colegilor noștri adunați cu un prilej oarecare, numai de... filozofi dai !".

Nici profesorii nu erau, păstrînd proporţiile, prea numeroşi. Filozofia avea patru, Literele, şapte. Unele discipline nu aveau titulari, de pildă Latina şi Franceza, ale căror necesităţi le satisfăcea un profesor de liceu cu studii de specialitate la Paris, Xenofon Gheorghiu, vechi junimist, care ţinea cursuri şi seminarii numai pentru prima dintre aceste materii, iar la cealaltă îşi limita activitatea la examinarea studenţilor pregătiţi singuri. În toamna anului 1909 catedra de Franceză a fost ocupată de Charles Drouhet, mai întîi ca suplinitor. În acelaşi an, la 1 aprilie, a fost numit, suplinitor, G. Ibrăileanu la catedra de Istorie a literaturii române moderne, atunci creată (mai exact spus, recreată, căci existase una pentru întreaga literatură naţională, dar, de teamă să nu fie ocupată de un profesor secundar, „puternic" din punct de vedere politic, însă slab profesional, a fost desfiinţată cu precizarea că A. Philippide, titularul catedrei de Filologie română, va face lecţii şi de istorie literară românească).

Cu excepţia cursurilor viitorului meu maestru, care, aşa cum am spus, coincideau, în timp, cu ale profesorului de Drept civil, eu am urmat pe toate cele pur filologice (afară de Greacă, pentru care nu aveam pregătirea de bază), pe cele de Istorie a românilor (cu A. D. Xenopol) şi de Istorie medie, modernă şi contemporană (cu Ion Ursu). Pe acestea din urmă nu le-am frecventat decît foarte fragmentar, cu regret, tardiv, în ce priveşte pe primul, pentru care m-am prezentat totuşi la examen, dată fiind absenţa obligativităţii de a frecventa. Catedra de Slavistică era ocupată de Ilie Bărbulescu, bun specialist, cu pregătire în străinătate (la Agram = Zagreb), dar, inexistent, ca să zic aşa, din punct de vedere pedagogic. În anul I ne-a predat gramatica limbii vechi slave, sub formă preponderent practică, în sensul că interpretam textele existente în cunoscutul manual al lui A. Leskien. Totodată însă ţinea un curs, tot mai ales practic, de limba sîrbă (sîrbo-croată, cum se spune în vremea noastră). Fără nici un fel de introducere sau măcar de iniţiere elementară nu numai în cunoaşterea acestui idiom, dar nici în descifrarea alfabetului, care nu era identic cu cel chirilic, am început să traducem din

nuvelele unui scriitor sîrb Lazarevici. Îşi poate uşor închipui oricine cîtă bătaie de cap am avut şi cu ce rezultate sărace ne-am ales după un an de trudă cumplită : eu scoteam într-un caiet special cuvintele necunoscute, adică... pe toate, cu ajutorul unui mic dicţionar, şi încercam să mă descurc singur în probleme de gramatică, folosind o gramatică destinată celor ce doreau să înveţe singuri (şi... repede !) limba sîrbă.

Am urmat destul de regulat şi cu folos lecţiile de Latină, mai ales pe cele practice (interpretări de texte), şi cu o regularitate exemplară pe cele de Limba şi literatura germană ale lui Traian Bratu, întors atunci de la studii temeinice făcute la Universitatea Humboldt cu celebrităţi în domeniul filologiei germanice ca Erich Schmid, de pildă. Era numai conferenţiar, dar pregătirea profesională, calităţile excepţionale de pedagog autentic şi pasiunea pentru munca didactică îl situau pe primul plan printre profesorii facultăţii. Deşi tînăr şi cu grad... mic, a izbutit, prin stăruinţă, îmbinată cu dragostea sinceră pentru disciplina pe care o preda, ca şi pentru studenţii săi, să organizeze un seminar model, cu o bibliotecă aproape completă în ce priveşte operele din toate epocile literaturii germane. Această bibliotecă, pe care mi-a dat-o mie în grijă, a fost instalată într-o cameră mică, dar suficient de încăpătoare, cedată de conducerea Facultăţii de Ştiinţe şi situată în continuarea directă a culuarului facultăţii noastre.

Am arătat ceva mai înainte că, începînd de la 1 aprilie 1909, G. Ibrăileanu ne-a fost profesor, suplinitor, la catedra de Istorie a literaturii române moderne, creată atunci de Ministerul Instrucţiunii Publice. (Ministru era Spiru C. Haret, membru al guvernului liberal.) Numirea lui a oferit lui N. Iorga prilejul unui atac fulminant sub forma unui articol publicat în *Neamul românesc literar*, dacă ţin bine minte. Inamicul ideologic şi politic dintotdeauna al lui G. Ibrăileanu (ca şi al lui Constantin Stere, deci al *Vieţii româneşti*) a încălcat adevărul şi s-a dovedit a fi de o violenţă verbală rar întîlnită, chiar în polemicile, asemănătoare ca atitudine şi stare de spirit, ale marelui nostru istoric. Pe mulţi dintre noi, majoritatea foşti elevi la liceu ai lui Ibrăileanu, ne-a indignat

atacul acesta atît de nedrept, dar ne-a satisfăcut răspunsul, sobru și demn al celui atacat, apărut repede în *Viața românească*. În cele două luni (aprilie și mai) ale anului universitar 1908—1909, noul profesor a făcut o excelentă introducere teoretică la cursul propriu-zis, pe care urma să-l predea în continuare. S-a ocupat de modurile posibile de a studia istoria unei literaturi (în speță, cea românească), și anume : după epoci, deci strict istoric sau evolutiv, după genuri și după curente sau școli. Dată fiind titulatura (de fapt, însuși conținutul) catedrei (Istoria literaturii române moderne), el a procedat în anii următori „istoric", împărțind materia astfel : 1. epoca Conachi (pînă la 1840) ; 2. epoca Alecsandri (1840—1880) ; 3. epoca Eminescu (1880—1900) ; 4. epoca Sadoveanu (1900—). Această împărțire, care continuă să mi se pară foarte judicioasă, se întemeiază pe ideea că de-a lungul unui anumit interval de timp, stabilit după criterii social-politice, culturale etc., trăsăturile caracteristice ale literaturii respective se întîlnesc în mai mare măsură și mai semnificativ pentru cunoașterea ei în opera unui anumit scriitor, pe care avem dreptul, în consecință, să-l considerăm reprezentativ, și să dăm numele lui întregii epoci. Am urmat cursurile, cu seminariile aferente, ale lui G. Ibrăileanu pînă la susținerea examenului de licență (iunie 1911), deci partea introductivă și primele două epoci, cu cea mai mare regularitate, scoțînd note, pe care le-am folosit la „editarea" cursurilor pentru studenți. Profesorul nu le redacta, nu numai din cauză că își menaja timpul, ci și pentru că avea oroare de „fixarea" literală a ideilor și aprecierilor sale. Venea cu două, trei foi, pe care avea însemnate datele și faptele mai importante, aceasta și ca să nu-și încarce memoria, dar și ca să aibă mai multă libertate în dezvoltarea lor. Nu era ceea ce se cheamă un „vorbitor", dar punea multă căldură în prezentarea critică a operelor literare, și această calitate ni-l făcea foarte apropiat și ne atrăgea. La seminarii se mișca mult mai liber, ceea ce îmi amintea de lecțiile lui de la Liceul Internat : făcea aluzii și glume, cînd era cazul, păstrînd totuși distanța, să-i zicem, academică. Îi plăcea ca studenții să participe activ la orele de seminar și făcea tot ce putea să-i ajute

în acest sens. În anul al III-lea eu am prezentat o lucrare despre comediile lui Caragiale, care s-a bucurat de discuţii numeroase şi destul de aprinse, graţie, într-o anumită măsură, şi lui G. Ibrăileanu, admirator entuziast al autorului studiat de mine.

Profesorul cu cea mai mare autoritate ştiinţifică era Alexandru Philippide. Cursul lui dura trei ani şi consta în predarea următoarelor materii : Lingvistică generală şi Fonetică descriptivă (anul I) ; Originile limbii române (anul II) ; Fonetica istorică şi Morfologia istorică a limbii române. Primul an servea ca o introducere teoretică : Lingvistica generală se baza pe cartea sa *Principii de istoria limbii,* Iaşi, 1894, iar Fonetica, numită de el, după specialiştii germani ai vremii, Fiziologia sunetelor, avea rostul să ajute înţelegerea faptelor, nu numai de ordin fonetic, petrecute de-a lungul evoluţiei limbii noastre, începînd cu latina populară. În „Origini“ profesorul studia formarea poporului român, ca creator şi purtător al limbii lui, pe baza izvoarelor istorice (inscripţii şi autori antici). Acest curs era o preistorie a limbii române, cum se poate constata uşor din primul volum al operei *Originea romînilor,* Iaşi, 1923. Cursul din anul al III-lea, căruia el îi spunea Istoria sunetelor şi Istoria formelor, prezenta evoluţia fonetică şi morfologică a limbii noastre. Seminar nu făcea, din... dispreţ pentru ceea ce i se părea, pe nedrept, zic eu, cel puţin teoretic, că era o „modă“ (unii colegi ai lui îi puteau servi ca argument pentru punctul său de vedere prin exhibiţionismul seminariilor lor), deşi el însuşi a profitat enorm de la această formă de lucru cu studenţii în cei doi ani petrecuţi la Universitatea din Halle. a. S. Numai la sfîrşitul anului al doilea, cînd a terminat cursul ceva mai degrabă, a făcut un fel de seminar, interpretînd, împreună cu noi, „tabulele cerate“, un fel de contracte de muncă încheiate cu cei ce lucrau la exploatarea minelor din Transilvania în vremea stăpînirii romane. Numeroase lucruri, importante, pe care le-am fi putut deprinde la seminar — în primul rînd, explicarea şi interpretarea faptelor lingvistice — le învăţam la curs. Căci metoda de predare a lui A. Philippide, aparent curioasă, era foarte temeinică. El pornea de la ideea că

inițierea într-o disciplină științifică cere o muncă serioasă, și cursul lui constituia cel mai puternic argument în acest sens, întrucît era greu, din cauza marii concentrări a conținutului. De aceea el „dicta" pasaj cu pasaj, pentru ca studenții să le noteze cuvînt cu cuvînt în caietele lor, și se oprea la fiecare dintre ele spre a explica amănunțit tot ce se spunea în pasajul respectiv, plus implicațiile de ordin bibliografic sau de altă natură. Ora de curs era dublă : de la 9 la 11, fără pauză, de trei ori pe săptămînă, fără respectarea sărbătorilor legale. Cum își da seama că această durată cerea un efort cu atît mai serios, cu cît materia însăși era destul de aridă, profesorul, căruia îi plăceau ironia (chiar și autoironia), gluma, polemica etc., își întrerupea din cînd în cînd expunerea propriu-zisă, plecînd însă totdeauna de la ea, ca să glumească și să polemizeze.

La examene era foarte exigent, dar drept, fără capricii, enervări și alte asemenea manifestări destul de frecvente la mulți profesori. Îl ajuta la aceasta oarecum și numărul relativ mic al candidaților, deși cursurile sale erau obligatorii și pentru studenții care aveau Franceza ca materie principală, iar cele din anul I, cum am spus mai sus, trebuiau urmate și de viitorii germaniști. O mare, fiindcă e rară, calitate a lui A. Philippide era lipsa de prejudecăți, adică obiectivitatea. Am constatat-o personal și direct. Am arătat în alt loc că orele lui de curs coincideau cu ale profesorului de Drept civil, care făcea apelul studenților. În iunie 1909 am trecut examenele de anul I la Facultatea de Drept, rămînînd ca pentru cele de la Litere să mă prezint în sesiunea de toamnă. Printre ele era și Lingvistica generală, de care am amintit. Examinarea mea a durat 40 de minute, deci neobișnuit de mult, fără să pot da o explicație, măcar parțial justă, acestui lucru. Profesorul știa că nu i-am frecventat cursul (am aflat după examen acest amănunt, de la secretarul facultății), deși nu folosea nici unul dintre procedeele curente în materie de control al frecvenței), și, poate, a vrut să se convingă dacă, lipsind de la curs, am fost în stare să-l asimilez. Altă interpretare a evenimentului, poate una complementară, ar fi satisfacția pe care i-a oferit-o modul cum am răspuns, asupra căruia

voi da amănunte mai jos. Fapt este că, deşi nu m-a văzut la nici una dintre lecţiile sale, mi-a dat nota maximă (trei bile albe), ceea ce, sînt convins, n-ar fi făcut, probabil, alt profesor, afară de G. Ibrăileanu, la fel de indiferent şi acesta la aspectul formal, adică formalist, al comportării studenţilor.

Din punct de vedere strict didactic, cel mai bun profesor al Facultăţii de Litere era Traian Bratu. În primul rînd, seminarul de Limba şi literatura germană, pe care îl conducea el ca titular al catedrei respective, se apropia, aproape pînă la identificare, de seminariile universităţilor germane, luate de dînsul ca model : atît biblioteca, privită ca izvor de informaţie ştiinţifică în toate sensurile, cît şi organizarea muncii cu studenţii erau, cum am putut constata mai tîrziu, cînd am făcut studii de specialitate în Germania, foarte asemănătoare cu cele care serviseră drept exemple. La aceasta se adăuga profunda seriozitate a profesorului, care... contamina şi pe studenţii săi, dealtfel puţin numeroşi, dar „aleşi" (din cauza dificultăţilor pe care le prezenta limba). Îi plăcea ca nimănui altuia munca didactică, dovedind aceasta nu prin... discursuri, ci prin acţiune, ca şi prin interesul şi dragostea pe care le punea în îndeplinirea misiunii sale. Făcea pînă la opt, nouă ore de curs şi seminar pe săptămînă, ceea ce, fie zis în treacăt, a provocat mirarea unui coleg al său, care se întreba dacă... regulamentul permite depăşirea numărului de ore cerute unui profesor. Activitatea seminarială, cu referate şi lucrări propriu-zise ale studenţilor, se desfăşura în nemţeşte, lucru perfect logic, fiind vorba de o limbă vie. Ca să ne ajute la stăpînirea ei practică, ne invita sîmbătă seara, de două ori pe lună, acasă la dînsul, unde cîteva ore vorbeam, discutam, glumeam în această limbă (obicei tot german şi foarte bun). În calitatea mea de cel mai vechi, într-un anumit fel, dintre studenţii săi — ne-am început amîndoi cam odată activitatea universitară (el a fost numit conferenţiar în cursul anului universitar 1908—1909) — am fost însărcinat să am grija bibliotecii seminariale : o oră în fiecare zi stam la dispoziţia colegilor care împrumutau pentru acasă cărţile de care aveau nevoie.

Am urmat și cursurile de Limba și literatura franceză. În primul an ele n-au existat, catedra fiind vacantă și neocupată. Suplinitorul (Xenofon Gheorghiu, amintit în altă parte) ținea numai examenele, fără să pot arăta de ce. Poate pentru că suplinea și catedra de Latină, la care făcea munca didactică obișnuită. În anul imediat următor a fost numit profesor agregat Charles Drouhet, francez născut în România (la Bîrlad, unde tatăl său avea un mic pension). Primele două luni ale anului universitar 1909—1910, din cauze pe care nu le cunosc, noul profesor a lipsit, după ce-și ținuse prelegerea inaugurală. Amănuntul interesează prin faptul că l-a... suplinit marele învățat A. D. Xenopol, titularul catedrei de Istoria românilor, foarte bun cunoscător, dealtfel, al limbii franceze în ce privește folosirea ei în vorbire și scriere. Mi-aduc aminte că, la interpretarea textelor — altceva nu puteam face —, ca și în conversația propriu-zisă, se iveau adesea dificultăți de ordin gramatical, pe care încercam să le explicăm. Xenopol spunea totdeauna, ca un fel de scuză, și pentru noi și pentru el, *„en français il n'y a pas des règles"*.

Profesorul Drouhet a lucrat serios cu studenții, grație, desigur, și faptului că avusese activitate didactică de cîțiva ani în învățămîntul mediu, înainte de a se duce pentru studii de specialitate la Paris. Ne da teme de tot felul, pe care le corecta acasă și le discuta la orele de seminar, ne cerea, și trebuia să ne conformăm, lucrări personale despre o anumită operă literară sau despre un scriitor, ne împrumuta și cărți din biblioteca sa personală. Nu pot trece peste faptul că în anul al III-lea am întocmit o lucrare de seminar despre *La légende des siècles* a lui Hugo, care i-a plăcut mai ales pentru partea mea de contribuție originală. Deși preocupările sale erau aproape exclusiv de istorie literară, s-a ostenit să ne inițieze și în probleme de istorie a limbii, alegînd pentru aceasta o antologie a secolului al XVI-lea.

Din cele spuse pînă aici rezultă, și direct, că m-au interesat, și nu numai teoretic, toate disciplinele filologice, ale căror cursuri și seminarii le-am urmat efectiv, pentru care am întocmit referate și lucrări și la care am trecut examenele de rigoare. Așa se explică faptul că

după trei ani de studii m-aș fi putut prezenta pentru licență atît la Filologia română (în sens larg), cît și la cea germană și la cea franceză, toate ca materii principale. Această situație a fost, în parte, rezultatul logic al condițiilor obiective de la Facultatea de Litere a Universității ieșene din epoca aceea : catedre puține, profesori chiar mai puțini și, deci, examene la fel. Nu trebuie uitat ceea ce am mai spus, că frecvența nu era obligatorie, nici de drept, nici de fapt, și eu însumi, în ciuda seriozității cu care lucram, nu frecventam deloc sau aproape deloc cursurile materiilor „secundare" (Istoria românilor, Istoria universală ș.a.). Aceasta însemnează că aveam mult timp liber pentru lecturi în legătură cu disciplinele să le zic de specialitate, ca și pentru altfel de lecturi.

În anul I am fost pedagog la Liceul Internat, fiindcă nu mă puteam întreține decît în modul acesta. În 1909, toamna, s-a anunțat concurs pentru acordarea a două burse, ambele la Litere (la Filozofie erau altele). M-am înscris și eu, împreună cu alți opt sau nouă studenți, toți din primul an de studii. (De aceea lucrările scrise — oral n-a fost — erau de... forța unui absolvent de liceu.) Am reușit și am devenit astfel bursier, ceea ce însemna posibilitatea de a trăi „pe cont propriu". Merită să povestesc, pe scurt, fiindcă evenimentul a fost decisiv pentru dezvoltarea mea ulterioară, cum ni s-a comunicat rezultatul concursului. Cei doi reușiți — al doilea, Alexandru Epure, susținut cu multă căldură de slavistul Ilie Bărbulescu, președintele comisiei de examen — au fost invitați de decanul facultății (A. D. Xenopol) spre a li se anunța în mod oficial obținerea bursei și a li se atrage atenția asupra unor îndatoriri speciale, consecință logică a situației lor de bursieri. Mie mi-a spus, între altele, că trebuie să renunț la studiile juridice, tocmai pentru a mă putea dedica mai serios celor filologice. Întîmplător se găsea în cancelarie și A. Philippide, care, pornind de la „recomandarea" făcută de decan, mi se adresează, în felul lui aparent aspru și voit popular sau familiar, cu următoarele cuvinte (le reproduc întocmai, fiindcă n-am putut să le uit) : „Lasă-te, bre, de Dreptul cela, că, uite, ai dat la mine un examen foarte bun și, cine

știe, poate vei ajunge, păcatele mele, vreun filolog de seamă". Își poate ușor imagina cititorul ce am simțit auzind această apreciere din partea unui profesor extrem de exigent. (Am povestit mai tîrziu întîmplarea, sub titlul *Cea mai frumoasă zi din viața dumneavoastră de student*, într-un ziar bucureștean, la cererea redactorului-șef.) Urmarea imediată a fost renunțarea, nu la calitatea de student al Facultății de Drept, ci la frecventarea cursurilor ei, în primul rînd, spre a avea mai mult timp liber pentru pregătirea mea filologică. Se înțelege că această hotărîre a fost consecința alteia, mai importantă, aceea de a considera drept viitoare „carieră" nu magistratura, ci profesoratul, pentru care, sînt sigur, aveam, cum s-a dovedit ulterior, aptitudini oarecum înnăscute. Ceea ce povestesc aici prezintă, cred, o importanță deosebită din punct de vedere psihologic, în sensul că, în ciuda influenței pe care o poate exercita asupra noastră o anumită conjunctură — nu găsesc alt termen pentru a defini împrejurările care mă determinaseră, cu un an mai înainte, să pun studiile juridice deasupra celor filologice —, ceea ce se numește, cu un cuvînt poate cam pretențios, vocație răstoarnă hotărîrile și planurile, cel puțin la prima vedere, chiar foarte ferme. Dealtminteri, înscrierea însăși la concursul de bursă dovedea un început de schimbare în sensul arătat.

Nu strică să informez pe cititori cu privire la avantajele de ordin material pe care le oferea o bursă studențească din vremea aceea. Cuantumul ei era de 100 de lei (valoare aur). Transformată în bunuri de „larg consum", cum spunem noi astăzi, însemna, de pildă, un costum de stofă englezească, o pereche de pantofi și o pălărie (asta la Iași, unde lucrurile acestea erau, deși nu simțitor, mai ieftine decît la București). Dacă ne referim la alt aspect al vieții, să zicem întreținerea propriu-zisă, această sumă reprezenta aproape de trei ori costul lunar a două mese zilnice, cu cîte două feluri de mîncare fiecare sau de patru-cinci ori chiria unei camere mobilate. Așa se explică faptul că în fiecare lună economiseam, în sensul că-mi rămînea, după plata restaurantului și a locuinței, circa o treime din bursă, cu care puteam să cumpăr cărți, să frecventez teatrul, să ascult

concerte etc. Și mai important decît toate acestea era sentimentul de independență și de libertate care te stăpînea prin forța lucrurilor : nu aveai altă obligație — și aceasta foarte... liberă ! — decît să te ții de carte, ca să vorbesc familiar. Facultatea se interesa de bursierii ei numai în legătură cu examenele, și poate că nu prea serios nici cu această latură a activității lor. Mi-amintesc bine că doi „internatiști", mai în vîrstă decît mine, au avut și ei bursă, dar examene au dat foarte puține, căci urmau și Dreptul, și pînă la urmă și-au luat licența la această facultate, devenind ulterior magistrați.

Ca și astăzi, deși nu chiar în aceeași măsură, studenții Facultății de Litere erau, în majoritate, femei. (La secția de Filozofie predominau bărbații.) Colegi de serie în sens strict n-am avut nici unul care să mă fi interesat în mod special. La Filologia română, cu doi ani înaintea mea se remarca mai ales Mihai Costăchescu, viitorul editor, între altele, al documentelor moldovenești anterioare domniei lui Ștefan cel Mare, lucrare istorică, în ce privește conținutul, dar strict filologică prin reproducerea exemplară a textului lingvistic, calitate rar întîlnită, chiar mai tîrziu, în alte colecții de acest fel. Cu un an mai tineri decît mine erau C. Alexandrescu, I. M. Rașcu și Mihai Bantaș. Primul fusese șef de promoție (1909) al clasei sale la Liceul Internat, foarte apreciat de G. Ibrăileanu, care i-a publicat în *Viața românească* două articole (despre Păun-Pincio și Spiridon Popescu). Împrejurările nu i-au fost favorabile pentru dezvoltarea acestor începuturi atît de promițătoare. După ce și-a trecut examenul de capacitate, a fost numit profesor (prin 1919—1920) la un liceu din Chișinău. Atmosfera intelectuală din acest oraș nu l-a putut ajuta să-și continue, activ, preocupările de istorie literară. Se pare că a mai intervenit ceva, rămas nelămurit pentru mine, care ar explica oarecum de ce G. Ibrăileanu nu l-a propus asistent, în momentul cînd catedra lui a obținut acest post. S-a prăpădit destul de timpuriu, în condiții se pare asemănătoare cu ale lui Neculai Manea din cunoscuta povestire a lui Sadoveanu. I. M. Rașcu este poetul, de avangardă pe vremea aceea, admirator fervent al lui O. Densusianu, în revista căruia *(Vieața*

nouă) își publica versurile, deși avea la îndemînă *Viața românească*. În afara poeziei, era un om obișnuit în sensul bun al cuvîntului : serios, muncitor, accesibil, lipsit de morgă, ceea ce la coreligionarii săi poetici nu se prea întîlnea. A fost unul dintre cei mai buni profesori de Limba română pe care i-a avut învățămîntul nostru liceal între cele două războaie, mai întîi la Focșani, apoi la București. Foarte exigent, mergea adesea pînă la duritate, ceea ce i-a atras neplăceri din partea autorității școlare superioare, căreia i se plîngeau părinții unor odrasle mai simandicoase. La Focșani a întemeiat, cu elevi și pentru elevi, societatea „Grigore Alexandrescu", foarte activă (și serios activă), cum rezultă din cele cîteva volume ale *Anuarului* ei, recenzat de mine într-un număr al revistei *Arhiva* din Iași. Mihai Bantaș, bun prieten al lui Rașcu, de care se deosebea mult — nu numai temperamental —, a fost profesor de Limba franceză, tot la Focșani și la București. Avea dispoziții serioase pentru poezie, dar le-a cultivat prea puțin, poate din lipsă de încredere în sine, poate, mai degrabă, din cauza unui fel de diletantism intelectual, foarte interesant și agreabil, pe care îl manifesta în mai toate aspectele vieții sale.

Un loc în unele privințe aparte ocupă, printre colegii de la Română, Titus Hotnog. Deși cu un an în urma mea, m-am apropiat de dînsul în așa măsură, încît am ajuns să ne tutuim, ceea ce n-am făcut cu nimeni altul — afară de foștii camarazi de liceu, mai în vîrstă sau mai tineri decît mine —, iar în anul universitar 1910—1911 am locuit împreună în aceeași cameră. Odată am mers cu el, pentru două zile, la părinții lui (tatăl său era învățător la Costuleni, județul Iași). Este greu să arăt ce m-a atras în mod deosebit. Poate, în primul rînd, simplitatea și modestia lui de om de la țară (ceilalți erau orășeni, doi chiar din Iași), cu toate că modestia era mai mult exterioară, căci, în fond, el avea destulă încredere și siguranță în tot ce gîndea și realiza. La aceasta se adăuga un aer copilăresc, foarte clar cînd glumea sau rîdea de cineva, ceea ce făcea cu vădită plăcere și, de obicei, cu succes. Nu se prăpădea muncind, cum am putut constata de-a lungul tovărășiei noastre de

cameră, și nu era nici prea ordonat. Își îndeplinea pînă la o anumită limită, deasupra mediei, obligațiile de student și trecea drept unul dintre cei mai buni de la Filologia română. După terminarea studiilor a dovedit aptitudini atît științifice, cît și, mai cu seamă, literare, dar nu le-a cultivat suficient, și aceasta din cauza lipsei de perseverență, care rezultă din cele spuse aici. Studiul său despre *Bezerem-ban* dovedea informație și pricepere, iar povestirea umorist-satirică *Vrăbioiul alb* s-a bucurat de aprecierea lui G. Ibrăileanu, care a publicat-o în *Viața românească*.

Colege mai apropiate am avut printre cele care urmau Franceza. La Română s-a remarcat în mod deosebit Alexandrina Calciu, care, după trecerea examenului de capacitate, a fost numită profesoară la Liceul de fete „M. Kogălniceanu" din Galați, pe care l-a și condus, ca directoare, vreme îndelungată (în epoca interbelică). Am revăzut-o, după foarte mulți ani, în plină activitate, în 1938, cînd am prezidat comisia pentru examenul de bacalaureat al absolventelor din acel oraș. Am putut constata că fostele ei eleve erau excelent pregătite. La Limba și literatura franceză am fost coleg de serie cu trei domnișoare, toate bune cunoscătoare ale obiectului ales ca specialitate principală, datorită faptului că-și făcuseră studiile secundare în licee particulare, unde atenția pentru limbile străine, în frunte cu franceza, era pe primul plan. Le întrecea pe toate Lidia Smîdu, care, din păcate, n-a vrut (se pare că în urma căsătoriei) să îmbrățișeze cariera didactică, în care ar fi strălucit fără nici o îndoială. Profesoară de Limba franceză a ajuns Maria Bădărău (căsătorită Werner), multă vreme la Iași, după aceea la București, unde o vizitam destul de des, pînă cînd s-a prăpădit, la o vîrstă foarte înaintată. A treia colegă de an a fost Maria Ștefănescu, cea mai apropiată sufletește de mine. N-a profesat, și din cauză că a avut oarecare avere, dar și pentru că n-a lăsat-o soțul ei, avocat și podgorean bine cunoscut la Iași. În viața ei familială a fost nefericită: cei doi copii (amîndoi băieți) au murit în împrejurări, cel puțin aparent, curioase, unul ca student la Medicină, celălalt, ca elev

în cursul superior al liceului. Şi ea a atins o vîrstă memorabilă. Cu doi ani în urma mea, tot la secţia de Franceză, era Eliza Vrabie, studentă strălucită : inteligentă şi ambiţioasă, în sensul frumos al cuvîntului, se remarca prin activitatea ei prezentă în orice împrejurare. Nici ea nu s-a dedicat învăţămîntului, din motive asemănătoare cu cele amintite chiar acum. Trăieşte de multă vreme la Bucureşti, unde o întîlnesc din cînd în cînd. S-a făcut cunoscută prin cîteva traduceri de romane franţuzeşti.

Dintre studenţii de la Filozofie le amintesc, cîtorva, numai numele, fiindcă de-abia i-am cunoscut personal, cum se zice. Ştiam însă că erau în fruntea colegilor de aceeaşi specialitate. Este vorba de Petre Andrei, viitorul profesor universitar şi om politic între cele două războaie (făcuse liceul la Brăila, şi de aceea m-a surprins, aş spune, ca moldovean, în mod plăcut, că a „preferat", probabil de nevoie, Universitatea din Iaşi celei din Bucureşti), Sedlacec (a îmbrăţişat cariera administrativă, ca sociolog, ajungînd, către sfîrşitul carierei, membru al Consiliului legislativ antebelic) şi Valeriu Buţureanu, un fel de copil minune, care a absolvit toate cele trei secţii ale liceului din vremea aceea, doctor în Drept de la Paris, şi care a terminat ca simplu profesor de liceu. Primii doi au fost elevii favoriţi ai profesorului Dimitrie Gusti.

Se cuvine să vorbesc şi despre Facultatea de Drept, al cărei student am fost, cum am arătat la timp. Aici catedrele erau ocupate toate, fără excepţie, de profesori aproape în unanimitate titulari. Cei mai mulţi, mediocri şi slabi, unii „ambulanţi" adică navetişti, cum se spune astăzi. Un timp, foarte scurt, a fost profesor de Drept civil şi N. Titulescu, transferat repede la Bucureşti. Atmosfera generală nu era tocmai „academică", din contra, şi aceasta atît din cauza majorităţii profesorilor, cît şi a cvasiunanimităţii studenţilor. Deoarece această facultate pregătea, în primul rînd, dacă nu aproape exclusiv, avocaţi şi politicieni, activitatea ei nu era luată prea în serios nici chiar de către autoritatea şcolară superioară. Un mare număr de studenţi nu numai că nu-i frecventau cursurile, dar nici măcar nu locuiau

în Iași. Veneau pentru examene, pe care adesea le repetau de mai multe ori, cîteodată se substituiau unii altora, dată fiind imposibilitatea pentru profesori de a-i identifica, chiar cînd se osteneau s-o facă, și destul de des recurgeau, cu concursul funcționarilor administrativi ai facultății, la fraude (unele descoperite). La crearea acestei atmosfere, cîțiva profesori colaborau, ca să zic așa, din plin, fiecare în felul său. Cel care a contribuit în cea mai mare măsură la vicierea gravă a minții unei bune părți din studenții acestei facultăți a fost A. C. Cuza. Vorbesc pe bază de experiență personală directă, căci i-am audiat așa-zisele cursuri. Pentru a-și spori influența nefastă a cerut și obținut să-și distribuie materia la doi ani de studiu, fără nici o justificare obiectivă. La curs făcea de toate, numai economie politică (aceasta-i era specialitatea) nu : venea cu lucrările lui (*Despre poporație, Meseriașul român, Jidanii în presă* etc.) și prezenta așa-zicînd idei sau fapte din ele, cu ironii, aluzii și atacuri fățișe contra adversarilor săi, care reprezentau, în realitate, aproape toată lumea (oamenii politici cu vederi democratice, colegi din facultate și, bineînțeles, evreii luați în bloc, fără distincție de categorie socială sau de profesie). Expunerea era însoțită de gesturi, de mimică, de modulări ale tonului în felul actorilor, de fapt, perfect asemănătoare cu ale clovnilor de la circ, care totuși jucau un rol indicat de mai înainte. Ținea chipurile și seminarii, tot cu scopul de a face agitație antisemită, și această formă de muncă didactică, așa cum se desfășura pe baza unui plan bine întocmit, se preta de minune scopurilor lui. Își ținea cursurile și seminariile după-amiază, între 16 și 18, tot pentru a „lucra" mai bine : conta pe o asistență mai numeroasă, nu numai din partea studenților, ci și a unui public din afară, amator de spectacole ieftine.

Alți profesori contribuiau la scăderea prestigiului și autorității universitare prin slaba lor pregătire profesională, prin graba cu care își îndeplineau obligațiile, prin trimiterea, în locul lor, a unui colaborator cu grad mai mic etc. Un profesor de Drept civil, mare erudit și autor de lucrări temeinice în materia sa, ținea cel mult zece lecții pe an, iar la examene anunța pe studenți că-i trece

pe toți, din oficiu, fără să-i mai asculte, cu bilă roșie. Se înțelege că majoritatea copleșitoare a candidaților acceptau bucuroși această situație, care-i scutea de orice efort. (Cunoșteau dinainte „metoda“ profesorului și de aceea nu se pregăteau deloc pentru examen.)

Această facultate a avut totuși norocul să numere printre reprezentanții ei două personalități mari, privite sub aspect atît profesional, cît și uman : Matei B. Cantacuzino și Constantin G. Stere. Primul preda Dreptul civil, timp de trei ani, durata legală a studiilor juridice, la aceeași serie de studenți : începea cu ei în anul I și continua pînă în al III-lea, cînd termina materia. N-am avut șansa de a-i fi student (a început, în vremea aceea, cu seria de după mine), dar știu de la colegul meu de liceu Panaite Popovici destule lucruri care îmi permit să-l prezint cititorilor, cu oarecare aproximație, firește, cum a fost în realitate. Nu era un mare erudit — după mine, nici materia nu se preta la multă erudiție —, în schimb poseda o rară capacitate de a interpreta, nu numai profund, ci și subtil, textele juridice sub toate aspectele. Mintea lui luminoasă îl ajuta să distingă adevărul de neadevăr, să înlănțuiască, cu o logică de fier, argumentele pro și contra în cazurile, numeroase, de controverse, și să găsească forma cea mai potrivită a expunerii în sprijinul punctului său de vedere. La toate acestea se adăuga ținuta ireproșabilă, nu numai academică, ci și umană. În plus, era extrem de simpatic ca înfățișare exterioară. Grație acestor calități, glasul lui era ascultat în consiliul profesoral, chiar atunci cînd, cum se întîmpla adesea, combătea pe A. C. Cuza, care, în... absența lui M. B. Cantacuzino, îi avea pe cei mai mulți colegi, dacă nu de partea lui, cel puțin nu ca adversari propriu-ziși.

După primul război mondial, acest eminent profesor s-a lăsat atras de politică, aderînd la acțiunea generalului Averescu. Amintesc acest amănunt numai spre a arăta încă o calitate a lui, care se poate ghici din ceea ce precedă : demnitatea personală, care se confundă cu cea umană, în general, la nivelul cel mai înalt. Fiind chemat la telefon de primul ministru într-o dimineață, cînd își ținea cursul, a refuzat să și-l întrerupă. Iar ca

ministru al justiţiei în primul guvern averescan, a stat foarte puţin, fiindcă nu putea să se împace cu moravurile politicienilor.

Constantin Stere, cealaltă mare (aş spune uriaşă) personalitate a Facultăţii de Drept, se deosebea în multe privinţe de M. B. Cantacuzino. Mai întîi, ideologic şi politic : unul revoluţionar, celălalt mai degrabă conservator, deşi înţelegător, într-o anumită măsură, al progresului uman inevitabil şi în această direcţie. Ajutat şi de temperament, primul punea în tot ce gîndea şi simţea o pasiune, nu numai absentă la celălalt, dar puţin obişnuită în general vorbind. Între ei exista o deosebire mare şi ca erudiţie, şi aceasta în favoarea lui Stere, care, abstracţie făcînd de condiţiile lui de viaţă, era oarecum obligat să fie erudit din cauza disciplinei pe care o preda : Dreptul constituţional şi administrativ. Am fost studentul lui în anii 1908—1909 şi 1909—1910. Cursul de Drept administrativ i l-am editat eu însumi, pe baza notelor luate lecţie cu lecţie. Apropo de asta, mi-aduc aminte că, la sfîrşitul primei sale prelegeri, ni s-a adresat în felul următor : „Ştiu că cineva dintre auditorii mei multiplică cele ce spun eu la curs, ca să-şi ajute colegii la pregătirea examenelor. Rugămintea mea este ca acela dintre dumneavoastră care se gîndeşte să facă acest lucru să vină la mine şi să-mi arate notele scoase în timpul lecţiei. Căci iată ce mi s-a întîmplat anul trecut. Văzînd în vitrina unei librării un fel de carte intitulată *Dreptul administrativ* de C. Stere, mi-am procurat-o, «debursînd» suma de 10 lei. Răsfoind-o acasă, m-am îngrozit ! Cel mai vajnic duşman al meu nu-mi putea face un rău mai mare decît bietul tînăr care mi-a pus în gură, sub forma acestui aşa-zis curs, atîtea inepţii.“ În ciuda acestei recomandări, n-am avut curajul (mai tîrziu am spus nici politeţea) să-i prezint, la sfîrşitul anului, un exemplar din cursul litografiat. M-am temut că gestul meu ar fi putut fi interpretat ca un mijloc de a-i „capta bunăvoinţa“ (înainte de examen).

Ca fost student timp de doi ani al lui, sînt în stare să-l caracterizez, măcar în linii mari, în ipostaza de profesor. Ceea ce impresiona puternic la prelegerile sale, care durau, fără întrerupere, cîte aproape două ore, era,

în primul rînd, nu erudiția, adică bogăția și varietatea informației ajutate de o concepție social-politică de mare înălțime, ci pasiunea și convingerea cu care dezbătea problemele și-și prezenta punctul de vedere foarte personal. Sub acest ultim aspect, pe care îl consider, înainte de toate, strict uman, în sensul cel mai pur al termenului, el semăna cu N. Iorga : același patos și etos, la marele istoric mai mult sentimental, la emulul său, revoluționar.

Problema agrară o trata la curs întocmai ca în celebra rubrică *Cronica internă* din *Viața românească :* date și fapte concrete, comentate sever din punct de vedere nu numai social-politic, ci și național, dată fiind proporția numerică a clasei țărănești. Nu pot uita aprecierile lui, sub acest ultim aspect, în legătură cu întinderea medie de pămînt aflat în proprietatea țăranilor din România în comparație cu a celor din țările vecine : față de 2 sau 3 hectare, după regiuni, ale primilor, de la 8 pînă la 12—15 hectare ale celorlalți, cu precizarea, bazată pe date statistice așa de întristătoare : cu cît o provincie românească a aparținut mai puțin timp statului nostru, cu atît starea materială a țăranilor este mai bună, sau, cu propriile sale cuvinte, înregistrate aproximativ în *Cursul de Drept administrativ (1908—1909),* p. 401 : „Fatalitatea a vrut ca cu cît o provincie românească a fost răpită mai curînd, cu atîta mai multă fericire pentru țărani". Alt citat, foarte semnificativ și acesta (p. 324) : „Dl. I. Gh. Bibicescu, unul dintre directorii Băncii Naționale, notează cazul țăranilor unui sat care s-au angajat cu munca lor pentru 6 000 de lei față de proprietarul moșiei și, după ce au muncit 18 ani, datoria lor s-a ridicat la 70.000 de lei !"

La lecțiile sale de Drept constituțional insista necontenit asupra situației, privilegiată din punct de vedere legal, a Parlamentului față de puterea executivă (guvernul) și cea judecătorească (magistratura). Se întemeia nu numai pe textul constituției noastre din epoca respectivă, care enunța principiul că toate puterile emană de la națiune, dar arăta, în altă parte, că guvernul și justiția răspund în fața Parlamentului, ci și pe tradiția constituțională englezească, pe care o considera, pentru vremea

aceea, ca un model perfect de constituţionalism. Nu pot uita comparaţia pe care o făcea între regimul politic francez şi cel englez : deşi legea fundamentală a Franţei spunea că toate puterile emană de la naţiune, pe cînd după cea engleză (nescrisă !) ele emană de la rege, C. Stere afirma, bazîndu-se pe realitate, că preşedintele republicii franceze este, de fapt, mai „puternic" decît regele Angliei. Şi aceasta, din cauză că ideea de drept, la nivel înalt, era mult mai vie în conştiinţa cetăţenilor englezi, deprinşi cu ea de-a lungul celor şapte secole de viaţă parlamentară, fie şi cu destule întreruperi, decît în aceea a francezilor. Iarăşi un exemplu concret în sensul arătat chiar acum. La examenele cu studenţii punea foarte des întrebarea aceasta : „Ce drepturi au, după constituţia noastră, străinii din România ?". Majoritatea candidaţilor, nefiind în stare să distingă drepturile politice de cele civile, răspundeau prompt şi statornic : „N-au nici un drept". Şi profesorul replica, îndurerat şi totuşi puţin revoltat : „După constituţia dumneavoastră de la Iaşi !" (Aluzie la A. C. Cuza şi la ceilalţi „patrioţi", mai bine zis... patrihoţi, cu modificarea semnificativă introdusă de Alecsandri în una dintre comediile lui.)

În sprijinul celor arătate chiar acum prezintă interes deosebit experienţa mea personală. În anul I, la examenul de Drept administrativ mi-a pus o singură întrebare (aşa obişnuia el în general) : „Ce este Curtea de conturi şi ce atribuţii are ?" Răspunsul meu, destul de confuz, a fost interpretat în sensul că această înaltă instituţie administrativă controlează bugetul votat de Camera deputaţilor şi poate să-l modifice, aşadar un organ de stat (guvernamental) are un drept care îl situează deasupra puterii legislative. Trebuia să fiu respins, dar regulamentul prevedea caracterul de „bloc" al examenelor anului I : după trecerea tuturora, profesorii examinatori se adunau în comisie şi dădeau un rezultat global pentru fiecare candidat. Deoarece la celelalte două materii obţinusem menţiuni bune, am fost admis şi, deci, am intrat în anul al II-lea. La Dreptul constituţional mi-a... căzut chestiunea, deja amintită, a drepturilor străinilor. Răspunsul meu a fost acesta : în ce priveşte

drepturile civile, ei sînt asimilați cu cetățenii români ; în schimb, nu au drepturi politice. Atîta a fost !

În ciuda deosebirilor dintre ei, M. B. Cantacuzino și C. Stere se înțelegeau de minune în problemele universitare (inclusiv cele pur culturale), ca și în problemele general umane. Dealtfel, primul a luat, în 1901, inițiativa pentru recomandarea, pe baza unui raport special, a celuilalt ca profesor suplinitor la catedra de Drept administrativ și constituțional și tot el, în 1903, a propus titularizarea lui. Amîndoi au ținut la cea mai mare înălțime prestigiul, absolut necesar, fie și numai în parte, al Facultății de Drept și, împreună cu alții (ca A. Philippide, G. Ibrăileanu, Traian Bratu, C. I. Parhon ș.a.) pe acela al întregii universități ieșene.

Relațiile mele cu profesorii de la Facultatea de Litere erau cele obișnuite pe vremea aceea, vreau să spun corecte, cu foarte puține excepții. Profesorul de Slavistică (Ilie Bărbulescu) îmi da uneori prilejul să polemizez, cuviincios, firește, cu dînsul, nu numai pentru ceea ce am spus în alt loc despre lipsa lui de metodă, ci și în legătură cu ideea, care mi se părea curioasă, că studenții trebuie să aibă dacă nu chiar activitate, cel puțin veleități de cercetători, cum am spune noi astăzi, și aceasta, dacă se poate, încă din primii ani de studiu. Așa se explică, între altele, faptul că în 1909—1910 nu i-am mai urmat cursul și, bineînțeles, n-am mai dat nici examenul de rigoare. Amănuntul prezintă importanță, cum se va vedea ceva mai departe.

Altă excepție de natură... protocolară au constituit-o relațiile mele cu G. Ibrăileanu. În calitate de fost elev al său timp de patru ani la Liceul Internat, eram supus de el unui tratament preferențial. Încă din anul al II-lea mă invita, cînd și cînd, după ora de curs sau de seminar (totdeauna la 5 după-amiază), să-l însoțesc pînă la redacția *Vieții românești* (strada Golia, aproape de Piața Unirii), unde lucra pînă pe la miezul nopții. O dată — nu mi-amintesc dacă chiar la început de tot — mi-a spus, în fața ușii de intrare : „Vino înăuntru, vreau să te... corup". Totdeauna, cel puțin o bucată de vreme, mă duceam la revistă în compania lui. Vizitele acestea mă

stinghereau serios, din cauza timidității mele temperamentale. La aceasta se adăuga faptul, strict obiectiv, extrem de grav, că ședeam o oră, poate mai mult, pe un scaun și nu scoteam o vorbă, dacă nu eram întrebat. Ce puteam spune eu în timpul discuțiilor de natură redacțională dintre Ibrăileanu și prietenii lui obișnuiți, prezenți mereu la revistă, deși mai toți însemnau prea puțin lucru pentru bunul ei mers ? Această situație îmi crea sentimentul că sînt pur și simplu de prisos, ba chiar ridicol, și asta îmi displăcea în gradul cel mai înalt. Neplăcerea creștea și din altă pricină. Membrii redacției (mai mult cu numele) aveau nu numai despre revistă — și în această privință eram de acord cu ei—, ci și despre ei înșiși cele mai bune păreri. De aceea vizitele mele aveau loc aproape totdeauna ca urmare a invitației adresate de Ibrăileanu, care se purta aproape afectuos cu mine. Fiind un excelent psiholog, intuia exact starea mea de spirit și făcea cîteodată, glumind, aluzie la ea.

Mi-aduc aminte foarte bine o întîmplare care merită să fie povestită. Era prin 1911, cu puțin timp înainte de retragerea de la putere a liberalilor. (Se împlineau cei patru ani „constituționali" de guvernare.) Reprimarea sîngeroasă a răscoalelor din 1907, la care s-a adăugat înființarea Societății tramvaielor (i-am uitat denumirea oficială), ca să nu mai pomenesc de uzura inevitabilă după o epocă îndelungată de guvernare în condițiile de atunci, au contribuit, în largă măsură, la pierderea totală a popularității, firește destul de relativă, pe care și-o cîștigase, printre numeroși intelectuali, partidul liberal, în speță aripa lui de stînga, cum i se spunea, condusă de I. G. Duca și Const. Banu, redactorii noului ziar al partidului, *Viitorul*. Lovituri puternice i-a dat mai ales campania întreprinsă și susținută, cu o dîrzenie rar întîlnită, de Constantin Mille prin *Dimineața* (ediție matinală, tînără, pe atunci, a *Adev rului*, pe care îl dirija tot el). Nu pot uita titlul, aproape zilnic, al articolelor respective : *Orori inutile* (era vorba de victimele, 11 000 la număr, după Mille, ale răscoalelor țărănești) și *Tramvaiele asasine*. Problema aceasta, apărută ceva mai tîrziu, a făcut și obiectul unor dezbateri memorabile în Parlament. Neobișnuit de vehement a fost atacul dat de

P. P. Carp, senator conservator (în opoziție), care a vorbit de „fierul roșu“, menit să „ardă“ pînă la sînge „infamia“, și de venalitatea lui Tache Ionescu, adversar politic al liberalilor (era șeful unui partid nou, denumit, comic, fără intenție, bineînțeles, „conservator democrat“, pe care Iorga îl botezase extrem de potrivit „partidul rupților“), dar strălucit avocat și angajat în această calitate ca apărător al Societății de tramvaie București (așa cred că se numea noua întreprindere de transport bucureștean, cu sigla S.T.B.). Carp a folosit, între altele, o comparație extraordinară, referindu-se la avocatul amintit, pe care îl disprețuia, probabil, încă din vremea cînd erau amîndoi conservatori : după cum frumusețea, în cazul unei femei, nu scuză prostituarea ei, tot așa talentul nu poate scuza venalitatea.

Eram întîmplător la București (cred că pentru examenul de capacitate, în noiembrie 1911) și am încercat să intru în sala de ședințe a Senatului (în clădirea vechii Universități), dar n-am reușit, cum n-au reușit, dealtfel, sute de alți amatori, mai curajoși decît un biet provincial ca mine. Atacurile contra acestei societăți mă satisfăceau numai din punct de vedere politic : fusesem și eu un admirator al „stîngii liberale“, dar după aproape patru ani îmi trecuse admirația, care făcuse loc decepției. În ce privește aspectul economic sau practic, îmi dădeam seama că, indiferent de puritatea „morală“ a afacerii, tramvaiul electric reprezenta un progres, și încă mare, față de cel cu cai. Pot aminti, ca un fel de argument întăritor al acestei concepții foarte personale, următorul lucru. Conservatorii se retrăgeau (de fapt „cădeau“) de la putere după doi-trei ani de guvernare și fără să realizeze nimic, nici măcar o parte, mai serioasă, a programului lor. Se lăudau, în schimb, că au fost „cinstiți“, că n-au „furat“, că nu s-au îmbogățit din bugetul statului etc. În discuțiile mele cu prietenii, foarte sensibili la această latură a activității politice, care mă impresiona, bineînțeles, și pe mine, ripostam : dacă un partid, după cîțiva ani de conducere a treburilor obștești, n-a făcut altceva decît că n-a „furat“ din bunurile publice, își dă el însuși un certificat de incapacitate. Lui Haret, adăugam eu, depășind oarecum propriile mele intenții, i-aș da

dreptul să „fure“, ţinînd seamă de tot ce face el pentru învăţămînt. Cît despre „orori“ — aceasta interesează direct întîmplarea la care mă refer — eu nu puteam crede că reprimarea răscoalelor s-a soldat cu numai 700 de victime, cifră acceptată şi de *Viaţa românească*, recte de Stere şi Ibrăileanu. Dacă la Băileşti, de pildă, s-a tras, cum am mai arătat, şi cu tunul, era greu să-mi închipui că în toată ţara au fost ucişi mai puţin de 1000 de ţărani. Cînd Ibrăileanu a înţeles că sînt dispus să accept, mai degrabă, fie şi cu o simţitoare reducere, numărul dat de Mille, s-a oprit din mers şi mi s-a adresat, cu repros şi, puţintel, cu durere: „Bine, Iordan, şi dumneata crezi ce se scrie în *Dimineaţa*?“ „Domnule Ibrăileanu, n-am posibilitatea de a verifica, dar mi se pare neverosimil de mică cifra oficială.“ Eu l-am înţeles, într-o oarecare măsură, pe iubitul meu profesor, şi, prin el, revista însăşi, pe care o conducea. Unii dintre membrii redacţiei au primit, în primele momente ale guvernării liberale, în martie (sau aprilie?) 1907, sarcini oficiale. C. Stere a fost prefectul judeţului Iaşi (alţi trei liberali de frunte, democraţi autentici, au făcut acelaşi lucru: doctorul N. Lupu la Fălciu, I. Atanasiu la Covurlui, doctorul Radovici la Prahova), Petru Bogdan, conferenţiar universitar, administrator al unei plăşi ieşene, iar Mihai Carp, revizor şcolar. Şi trebuie lăudaţi că au acceptat aceste funcţii, căci graţie lor represiunea a fost mult domolită. Ibrăileanu se simţea solidar cu ei, iar ei înşişi solidari, cel puţin în bună parte, cu conducerea partidului liberal, ceea ce însemnează că cifra de 700 de morţi reprezenta, pentru ei toţi, un adevăr. Această discuţie n-a influenţat în rău relaţiile noastre. Respectul şi afecţiunea mea pentru cel mai uman profesor al meu erau prea puternice şi prea adînci, pentru a suferi o ştirbire, oricît de uşoară, de pe urma unei astfel de întîmplări. Şi la fel, cu alte dimensiuni, bineînţeles, erau şi sentimentele lui pentru mine. Sînt convins că, în sinea lui, profesorul îmi da oarecare dreptate, gîndindu-se, în primul rînd, că eu eram în fond fiu de ţăran.

Ibrăileanu mă aducea la *Viaţa românească* pentru a mă deprinde cu munca scrisului in public. Îmi da, cum da şi altor tineri, cărţi primite la redacţie ca să le recenzez

(de fapt, era vorba mai mult de o prezentare a lor). În 1911 am fost foarte activ : mi s-au publicat cinci asemenea „producții“, în diversele numere ale revistei. Recenzie propriu-zisă, cu aprecieri critice — pot adăuga, reușite —, am avut numai una (în 1912). După aceea, plecînd din Iași, am pierdut contactul, sub această formă, cu *Viața românească* și cu mentorul ei. Apariția în public, și încă în această cu mult cea mai bună revistă a țării din acea vreme, a însemnat enorm pentru dezvoltarea mea ulterioară, chiar dacă nu-mi puneam problema și, deci, nu încercam să „descopăr“ ce anume. Eram, într-un fel, printre oamenii de vîrsta și cu pregătirea mea, un „cineva“ incipient, care trezea oarecare încredere și mai cu seamă speranțe pentru o activitate viitoare vrednică de a fi luată în considerație. Mai presus de toate, relațiile mele cu *Viața românească,* care datează, aș putea spune, prin Ibrăileanu ca profesor al meu, încă dinainte de apariția ei, au fost hotărîtoare pentru concepția și atitudinea mea social-politică de-a lungul anilor care au venit. În măsura în care am fost, cu cuvîntul și cu fapta, un democrat autentic, de nuanță burgheză avansată pînă în preajma celui de-al doilea război mondial, culminînd cu adeziunea la mișcarea antifascistă, ponderea cea mai mare au avut-o legăturile mele cu această revistă. Recunosc și afirm cu mîndrie și cu recunoștință acest lucru esențial pentru omul și cetățeanul din mine.

Ca student, în sensul strict profesional, m-am deosebit de majoritatea colegilor mai tineri sau mai vîrstnici decît mine numai prin rezultatele mai bune ale ostenelilor mele. Mă ajutau la aceasta, înainte de toate, pasiunea pentru studiu și bursa. Aceasta îmi permitea să trăiesc în condiții omenești, să-mi menajez timpul și forțele, pe care le utilizam la lecturi în afara cursurilor propriu-zise, și nu numai în domeniul larg al filologiei. Roadele acestor lecturi le notam, de obicei (în cazul lingvisticii, totdeauna), într-un caiet. (Nu cunoșteam tehnica fișelor, care prezintă avantaje mai ales în ce privește manipularea lor, dar și riscul de a se pierde.) Ceva mai departe se va vedea rostul, nebănuit chiar de mine, al acestor note, pe care le scoteam din deprinderea căpătată la liceu, unde nu aveam manuale decît la limbi. Acest lucru l-am

făcut și cu unele cursuri, dar în „stil mare“, căci le-am multiplicat, fără să pot preciza (nici atunci, nici acum) de ce și în ce scop. Am pomenit de Dreptul administrativ, acolo unde am vorbit despre C. Stere ca profesor. La Litere, am scos cursul de Pedagogie, care nu mă atrăgea deloc, ceea ce însemnează că mobilul a venit din afară în două sensuri : m-au îndemnat unii colegi, care știau că pot urmări și reproduce destul de fidel expunerile făcute de profesori, și m-a îndemnat posibilitatea de a avea un beneficiu material, căci fascicolele litografiate ale cursului erau plătite de cei ce voiau să le aibă. Plăcere pură, aș spune estetică, am avut editînd, în 1909—1910 și în 1910—1911, cursurile lui Ibrăileanu (respectiv *Epoca Conachi* și *Epoca Alecsandri*). Această muncă mi-a adus și o satisfacție cu totul neprevăzută. Nemaitemîndu-mă, ca în cazul lui Stere (vezi mai sus), că vreau „să mă pun bine“ cu dînsul, i-am oferit cîte un exemplar din fiecare. Profesorul, care își ținea lecțiile „liber“, folosind unele date trecute pe o foaie de hîrtie, a fost extrem de mulțumit că i-am pus la dispoziție rodul unei munci grele și pline de răspundere. M-a răsplătit cum numai un om ca el, personificarea delicateței și discreției, știa s-o facă. Într-o zi, puțin după terminarea anului universitar 1910—1911, mergînd cu el spre redacția *Vieții românești,* ne-am oprit, la propunerea lui, în colțul dinspre strada Golia al Pieții Unirii, unde își avea librăria, cu cărți exclusiv străine (predominau cu mult cele franțuzești), domnul Barasch. Am intrat înăuntru, și Ibrăileanu, alegînd din raftul în care se găsea toată opera lui Anatole France cele patru volume de *Histoire contemporaine,* mi le-a pus pur și simplu în brațe, fără nici o explicație propriu-zisă. În drum spre revistă, discutînd, ca de obicei, mai ales literatură, am adus, întîmplător, vorba despre acest inegalabil scriitor francez, mirîndu-mă oarecum — din ignoranță ! — că este atît de apreciat și precizînd că prin clasa a VI-a sau a VII-a am început să citesc romanul lui *Le crime de Sylvestre Bonnard* și după vreo 50 de pagini n-am mai putut să-l continuu, fiindcă nu mi-a plăcut. Am încercat atunci sau, poate, mai tîrziu, să dau o explicație acestui fapt. În epoca la care mă refer mă „prăpădeam“, cum

se spune popular, după romanele cavalereşti (moderne !) ale lui Sienkiewicz, şi era aproape fatală incapacitatea mea de a gusta pe Anatole France. Ibrăileanu, făcîndu-mi darul amintit, a vrut să mă... corupă (mai folosise în legătură cu mine acest cuvînt) şi a... izbutit, cum poate vedea un cititor curios al acestor *Memorii* din scrisoarea pe care i-am trimis-o profesorului, în vacanța de vară, împreună cu un „eseu" despre această operă a scriitorului francez, și care a apărut în primul volum al corespondenței lui G. Ibrăileanu. („Producția" mea critic-literară n-a fost publicată în *Viața românească*, fiindcă era o încercare destul de naivă. Dealtfel, cred că adevărata intenție a mea a fost, comițînd-o, să-i dovedesc profesorului că am savurat cele patru volume și că ceva din ele, de ordin strict estetic, am înțeles.)

În ciuda pasiunii mele pentru „joacă", arătată în primele capitole, ca student (și în timpul cursurilor și al examenelor) nici măcar plimbări propriu-zise nu făceam. Singura „mişcare" erau drumurile spre Universitate şi înapoi, împreună cu cele impuse de luarea meselor la restaurant. Şi aceasta, nu în primul rînd din cauză că voiam să-mi cruţ timpul cerut pentru lecturi. Căci „pierdeam" destulă vreme ducîndu-mă la spectacole de tot felul. Afară de cele teatrale propriu-zise, mă atrăgeau, într-o măsură chiar mai mare, datorită rarității lor, concertele, opera și opereta. Enescu venea destul de des la Iași, dar veneau și instrumentiști străini dintre cei mai celebri. L-am ascultat, mi-aduc bine aminte, pe Kubelik-senior, care m-a impresionat puternic prin tehnica lui (și prin vîrstă !), dar mi-a plăcut mai puțin decît Enescu, pe care și mai tîrziu, după ce l-am comparat cu Thibaud, Hubermann, Busch, l-am socotit superior în ce privește afectivitatea pusă în slujba arcușului și deasupra lui. Iașii nu aveau atunci operă, dar splendida sală a Teatrului Național adăpostea cînd și cînd trupe străine, care, cînd organizau spectacole în țara noastră, nu neglijau niciodată fosta capitală a Moldovei. Unii dirijori sau artiști afirmau, pe bază de experiență personală, că publicul ieșean întrecea pe cel bucureștean, lucru explicabil, după mine : la București, oraș mai mare și mai bogat, locurile erau cumpărate, în pri-

mul rînd, de oameni cu bani mulţi şi cu gust... puţin, pe cînd la Iaşi, majoritatea spectatorilor o alcătuiau intelectualii. Pot veni cu un argument, oarecum indirect, în sprijinul acestei explicaţii. În toamna anului 1910 a dat spectacole de operă o trupă italiană, în drum spre Rusia. Dealtfel, mai totdeauna se întîmpla aşa : fie colective de artişti, fie solişti, cînd se hotărau să viziteze România, aveau în vedere şi ţara vecină de la răsărit, din motive de ordin economic. Cazul la care mă refer se prezintă diferit în ce priveşte itinerarul : la Iaşi a venit trupa respectivă după ce a fost în Rusia. Eu am asistat numai la spectacolul cu *Carmen*, din cauza scumpetei biletelor. (Am plătit 3 lei — valoare aur — pentru un loc în picioare.) Cînd a intrat în scenă toreadorul, după primele fraze muzicale au început unii spectatori să fluiere. (Erau, mai toţi, profesori ai Conservatorului ieşean.) S-a lăsat cortina, după ce artista protagonistă a cerut iertare publicului printr-un „Knicks" graţios, şi spectacolul a fost reluat cu alt cîntăreţ, pe care, de la primele note emise, aceiaşi spectatori l-au aplaudat frenetic. Eu, ca participant novice la o asemenea... reprezentaţie, am căutat să aflu cum s-a ajuns la incidentul acesta. Primul cîntăreţ era un tînăr rus, foarte bogat, amator de muzică, dar şi mai amator de femei frumoase, şi se îndrăgostise la Petersburg de actriţa titulară a rolului din *Carmen*, care era, într-adevăr, o frumuseţe. A însoţit trupa pînă la Iaşi, unde a crezut că poate „debuta" cu vocea lui, care, între prieteni, putea să pară plăcută.

Mult mai accesibile pentru punga unui student, chiar cînd era bursier ca mine, erau spectacolele de operetă. Celebra trupă Grigoriu venea în fiecare toamnă (întreaga lună septembrie) la Iaşi şi avea un succes extraordinar. Cînta nu în sala Teatrului Naţional, care se găsea în plină activitate, ci la Sidoli, o sală enormă, fostă circ. Toate locurile erau ocupate seară de seară. Spre deosebire de epoca noastră, pe atunci erau considerate drept operete compoziţii ca ***Povestirile lui Hoffmann, Voievodul ţiganilor, Liliacul*** ş.a., care astăzi se reprezintă şi la teatrele de operă. Le-am văzut şi auzit pe cele mai multe, cu satisfacţie deplină de natură artistică. Celebri erau, în primul rînd, Virginia Miciora, Leonard şi Maximilian.

Acesta din urmă era un cîntăreț mediocru, dar un foarte mare actor, cum s-a văzut ușor după ce a renunțat la operetă și a început să joace teatru propriu-zis. În schimb, emulul său, tenorul frumos și talentat, era ca actor cît se poate de slab.

Un eveniment cu totul aparte, și nu numai prin raritatea lui, în domeniul operetei, a fost turneul unei trupe ucrainene. Spectacolele organizate de ea constau nu numai în operete propriu-zise, ci și în ceea ce s-ar putea numi festivaluri : cîntece și dansuri, legate adesea între ele, încît făceau impresia că sînt spectacole unitare. Ieșenii erau entuziasmați pur și simplu. Aplauzele nu mai conteneau. Mulți spectatori participau într-un fel oarecum activ, căci fredonau și ei, în șoaptă, melodiile pe care le „prinseseră", ba unii se sculau în picioare ori făceau unele mișcări ale corpului, ca un acompaniament al dansurilor de pe scenă. Costumele actorilor, în special cele feminine cu culorile lor extrem de vii, la care se adăugau cizmulițele roșii, le luau ochii și unora chiar... mințile.

Trupe de teatru propriu-zis străine veneau de asemenea la Iași. În epoca studenției mele am asistat la o singură reprezentație : *L'aiglon* al lui E. Rostand, cu Sarah Bernard în rolul titular. Și de astă dată am avut loc în picioare, aș spune mai degrabă în vîrful picioarelor, fiindcă în fața mea erau foarte mulți spectatori și destui printre ei mai înalți decît mine. Parcă o văd și acum pe această excepțională actriță : încă tînără, cu corpul ei de o mare finețe și cu o voce care „cînta", nu vorbea. M-a impresionat puternic întreg jocul, în mod deosebit, probabil din cauza preocupărilor mele filologice, dicțiunea ei de o extraordinară expresivitate. Nu pot uita pasajul celebru unde eroul se plînge de severitatea cu care este tratat cînd e vorba de manifestări mai libere : după ce spune că are, într-adevăr, voie să facă cutare lucru, urmează *dar*... și întreaga tiradă, destul de lungă, continuă așa, cu apăsarea accentului pe *mais,* de la începutul versului, și cu schimbarea tonalității cerute de contrastul dintre ce e permis și nuanța care desființează, de fapt, permisiunea.

Spuneam ceva mai înainte că în timpul activității mele universitare nu făceam aproape deloc „mişcare", adică nu mă plimbam. Uitam un amănunt : cînd şi cînd jucam popice la berăria „Zimbrul" şi la „Turnverein". Aceasta din urmă era o societate a cetăţenilor germani din Iaşi, cu un local mare, asemănător cu cel al Societăţii de muzică şi gimnastică, menţionată în una dintre paginile precedente. Avea două săli de popice, una accesibilă oricui, cealaltă numai membrilor societăţii. La ultima aveam acces și eu, dată fiind reputaţia de bun popicar. Nu-mi plăcea însă jocul „cu figuri", la care conta nu numărul de popice răsturnate din trei bătăi, ci „figurile", în sensul că, de pildă, lovirea numai a „popii" (cel din mijloc) însemna, dacă mai ţin bine minte, 26 de puncte (maximum), şi tot aşa cu alte combinaţii, pe care le-am uitat. Acest mod de a juca semăna puţin cu biliardul : bila putea atinge banda, chiar de mai multe ori, fiindcă altfel nu era posibil să se atingă un anumit popic sau un anumit grup. Eu socoteam jocul obişnuit („şnur și fără bandă", cum se spunea atunci) superior, artistic vorbind : să trimiţi bila direct unde trebuie şi să nu dai greş. Era, probabil, o „teorie" *ad-hoc*, valabilă numai pentru mine.

În vacanţele de vară mă „mişcam" însă mai tot timpul. Mi le petreceam, bineînţeles, nu în întregime, fie la Buciumeni, ca invitat al colegului şi prietenului Alexandru Pîrvulescu, fie la fratele meu învăţătorul. Făceam nu numai plimbări zilnice destul de prelungite prin sat, ci vizitam și satele vecine, care se găseau mai totdeauna la distanţe de mulţi kilometri. Din Buciumeni ne duceam la Tecucel, foarte aproape dealtfel, unde Natalia Negru avea o vie cu o casă „de ţară", mică şi modestă arhitectonic vorbind, dar foarte elegantă în interior. Acolo am cunoscut, din fugă, pe Şt. O. Iosif şi D. Anghel. Mult mai departe era satul Brăhăşeşti, locul natal al Irinei Răchiţeanu, fiica medicului de circumscripţie, pe care îl vedeam des, fie la sediul funcţiei sale, fie la Buciumeni, unde venea el cînd şi cînd. Plăcerea cea mai autentică ne-o producea scăldatul în Siret, operaţie care impunea o deplasare de 10—12 kilometri făcuţi, cîteodată, chiar pe jos. Nu numai baia mă atrăgea acolo, ci și, poate chiar

mai mult, peisajul : de la modesta mînăstire Savastru se deschidea valea enormă a Siretului cu împrejurimile lui, la locul numit Cucuieţi (din cauza altitudinii), de unde privirea ajungea pînă departe, spre apa Trotuşului, care se vărsa în Siret pe teritoriul fostului judeţ Tecuci. Ceva mai departe, spre nord-vest, se găsea Poiana, staţiune arheologică celebră (Piroboridava), creată, ca să zic aşa, de V. Pârvan, născut, cum se ştie, prin partea locului.

Frate-meu Neculai a fost învăţător mai întîi la Orbenii de Jos, în nordul fostului judeţ Putna, situat într-o regiune extrem de interesantă, cum mi s-a părut, vag, fireşte, încă de la început, din punctul de vedere al nomenclaturii geografice. Satele vecine se numeau Scurta, Cucova, Parava, Drăguşeni şi mă antrenau la vizitarea lor şi din cauza acestor denumiri oarecum (unele dintre ele) misterioase. De la Orbeni s-a transferat în sudul judeţului aproape de Panciu, la Străoane de Jos, sat mare şi bogat, la fel cu Străoane de Sus, Moviliţa, Crucea de Sus şi Crucea de Jos, aflate în vecinătate. Fiind regiune de podgorie, dar şi agricolă, situată la un fel de răscruce a drumurilor (spre Panciu şi Focşani, la sud, spre satele de munte : Soveja, Vizantea, Cîmpuri etc.), ţăranii erau aici mai înstăriţi. La meseriile de podgoreni şi agricultori se adăuga, pentru mulţi dintre ei, şi cărăuşia, adesea mai rentabilă decît celelalte. Şi aici vizitele mele în satele vecine amintite chiar acum erau frecvente, de obicei cu frate-meu, întocmai ca la Orbeni. Şcoala din Străoane avea local propriu, mare şi chiar confortabil, ca la oraş. Dealtfel şi învăţămîntul era organizat după tipul urban, fiecare clasă cu învăţătorul ei. Bîdia era directorul şi, în această calitate, avea o locuinţă proprie, cu patru încăperi şi atenanse, numai bună pentru numeroşii săi copii. Timpul petrecut de mine în familia lui, unde mă simţeam excelent, aş spune, în primul rînd, pentru că mă puteam... juca în continuare, de astă dată ca „profesor“ al nepoţilor, cărora le impuneam un fel de exerciţii gimnastice, bune şi pentru mine, le făceam smeie etc., îl foloseam, prin forţa lucrurilor, şi la iniţierea mea în munca grea, dar frumoasă, cu forme multiple şi variate, ale învăţătorimii noastre din vremea aceea.

Anuarele „Asociației învățătorilor“ mă ajutau mult în acest sens. Așa am ajuns să cunosc relativ bine marea, excepționala valoare, a lui Spiru Haret ca ministru al școlii românești, în primul rînd al celei elementare.

De la Străoane mă duceam cîteodată pe jos pînă la Soveja, stațiune climaterică neoficială, dar frecventată de multă lume (de obicei, oameni cu venituri mai modeste), pentru altitudinea și pădurile ei de brad. Drumul pînă acolo îl făceam ceva mai des și de la Tecuci (cu trenul obișnuit pînă la Mărășești, cu unul local pînă la Panciu și apoi *per pedes*, distanță, cred, de peste 30 de kilometri). Mă atrăgeau locul și prietenul Ionică Hozoc, care petrecea la Soveja o lună împreună cu cei trei frați ai lui, dintre care unul, student la Medicină, da consultații gratuite țăranilor. Am cunoscut acolo, între alții, pe un văr primar al profesorului Simion Mehedinți, brigadier silvic, căruia oamenii îi spuneau Plăvănică : scund și zvelt, cu o mare istețime a minții. Un spirit mai puțin raționalist decît al meu ar fi dispus să creadă că atracția Sovejei „prefigura“ (cum se zice foarte des astăzi) un eveniment foarte important din viața mea, pe care îl voi povesti la locul cuvenit.

Excursii mai interesante, în special prin durata lor, ca și prin eforturile depuse, au fost una de două zile (în vara anului 1909) și alta de șapte zile (în vara lui 1910). Pe cea dintîi am făcut-o din satul Hîrja, unde am fost invitat, împreună cu prietenul Alexandru Pîrvulescu și cu doi frați Dimitrescu (ambii din Buciumeni, de unde era și Pîrvulescu, cel mai mic fiind, ca și noi, internatist, cu doi ani mai tînăr), de familia notarului Ioan, tatăl unui elev al Liceului Internat din seria de absolvenți 1910. Satul Hîrja se găsea la un kilometru și jumătate depărtare de fosta graniță cu Transilvania. Mă impresiona puternic, nu din punct de vedere național, ci din acela, mai general, pur uman, faptul că în satul transilvănean de la graniță, din fața Hîrjei, numit Poiana Sărată, trăiau rude de-ale hîrjenilor : apartinerea unora la un stat și a celorlalți la alt stat și obligația de a avea o autorizație specială pentru a se vizita mi se păreau o nedreptate revoltătoare. Este drept că autorizația se obținea ușor. Am obținut-o și noi, cei patru oaspeți ai

familiei Ioan, cînd ne-am gîndit să mergem în... străinătate, adică să trecem granița. Deoarece obținerea permisiunii se plătea, am vrut să facem economie : Pîrvulescu și eu ne-am declarat frați, ceea ce înseamnează că am fost trecuți pe un singur document. Vameșul ungur s-a uitat la noi și a constatat cu foarte mare ușurință că nu semănăm absolut deloc unul cu altul. Prietenul meu, mai liber în manifestări decît mine, a replicat prompt : unul seamănă cu mama, celălalt cu tata ! Chiar dacă funcționarul ne-ar fi crezut — nu avea însă aerul — s-ar fi convins de situația reală, cînd a verificat documentul fraților Dimitrescu. Unul dintre ei, se pare de teamă să nu fie bănuiți și ei, a luat-o înainte, spunînd : „Noi sîntem chiar frați !". (Dealtminteri se vedea foarte ușor, căci semănau bine unul cu altul.)

De la Poiana Sărată, unde am stat foarte puțin, am pornit-o spre Brețcu, sat mare, românesc, la o depărtare de circa 25 de kilometri. Drumul l-am făcut, firește, pe jos, în toiul verii, cu îmbrăcămintea noastră obișnuită, care era mai mult pentru o temperatură moderată. Acolo am vizitat, mai întîi, pe un „baci" (în sensul ardelenesc al termenului), Stanciu, prieten al familiei Ioan, gazda noastră de la Hîrja, proprietar al cîtorva mii de oi. Avea o casă mare, în stil țărănesc, cu multe încăperi, spațioase, și mobilată, în parte, ca „la oraș". Am avut sentimentul, cît am stat de vorbă cu el, că mă aflu, întîmplător, în fața unuia dintre foarte numeroșii români de peste munți, impunători prin vrednicia lor și a familiei lor, ca și prin starea lor materială extrem de bună.

A doua vizită a fost la protopopul Dimian. Brețcu era o comună mare și de aceea avea un membru cu grad superior al clerului. Am constatat, fără greutate, că între felul lui de a vorbi și acela al „baciului" Stanciu nu exista nici o deosebire în ce privește trăsăturile caracteristice ale graiului local. Am reținut, între altele — în comparație cu vorbirea noastră de dincoace de munți — folosirea verbului *a cerceta* cu sensul „a vizita" : cînd ne-am luat rămas bun, ne-a rugat să-l mai „cercetăm" cu o ocazie oarecare. Avea o fată, abia intrată în adolescență, de o mare finețe și delicatețe, nu numai fizică. Alta, mai mare, era căsătorită la Focșani. Acest ultim

detaliu, adăugat la toate celelalte aspecte ale vieții românilor din acea parte de loc, a contribuit și el la întărirea ideii despre unitatea noastră națională, dincolo și pe deasupra de granițe. Mi-am imaginat astfel destul de ușor ce s-a petrecut în sufletul lui Eminescu, înainte de toate sub acest aspect, cînd și-a început peregrinările prin regiunile românești din afara statului nostru din vremea aceea.

Călătoriile mele la Hîrja, în ciuda importanței lor considerate obiectiv, erau mai degrabă o consecință a dorinței de a vedea celebra stațiune balneară (cea mai celebră a țării noastre de atunci) care era Slănicul (zis din Moldova, spre a nu se confunda — în realitate o confuzie era imposibilă, dată fiind deosebirea enormă dintre ele — cu Slănicul din Prahova). Mă duceam acolo și pentru un motiv asemănător cu cel arătat în cazul Sovejei (o parte din familia prietenului Ionică Hozoc, cu el însuși în frunte, urma acolo o cură în luna iulie), dar și pentru că doream să-l văd, ca să mă conving oarecum — e un fel de a vorbi — că laudele aduse de noi, românii, acestei stațiuni sînt meritate. Fapt este că Eforia Sfîntul Spiridon din Iași, proprietara băilor și a regiunii înconjurătoare, își dăduse și continua să-și dea toată osteneala pentru ca reputația lor, care era și internațională, să corespundă realității. Nu pot uita impresia extraordinară pe care mi-a făcut-o hotelul Racoviță (numit astfel după Constantin Cehan Racoviță, domnitorul Moldovei de pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, cînd s-au pus bazele epitropiei amintite, echivalentul moldovenesc al Eforiei Spitalelor civile din București). Nu numai treptele, exterioare și interioare, ci și zidurile din afară erau căptușite cu plăci de marmură. Am uitat cifrele, cunoscute de mine odată, care reprezentau costul camerelor, al meselor, al consultațiilor medicale etc., toate în aur, fabuloase (și nu numai în ochii unui om sărac și modest, ca mine). Cred că majoritatea „pacienților" erau străini. În orice caz, numărul vizitatorilor, interni și externi, era destul de mare, pentru ca sala de spectacol a hotelului să se umple, cînd avea loc, ceea ce se întîmpla des, o reprezentație teatrală sau un concert. Într-o vară — prin 1909, mi se pare — a venit trupa Davila, cu Marioara Voicu-

lescu vedetă principală, care s-a bucurat, la spectacol, de prezența lui V. G. Morțun, ministru în guvernul liberal aflat atunci la putere. L-am văzut, cu acea ocazie, pentru prima și ultima oară, pe fostul șef socialist, un bărbat voinic, frumos, simpatic și extrem de volubil. Era pe la Sfîntul Ilie, hramul bisericii din Slănic, sărbătoare care atrăgea foarte numeroși țărani din satele vecine. Administrația băilor organiza un fel de festival în aer liber special pentru ei : fanfara Regimentului nr. 13 infanterie din Iași, care era angajată pentru întreg sezonul, cînta mai ales hori și brîie, ca să poată dansa oaspeții. Aceștia erau „omeniți" cu pîine și cu gustări dinainte pregătite, în cantitate suficientă spre a satisface pe toată lumea.

În altă vară am pornit, tot din Hîrja și cam cu aceiași tovarăși de drum, într-o adevărată călătorie, date fiind durata (două zile de cîte 14—16 ore fiecare) și mai ales dificultățile de ordin material pe care a trebuit să le învingem. Am plecat la 4 dimineața prin munți, spre sud. Planul nostru prevedea sosirea la Soveja (în partea de nord-vest a fostului județ Putna) spre seară. Acolo trebuia să ne fie masul, cum spune Creangă (la fel cu el, toți moldovenii mai... vechi). Într-adevăr, pe la 6—6,30 după-amiază am ajuns, rupți de oboseală și totuși bine dispuși, la unchiul prietenului Ioan, învățătorul Eftimescu. (I-am uitat numele mic, important, în cazul de față, prin faptul că un fiu al lui a fost și el învățător, foarte bun profesional, mai puțin bun... politic vorbind.) Eftimescu-senior se bucura de o mare popularitate printre țăranii din regiunea amintită, grație nu „politicianismului" — era independent —, ci numeroaselor și rarelor lui calități umane. S-a putut alege o dată deputat, pe listă proprie, la colegiul al III-lea („colegiul democratic", i-am putea spune astăzi, fără să exagerăm prea mult). A avut nu numai neplăceri, ci și necazuri serioase : anchete, interogări și tot ce se mai întîmpla, pe atunci, în asemenea cazuri. Fără să vreau, mi-aminteam, în legătură cu atitudinea curajoasă și dîrză a acestui țăran „intelectualizat", de moș Ion Roată, originar din Cîmpuri, sat aflat la o distanță relativ mică de Soveja, Vizan-

tea ş.a., cu locuitori „munteni", adică de munte, mai independenţi decît „cojanii" (ţăranii de la şes).

După o masă zdravănă şi un somn de oameni tineri şi sănătoşi, am continuat a doua zi, cam tot cu noaptea-n cap, călătoria noastră, al cărei punct final trebuia să fie satul Boloteşti, unde aveam un camarad internatist, Vasile Ţiroiu. (Nu pot trece peste numele lui fără să arăt că ataşamentul acestui vrîncean pentru regiunea unde s-a născut şi a trăit, ca şi, mai ales, pentru oamenii ei l-a determinat să întocmească o amplă monografie, în care sînt prezentate toate aspectele materiale şi spirituale ale vieţii ţăranilor din această parte a actualului judeţ Vrancea. I-am citit-o, rugat de el, şi am încercat, fără succes, să o dau la vreo editură. A putut publica numai un fel de rezumat, sub formă de ghid.) Oboseala din ajun nu trecuse, în ciuda senzaţiei pe care am avut-o la plecare, şi de aceea, deşi drumul nu prezenta nici pe departe greutăţile celui din ziua precedentă, am început să ne simţim osteniţi cu mult înainte de a ajunge la ţintă. De aceea am recurs la... SOS : într-un sat — i-am uitat numele — am telefonat unui coleg de clasă al lui Ioan (se numea Langa şi locuia la Căpoteşti, nu departe de Boloteşti, unde avea o moşioară, cu podgoria de rigoare în regiunea aceasta). Apelul a găsit ecou : nepotul, cam îndepărtat, dar autentic, al colonelului Langa, unul dintre oamenii de încredere ai lui Cuza-Vodă, ne-a venit în întîmpinare, cu o trăsurică, în care i-a încărcat pe cei mai bicisnici. (Pe mine nu, fiindcă n-am vrut.) La Boloteşti am ajuns noaptea, adică pe întuneric, deci cel mai devreme — în iulie ! — pe la 8,30 sau 9. Primirea pe care ne-a făcut-o Ţiroiu a întrecut toate aşteptările : am găsit toată familia lui (două surori măritate, cu soţii lor, plus părinţii etc.) la masă, masă moldovenească, în regiune de podgorie. Dacă ştiam — lucru uşor — că acest sat se găseşte la mai puţin de 20 de kilometri distanţă de Focşani, iar Soveja, de unde am plecat pe la 4 dimineaţa, la o depărtare cam tot atît de mare de graniţa cu judeţul Bacău, urmează că în ziua a doua a călătoriei noastre am străbătut cam jumătate din lungimea fostului judeţ Putna, circa 50 de kilometri. Bineînţeles, făceam popasuri destul de dese, nu numai pentru a ne odihni, a

bea apă și a ne răcori cu ea pe față sau a mînca, ci și ca să stăm de vorbă cu oamenii pe care îi întîlneam, cerîndu-le informații de tot felul cu privire la aspectele mai interesante ale satelor și ale vieții lor.

Recordul cel mai extraordinar din toate punctele de vedere în materie de excursii l-am bătut în vara anului 1909 (iulie). De astă dată ne-am preocupat și ocupat din timp de toate detaliile unei adevărate călătorii, care avea să dureze șapte zile. Am apelat — iar el a acceptat bucuros — la pedagogul-șef al Liceului Internat, care, nemaiavîndu-mă, ca să zic așa, în subordine, sub nici o formă, se comporta, în general, foarte corect față de mine. Dealtfel, „tratativele“ cu el le-au dus doi dintre cei șapte colegi de clasă internatiști, care alcătuiau echipa : Pîrvulescu, Radacovici, Radu, Botez, Vasiliu C., Vasiliu N. și eu. Era mare meșter în ce privește organizarea excursiilor, căci le făcea în fiecare an. Ne-am lăsat conduși de el nu numai la întocmirea planului, ci și la modalitatea aprovizionării cu alimente. Pe acestea le-am cumpărat de la cea mai elegantă băcănie ieșeană, a fraților Smirnov (pe strada Lăpușneanu). Printre altele, menționez, ca o simplă curiozitate, conservele de crabi — nu știu cine a avut ideea — pe care nu le-am mîncat cu prea mare poftă, mai degrabă, dimpotrivă. (Iar călăuza noastră din Munții Neamțului, căruia i-am dat o cutie, de-abia s-a uitat la ele, ca să le refuze... politicos.) Interesant pentru atmosfera vremii, adică pentru psihologia tinerilor de felul nostru, este faptul că nu ne-am pus problema echipamentului. Știam doar că pe la munte plouă des, se răcorește timpul foarte ușor etc., și totuși nu ne-am procurat nici măcar încălțăminte mai solidă, ca să nu mai amintesc pardesiul de ploaie. Dealtfel, chiar dacă ne-am fi gîndit la toate acestea, n-am fi putut să ni le procurăm, căci nu aveam cu ce. Și totuși excursia am făcut-o fără... incidente și fără accidente, în costumele noastre obișnuite.

Am mers cu trenul pînă la Pașcani. Acolo ne-am încărcat în celebrele landouri anacronice — alt mijloc de comunicație nu exista —, care ne-au dus la Tîrgu Neamț. De aici, apostolește, la mînăstirile binecunoscute : Agapia Nouă, Agapia Veche (sau din Deal), Secu, Neamțu, Sihăstria, Sihla. De la Durău, unde nu pot uita puri-

cii uriaşi care ne-au mîncat toată noaptea, am urcat Ceahlăul, pe drumul obişnuit (pe la Fîntîna Măcărăscului). În vîrf am avut vreme foarte frumoasă, încît am putut vedea pînă departe întinderile ţării, ba chiar am identificat unele locuri aflate la distanţe foarte mari. Am coborît muntele prin partea opusă, pe la Buhalniţa, iar de acolo am luat-o spre nord, de-a lungul vechii graniţe cu Transilvania. La un moment dat am simţit nevoia unei călăuze, pe care am găsit-o uşor în persoana unui ţăran din partea locului. Nu ne-a folosit la nimic, fiindcă nu cunoştea regiunea, cum s-a dovedit a doua zi dimineaţa : după ce am dormit într-o stînă părăsită, mai mult afară, căci era aer curat — mi-aduc aminte că eu, ca să-l necăjesc pe prietenul Radacovici, care era... nedisciplinat şi prin somn, n-am vrut să mă culc jos, la poalele unui fel de pat unde urma să doarmă el, de teamă să nu cadă peste mine — am descoperit la o distanţă de 2—3 kilometri un post de grăniceri. Asta s-a întîmplat, cred, la Dîrmoxa, nume misterios şi de aceea atrăgător. Altă amintire lingvistică o am de la călăuza noastră. Vorbind cu el despre vrednicia oamenilor în general, el s-a referit mai cu seamă la femei, care, după părerea lui, trebuie să fie mai vrednice decît bărbaţii. „Şi dacă o femeie nu-i aşa ?“ „Dacă îi mai mazacă, găseşti ac de cojocul ei.“ Mai tîrziu am întîlnit acest cuvînt la D. Cantemir (despre Simion Dascălul).

Ajunşi la graniţa nordică a ţării din epoca aceea, am traversat-o fără dificultăţi speciale şi am poposit cîteva ore la Vatra Dornei. Între timp, plouase zdravăn, ceea ce înseamnă şi că *ne* plouase, şi apele se umflaseră serios. Cu toate acestea, n-am vrut să renunţăm la numărul cel mai pitoresc din spectacolul excursiei noastre : coborîrea spre „Ţară“ cu plutele pe Bistriţa. Plutaşul ne-a prevenit asupra unor eventuale neplăceri, dar, la stăruinţa noastră, ne-a luat. Drumul pînă la Hangu — ziua aproape întreagă — a fost o încîntare. La fiecare patru-cinci minute peisajul era altul şi tot mai frumos. Ceahlăul, pe care Bistriţa îl amăgeşte şi-l alintă ca pe o fiinţă foarte dragă, l-am văzut de nenumărate ori, şi de fiecare dată altfel. Am înţeles atunci cum s-a născut reputaţia, aproape legendară, a acestui masiv muntos,

despre care se afirma, chiar în manuale didactice, anterioare măsurătorilor sistematice făcute după aceea, că era cel mai înalt din întreaga țară, deși alte masive îl întrec cu peste 600 de metri. Ca să nu mai amintesc de intrarea lui triumfală în literatura noastră poetică, unde continuă să-și păstreze pînă astăzi locul de frunte. Primul popas l-am făcut la Hangu, unde se înnoptase de-a binelea. Am nimerit acolo la un fel de șezătoare : în localul școlii, în care urma să ne petrecem noaptea, una dintre sălile de clasă era aproape plină de lume. Întîmplarea ne-a plăcut, fiindcă ne-am recreat și sufletește grație cîntecelor și discuțiilor la care am participat activ, interesîndu-ne, mai cu seamă unii dintre noi, și de aspectul folcloric al vieții oamenilor din acest sat de munte mare și frumos.

A doua zi dis-de-dimineață ne-am „îmbarcat" din nou pe vehiculul nostru acvatic, de astă dată după ce am stăruit în toate chipurile pe lîngă conducătorul plutei, care nu voia să-și ia răspunderea unui eventual accident cu consecințe grave. Căci apele Bistriței crescuseră enorm și continuau să crească. Ne-am convins direct de justețea punctului de vedere al plutașilor, cînd am văzut nahlapii extraordinari — la fel de mari ca valurile unei mări nu tare agitate — care inundau partea din fund a plutei pe un spațiu de mulți metri pătrați. Soarele începuse, de la o vreme, să ardă cumplit, cum se întîmplă după o vreme foarte ploioasă care continuă să aibă o atmosferă umedă. Pe la amiază, plutașul-șef ne-a somat să coborîm, ceea ce noi am făcut fără împotrivire, căci ne dam seama de situație. Asta a fost la Poiana Cîrnului, sat aflat la o distanță relativ mare de Piatra Neamț. N-am aflat, fiindcă n-aveam cum, cîți kilometri ne separau de reședința județului. Senzația noastră de oameni orișicum obosiți (umblasem pe jos trei-patru zile întregi), pe care căldura nămiezii umede îi obosea cu atît mai mult, cu cît drumul pînă la Piatra Neamț mergea tot timpul pieptiș, exagera în așa măsură această distanță, încît ne temeam — din cauza nervilor, în primul rînd — că nu vom ajunge la oraș nici pînă noaptea tîrziu. Nu pot uita mînia colegului Botez, matematician, deci om deprins cu date și cifre exacte, contra țăranilor întîlniți pe drum, care, întrebați

de noi cît mai avem de mers pînă la Piatra, spuneau unii un ceas, alţii două, alţii jumătate de ceas, indicaţii foarte vagi şi, în cazul de faţă, inevitabil greşite, din cauza modului extrem de aproximativ al calculării timpului de către oameni care n-au un ornic nici cu ei, nici acasă la dînşii. Pînă la urmă, am sosit unde trebuia.

După o noapte destul de odihnitoare, am putut folosi cîteva ore pentru vizitarea şi admirarea acestui oraş atît de înzestrat de la natură în ce priveşte peisajul : Cozla şi Pietricica, cele două culmi muntoase care-i cad aproape în spate, dar în mod artistic, parcul, adevărată pădure, ca întindere şi vegetaţie, biserica din vremea lui Ştefan cel Mare etc. După-amiază am plecat cu trenul la Bacău, nu atît pentru cunoaşterea oraşului, mai mare şi mai bine situat economic vorbind, cît pentru a porni de acolo la Tîrgu Ocna şi apoi la Slănic. Această ultimă parte a excursiei noastre n-am făcut-o toţi : doi sau trei dintre noi au renunţat la ea. Ceea ce ne-a interesat în cel mai înalt grad la Bacău a fost vizitarea Fabricii de hîrtie de la Letea, cea mai mare (şi cu producţia cea mai fină) a ţării din epoca aceea. Am fost primiţi şi conduşi, cu explicaţiile de rigoare, de directorul întreprinderii (Porumbaru, aşa cred că-l chema), un bărbat între două vîrste, de o distincţie şi o amabilitate rarisime. Vizita s-a dovedit a fi, pînă la urmă, mai interesantă şi mai instructivă decît am bănuit noi. Ne-a impresionat puternic, bineînţeles, şi bunăvoinţa extrem de civilizată a conducătorului fabricii.

La Tîrgu Ocna am coborît în salină, cu voia autorităţii de resort. Prima impresie asupra mea a fost de adevărat infern. Nu cunoşteam atunci *Divina Commedia* decît din auzite. Cînd am citit-o mai tîrziu şi după aceea, ca profesor, am analizat-o şi interpretat-o cu studenţii, mi-a venit relativ uşor să-mi imaginez unele bolgii din prima ei parte graţie viziunii autentic danteşti a salinei acesteia. De sus, după ce am intrat sub pămînt, am văzut o groapă, enormă ca dimensiuni în toate sensurile, cu multe accidente ale solului din cauză că în unele părţi sarea se exploatase mai mult, în altele mai puţin. În această prăpastie, înfiorătoare prin ea însăşi, iluminată foarte slab electric, zăream din loc în loc umbre omeneşti,

ca să zic așa vii, în carne și oase, care împlîntau, cu mai multă sau mai puțină putere fizică, după caz, tîrnăcoapele în muntele de sare pentru a o scoate la suprafață. Jos de tot, de unde nu se mai putea coborî și unde era administrația exploatării — de fapt un cetățean care ținea socoteală cantității de sare extrase în cursul zilei — ne-am informat despre „ocnași" : cum au ajuns aici, pe baza căror crime etc. Am aflat atunci, înfiorîndu-ne oarecum, căci memoria noastră păstra încă vii episoadele sălbatice ale reprimării răscoalelor din 1907, că printre nefericiții acestei lumi de dincolo se găseau numeroși ostași care au refuzat să tragă cu pușca în părinții și frații lor răzvrătiți. „Contabilul" improvizat era un fost sergent, știutor de carte, care, drept... răsplată pentru comportarea lui exemplară, a fost scutit, la un moment dat, de munca ucigătoare, făcută și de el mai mult de un an. Cel mai impresionat dintre noi la auzul celor întîmplate a fost, din cauza firii sale debordante, prietenul Dușan Radacovici, care-și manifesta, mai ales prin frămîntarea-i interioară, indignarea și compasiunea. Se știe că ziarele democratice, în frunte cu cele conduse de C. Mille, cereau necontenit amnistierea tuturor țăranilor judecați și condamnați imediat după răscoale, pornind, în primul rînd, de la situația celor trimiși „la ocnă". Am pus între ghilimele această sintagmă, fiindcă ea s-a „petrificat", cum spun lingviștii, de multă vreme, sub forma aceasta și cu semnificația social-umană pe care i-o cunoaștem : s-a constatat de mult că aceasta este munca cea mai chinuitoare cu putință și de aceea a devenit un fel de etalon pentru măsurarea eforturilor cerute de diversele aspecte ale activității fizice desfășurate de oameni. Am părăsit cu strîngere de inimă și cu un sentiment de revoltă această „casă a morților", aducîndu-mi aminte, fără să vreau, de cartea lui Dostoievski, a cărei lectură, făcută în ultima clasă de liceu, m-a urmărit cu imaginile ei nopți de-a rîndul prin somn. De la Tîrgu Ocna ne-am... repezit, pe jos, bineînțeles, pînă la Slănic, unde ne-am refăcut oarecum, timp de cîteva ore, inspirînd aer curat, de care aveam atîta nevoie, și admirînd spectacolul măreț al munților din jurul acestei localități unice.

În vacanța de Paști 1910 am făcut o excursie foarte deosebită, în multe privințe, de cele descrise mai sus. Prezentarea ei are nevoie de o introducere istorică de istorie a vieții studențești din România acelei epoci. In septembrie 1909 a avut loc la Iași, timp de aproape o săptămînă, un mare — în toate sensurile ! — congres al studenților români „de pretutindeni“. Organizatorii lui erau admiratori ai lui A. C. Cuza, care le-a fost patron și sfătuitor de la început din interese politice. Aveam atunci un guvern liberal, venit la putere în urma răscoalelor țărănești din 1907. Deși adversar, și nu, în întregime, numai din gură, al acestui agitator antisemit, dorința de a cîștiga măcar neutralitatea binevoitoare a studenților în general, dacă nu și simpatia lor — aceasta și din calcule pur electorale —, guvernul amintit a fost de o largheţe de miliardar... generos în ce privește cazarea și întreținerea sutelor de studenți veniți de pretutindeni. (Și asta nu numai cît a durat congresul propriu-zis.) Nu pot uita ce... fudul mă simțeam eu că am fost repartizat, împreună cu colegii de clasă Pîrvulescu și Popescu, la Hotelul „Buch“, cel mai scump și mai luxos al orașului după „Traian“ din Piața Unirii. Au participat și cîțiva studenți mai în vîrstă, care-și pregăteau doctoratul în străinătate, printre ei Virgil Madgearu, viitorul fruntaș țărănist, și Gh. Ionescu-Șișești, devenit între cele două războaie și fiind după aceea în continuare cel mai mare inginer-agronom al nostru. Dezbaterile Congresului au fost mai gălăgioase ca de obicei, din cauză că au vorbit numeroși participanți care nu aveau nimic de spus. Calul de bătaie a fost ideea națională, așa cum o înțelegea A. C. Cuza, cu clară nuanță antisemită, prezentată sub diverse aspecte în ce privește activitatea practică a tineretului studios, printre ele, firește, lupta contra... politicianismului, cu mijloace la fel de politicianiste și cu o totală lipsă de responsabilitate față de adevăratele interese ale țării. Conducătorul, de fapt, al Congresului a fost, din partea studenților, Constantin N. Ifrim, de la Facultatea de Drept din Iași, un demagog cu atît mai primejdios, cu cît dispunea din plin de calitățile cerute unui politician autentic : inteligent, bine pregătit în ge-

neral (fusese şef de promoţie la Liceul Naţional) şi bun „vorbitor“.

Congresul a avut o prelungire de circa o săptămînă, sub forma unei excursii care a depăşit şi cele mai optimiste aşteptări ale unor tineri amatori de plimbare şi de mîncare bună şi îmbelşugată, bineînţeles toate gratuite. Ni s-a pus la dispoziţie un tren special, care ne-a dus pînă la Brăila, cu opriri în gările unor oraşe mai mari, unde trebuia să fim salutaţi, ca reprezentanţi ai viitoarei conduceri politice româneşti, de autorităţile locale. Peste tot, discursuri multe şi „goale“. La Brăila ne-am oprit cîteva ore, ca să luăm masa, de fapt, să fim invitaţi la un adevărat banchet, cu tot ce implică acest concept ca conţinut. De acolo, îmbarcaţi pe un vas fluvial, iarăşi special, am plecat spre Galaţi, unde ne aştepta, la debarcader, consiliul comunal în frunte cu primarul (profesorul Petrovici, pe care l-am cunoscut direct peste cîţiva ani, cînd am funcţionat ca profesor la Liceul „Alecsandri“). Şi aici discursuri, de ambele părţi, ca să zic aşa, la sosire, şi aici banchet, de astă dată superior celui de la Brăila, ca să nu se dezmintă, probabil, reputaţia ospitalităţii şi, mai ales, a bucătăriei moldoveneşti. Şi discursurile au fost aici mai numeroase şi mai... înflăcărate : fiecare mesean avea drept porţie „oficială“ o sticlă înfundată de vin de 750 ml. Veselia şi buna dispoziţie atinseseră culmea. Pe mulţi dintre noi — în majoritate internatişti — ne amuzau grozav balivernele, debitate cu intenţiile cele mai grave, ale majorităţii vorbitorilor. (Mă refer la studenţi.) Glumele şi aprecierile ironice cele mai reuşite le făcea medicinistul Eugen Mironescu, mai vechi cu patru promoţii decît mine, viitorul scriitor şi profesor universitar I. I. Mironescu.

De la Galaţi am continuat călătoria pe Dunăre pînă la Sulina. Aici nu ne-a... aşteptat nimeni, spre marea indignare a lui C. N. Ifrim (şi nu numai a lui !), care, luînd cuvîntul într-un fel de piaţetă unde era şi ceea ce se numeşte cîteodată un local, a făcut edililor şi locuitorilor acestui oraş, denumit aşa de frumos Europolis de Jean Bart, un rechizitoriu extrem de sever, pentru această condamnabilă lipsă de atenţie faţă de „viitorul Ţării“. Pentru ca ridicolul să atingă culmea, o biată învăţătoare,

pe care noi mai degrabă am compătimit-o, aflată acolo cu cîţiva prieteni, a luat cuvîntul pentru a scuza pe sulineni şi totodată a cere iertare tineretului studios : n-a ştiut acolo nimeni nimic despre sosirea noastră. „Incidentul“ (?) s-a aplanat pînă la urmă, spre bucuria tuturor.

Plecarea din Sulina spre Constanţa a avut loc noaptea pe crucişătorul „Elisabeta“, cel mai mare (poate unicul ?) vas al marinei noastre de război în vremea aceea. Politicienii aflaţi la guvern îşi jucau bine rolul : favoarea aceasta extraordinară făcută studenţilor nu putea, credeau ei (şi nu se înşelau chiar în întregime), să-i lase pe aceştia indiferenţi cu totul faţă de partidul aflat la putere. Ridicolul, care nu ne-a părăsit o clipă de la începutul congresului, a atins maximum de intensitate la Constanţa. Sosit pe la 6 în rada portului, vasul nostru a trebuit să ne... plimbe două ore în şir, din ordinul conducătorului excursiei, acelaşi C. N. Ifrim, care nu putea admite să debarcăm fără să fim întîmpinaţi, salutaţi şi elogiaţi de autorităţile oraşului. Acestea se pare că nu fuseseră informate din timp despre marea şi deosebita onoare care însemna vizitarea Constanţei de către „floarea tinerimii studioase“. Căci nu-mi pot explica altfel faptul că ele nu se găseau la debarcader încă de la ora sosirii noastre.

În Constanţa am stat vreo două-trei zile, trataţi şi ospătaţi cu aceeaşi generozitate (comandată de guvern !) ca şi în celelalte centre de pînă aici. Am vizitat Mamaia, a cărei plajă m-a impresionat puternic prin vastitatea ei. Alte locuri pe litoral care să ne atragă nu existau, cu excepţia, cred, a Sanatoriului pentru bolnavii de tuberculoză osoasă condus de doctorul Dona şi aflat în actuala staţiune Eforie-Nord. La Mamaia n-am putut rezista tentaţiei de a mă scălda în mare. Deşi în septembrie stil vechi, mai mult spre jumătatea lui, apa era suportabilă, probabil şi ca urmare a hotărîrii de a-mi arăta „voinicia“ de înotător. Căci am avansat cîteva sute de metri în largul mării, rezistînd bine şi încîntat de privirile sau de vorbele admirative ale celor din jur. De la Constanţa am plecat, iarăşi cu un tren special, la Bucureşti, de unde ne-am împrăştiat fiecare pe la casele noastre. Aşadar, timp de două săptămîni şi ceva, multe sute de studenţi au

mîncat, au dormit și au călătorit pe socoteala statului... Pentru ce ? Pentru ceea ce urmează !

Hotărîrea cea mai importantă din punct de vedere practic luată de Congres a fost înființarea, pentru moment, la Iași a unui „Centru studențesc", organizație profesional-politică, avînd la bază „principiile" partidului lui A. C. Cuza, care se numea, cît timp figura în conducerea lui și N. Iorga, național-democrat. În noiembrie 1909 s-au organizat alegerile pentru desemnarea comitetului. Studenții cuziști (așa le spuneam noi) nu constituiau nici pe departe o majoritate, fie și relativă în sensul cel mai strict, erau însă cei mai „activi", adică cei mai gălăgioși și mai lipsiți de înțelegere a situației. Marea majoritate a studenților ieșeni erau, parte (în special juriștii), absenți din oraș (veneau numai la sesiunile de examen), parte indiferenți. Un număr relativ mic se împotrivea, și nu numai prin vorbe, cuziștilor, pe care îi prezenta așa cum erau ei în realitate : ignoranți, leneși, iubitori să se „manifeste".

(În ce privește această ultimă trăsătură caracteristică, ei semănau foarte bine cu mentorul lor, despre care am aflat mai tîrziu de la fostul meu profesor A. Philippide că, la sfîrșitul studiilor universitare, ținea în toate felurile să atragă atenția contemporanilor asupra persoanei sale. Reproduc întocmai spusele marelui lingvist : — Eram oarecum de aceeași vîrstă și am terminat universitatea cam odată. Într-o bună zi îmi spune : „Ce facem, Alexandre ? (Își spuneau pe nume.) Trebuie să ne manifestăm, ca să știe lumea că existăm". — „Dar cum înțelegi tu asta ?" — „Să ne amestecăm în politică, să vorbim, să scriem..." — „Fă tu așa, dragă Alexandre. Eu îmi caut de carte înainte.)

Au fost două liste : una cuzistă, în frunte cu C. N. Ifrim, cealaltă avînd în capul ei pe fostul internatist din seria 1907, Ernest Triandafil. Mă exprim astfel din comoditate. Căci listă propriu-zisă, adică un grup unitar și solidar, pregătit în vederea scopului urmărit prin mijloacele cunoscute — în primul rînd, propaganda —, a fost numai prima. Din a doua am făcut și eu parte, precum și alți foști elevi ai Liceului Internat, printre ei C. Alexandrescu (seria 1909). Participarea la vot a fost, în

ciuda agitației candidaților cuziști, destul de slabă, cum au dovedit voturile obținute de capii de listă (cifrele care urmează sînt aproximative) : Ifrim circa 90 (ceilalți cuziști ceva mai puține, dar suficiente spre a fi proclamați reușiți absolut toți), Triandafil circa 70. (Eu însumi am obținut 49 !)

Povestirea despre Congresul studenților am socotit-o introducere la o excursie foarte interesantă, pe care o descriu acum. În vacanța de Paști 1910, conducerea Centrului nou aleasă a dat curs, la sugestia lui A. C. Cuza, unuia din punctele de program stabilite de mai înainte : cunoașterea, la fața locului, a românilor subjugați. Pregătirile s-au făcut din timp și sub toate aspectele pentru o vizită de durată în Bucovina. Putea participa oricine, cu condiția să fie student. Deoarece ocazia se prezenta sub auspicii dintre cele mai favorabile, n-am vrut s-o pierd. Împreună cu mine au mers și alți adversari ai cuzismului, ca să nu mai pomenesc de studenții „neutri". Știam că vom vedea o țară necunoscută și foarte frumoasă, fără nici un efort financiar și cu unul fizic ușor suportabil. Eugen Mironescu, menționat în descrierea plimbării prin țară de după Congres, a fost și de astă dată prezent, spre bucuria mea și a celorlalți democrați : ne gîndeam la ironiile lui, care nu puteau lipsi, cum nici n-au lipsit de fapt. Conducătorul suprem al excursiei a fost însuși A. C. Cuza. Așa se explică, în primul rînd, caracterul ei oarecum oficial, mai puțin din partea noastră, și mai mult din partea austriacă. Peste tot, începînd cu sosirea noastră la Cernăuți, unde am fost salutați în gara orașului de reprezentanți ai administrației municipale și ai universității, ni s-a făcut o primire pur și simplu protocolară. Nu cunoșteam, căci nu aveam cum, „dedesubturile" acestui aranjament, dar sînt sigur că într-un mod sau altul guvernul nostru a avut un rol în realizarea lui. Dealtfel, cine altul a suportat cheltuielile cerute de călătoria și întreținerea cîtorva sute de oameni de-a lungul celor șapte-opt zile, cît a durat excursia ?

La Cernăuți am vizitat, bineînțeles, mai întîi universitatea. Mi-amintesc foarte bine că am asistat la lecția despre M. Kogălniceanu a tînărului profesor Sextil Pușcariu, care, după luarea doctoratului la Leipzig și după

un stagiu de mai mulți ani ca „Privatdozent“ la Viena (în cadrul catedrei de Filologie romanică, aflată sub conducerea celebrului romanist W. Meyer-Lübke), a fost numit profesor cu toate drepturile „legale“ — era cetățean austro-ungar — la Universitatea din capitala Bucovinei. Catedra lui se numea „Limba și literatura română“. Cea de Filologie romanică era ocupată atunci de M. Friedwagner, care cunoștea bine, științific și practic, limba română. Dealtfel, acest profesor ne-a salutat, în românește, cu un prilej oarecare, în timpul vizitei noastre. Acest romanist a intrat, oarecum, în istoria culturii noastre, prin volumul masiv de folclor românesc intitulat *Rumänische Volkslieder aus der Bukowina*, Würzburg, 1940.

De la Cernăuți am pornit spre mînăstirile și bisericile, celebre și în vremea aceea, ale Bucovinei. Pretutindeni primirea a fost cordială, și nu numai din partea oficialităților. Cum interesul excursiei era mai ales de ordin politic — acest aspect prezenta avantajul de a fi foarte accesibil oricui în comparație cu cel estetic — punctul ei culminant a fost atins la Putna. Mai întîi, obiectiv vorbind : mormîntul lui Ștefan cel Mare oferea, după aproape patruzeci de ani, din nou studenților români prilejul pentru o manifestare națională serioasă.

Al doilea moment foarte important a fost primirea, în ultima zi a excursiei, la Suceava. De astă dată, oficialitatea, deși prezentă, n-am simțit-o absolut deloc ca atare, din cauză că era... românească. Nu pot uita soarele și căldura, aproape văratice, ale acelei zile de aprilie, petrecute, în bună parte, în aer liber, stînd la masa oferită de Primărie, adevărat banchet prin belșugul ei, vorbind și glumind atît între noi, cît și cu gazdele, venite intenționat în număr mare. Pentru mulți dintre noi, îndeosebi pentru cei care nu erau deloc de acord cu „politica“ Centrului studențesc, călătoria în regiunea cea mai de nord, aflată „peste graniță“, a vechii Moldove a fost o admirabilă lecție de românism autentic, profund, nu, ca pentru naționaliștii de profesie, o plimbare plăcută cu satisfacții ieftine de politician obișnuit.

Și acum, cîteva amintiri de ordin general, în care rolul meu este de simplu spectator. În iunie 1909, dacă nu mă înșel (nesiguranță am numai în ce privește luna), a iz-

Izbucnit un conflict „administrativ“ între Titu Maiorescu și Spiru Haret. Acesta, în calitatea sa de ministru al Instrucțiunii Publice, numise membru al unei comisii (de concurs sau de examen, cred) pe profesorul încă în funcțiune Titu Maiorescu, care n-a acceptat această misiune. Refuzul a fost considerat ca o abatere de la îndatoririle legale și „sancționat“ printr-un ordin observator. (Așa-i spun eu actului oficial semnat de ministrul însuși.) Cel în cauză a protestat prezentîndu-și demisia din învățămînt în vederea „pensionării“. (Mai avea un an pînă la limita de vîrstă.) Incidentul a produs rumoare, cum nu se putea altfel, date fiind personalitățile aflate în conflict. Amatorii de „politizare“ a oricărui eveniment, cu scopuri electorale în sensul larg al cuvîntului, au speculat întîmplarea. Bineînțeles, aceștia au fost amicii politici ai lui Maiorescu. Nu mai țin minte ce-au făcut la București. (Poate n-au făcut nimic.) În schimb, conservatorii ieșeni aflați „la putere“ în Universitate prin rectorul G. Bogdan (profesor de Medicină legală), l-au invitat în orașul unde își începuse cariera didactică în 1862. În ciuda admirației mele pentru Spiru Haret, căruia cred că îi dam chiar dreptate pentru atitudinea sa, am participat bucuros la diversele forme de sărbătorire a lui Maiorescu. Una a fost foarte „intimă“ : marele profesor și om de cultură a luat într-o zi masa de prînz în sufrageria Liceului Internat împreună cu toți elevii acestuia și, firește, cu un număr de profesori, nu numai din învățămîntul secundar. Această manifestare se justifica istoric : Maiorescu a făcut parte, la Iași, din corpul didactic al Liceului Național, ai cărui bursieri, în 1895, cînd s-a înființat Liceul Internat, au fost repartizați acestuia. Eu eram atunci pedagog, prin urmare, am participat în această calitate, care mă obliga oarecum să fiu prezent la dejun. Evident că înaintea „obligativității“ a decis curiozitatea mea, mai mult decît legitimă, de a privi și admira, fie și de la distanță, marea personalitate a celui sărbătorit, pe care îl vedeam atunci pentru întîia oară. Amănunte în legătură cu desfășurarea „exterioară“ a acestei întîlniri n-am reținut. În altă zi, s-a organizat o reuniune în aula Universității, la care am fost de asemenea prezent. De astă dată s-au ținut cuvîntări, fără vreo insistență deose-

bită asupra „politicului“, nici chiar din partea celorlalţi, ca să nu mă mai refer la ţinuta de o perfectă demnitate a sărbătoritului. Momentul culminant l-a constituit prezentarea de către rector a unui anunţ semnat de Maiorescu pe vremea cînd era profesor : fiind bolnav de friguri intermitente, înştiinţa pe studenţii săi că schimbă ordinea orelor de curs, aşa cum fusese ea fixată la începutul anului universitar, ca să-l poată ţine în zilele în care nu avea febră. Îl văd şi acum uitîndu-se, ca la scrisul altcuiva, la anunţ şi zîmbind cu o uşoară melancolie de înţelept.

În primăvara anului 1911, profesorul de Germană de la Liceul Naţional m-a lăsat suplinitor al întregii sale catedre, foarte grea din cauză că o avea la clasele mari (de la a V-a în sus). Trebuia să se ducă în Germania (la München), pentru susţinerea tezei de doctorat, pe care o elaborase de-a lungul cîtorva ani petrecuţi acolo. În treacăt spus, m-am descurcat în mod satisfăcător, mai cu seamă în ce priveşte controlul pregătirii serioase a elevilor. Am respectat unul dintre punctele importante ale metodei sale de apreciere a muncii lor : numărul de cuvinte nemţeşti scoase la fiecare lecţie într-un caiet special. Dar nu mă limitam la înregistrarea cifrei finale, indicată de elevii înşişi, ci mă uitam atent şi la conţinutul listei (şi nu numai a lecţiei respective). Am constatat atunci, foarte surprins — într-un anumit fel, desigur — că cifrele, adesea aproape... astronomice, existente în numeroase caiete se datorau faptului că elevii, fiind siguri că ceea ce contează este numai cantitatea, scriau anumite cuvinte ştiute de toată lumea (ca *und, so, Buch, schreiben* etc.) de 10—15 ori. Profesorul le cerea, desigur, să treacă în listă numai pe cele noi, întîlnite pentru prima oară în textele recomandate la fiecare lecţie, dar nu urmărea atent realizarea recomandării.

Prin mai, în zilele cînd aveam ore puţine sau nu aveam deloc, mă duceam la Primărie, aflată în apropierea liceului, spre a asista la dezbaterile unui proces care a făcut mare vîlvă la vremea lui. O carte... celebră a lui A. C. Cuza, intitulată *Despre poporaţie,* a fost dovedită a fi un plagiat ordinar de către curajosul şi eruditul

ziarist democrat Emanoil Socor într-o lucrare la fel de voluminoasă ca și „corpul-delict“ el însuși. Plagiatorul s-a adresat justiției, și pentru că se simțea obligat în ochii opiniei publice, dar și, cu siguranță, spre a face agitație, indiferent de rezultatul procesului, pe care nu cred că-l spera favorabil. Fiind vorba de un delict de presă, cum se spunea atunci, instanța judecătorească indicată de Codul penal era Curtea cu juri. Deși fondul lui era de natură științifică, personalitatea atît a reclamantului, cît și a pîrîtului a schimbat prin forța lucrurilor caracterul procesului, transformîndu-l în unul politic. Dealtfel, în ce privește pe Emanoil Socor, afacerea a fost de la început considerată astfel. Convingerile lui de luptător democrat l-au determinat să se înhame la o muncă de cîțiva ani pentru a demasca un impostor politic dublat de unul științific. Așa au văzut lucrurile și majoritatea intelectualilor cinstiți, ca să nu mai vorbesc de cvasiunanimitatea oamenilor politici de toate nuanțele și de toată mîna. Ziare ca *Adevěrul* au folosit acest prilej pentru a-l prezenta pe A. C. Cuza așa cum era el în realitate. Avocații liberali s-au înscris din proprie inițiativă ca apărători ai lui Socor, care, dealtfel, fiind și licențiat în Drept, și-a putut susține cauza în mod strălucit și din acest punct de vedere. Procesul, care a durat mai multe zile, m-a interesat foarte de aproape sub ambele lui aspecte : științific — eram doar și student jurist, „elev“ în anul acela al plagiatorului, titularul catedrei de Economie politică — și politic, cu predominarea acestuia din urmă. Sala de ședințe, foarte spațioasă, a Primăriei era în fiecare moment înțesată de public, majoritatea „băieți din centru“, cu formula creată, mi se pare, de *Viața românească* (la rubrica *Miscellanea)*, cu referire la tinerii „patrioți“, adică antisemiți, din orașele mai mari ale țării, care, spre a-și dovedi „dragostea de neam“, provocau scandaluri spărgînd geamurile prăvăliilor evreiești și dîndu-le jos firmele. Procesul s-a terminat cu achitarea lui Emanoil Socor, care și-a demonstrat cu convingere, pasiune și știință justețea punctului său de vedere. Cît despre A. C. Cuza, apărarea sa a fost lamentabilă : pe de o parte, nu putea tăgădui decît din gură dreptatea adversarului

său, care îl pusese pe două coloane — metoda clasică a dovedirii plagiatului — iar pe de alta, în ciuda marii seriozități a problemei, care îl privea direct pe el în mult mai largă măsură decît pe alții, a ținut să devieze atenția publicului de la fondul procesului prin tot felul de giumbușlucuri, specialitatea lui obișnuită chiar și la cursurile universitare. Nu pot uita modul cum a întrerupt, spiritual, chipurile, pe unul dintre avocații lui Socor, liberalul Athanasie Ath. Gheorghiu : „Dumneata să taci din gură, că ești de două ori Tănase !“ Opinia publică, cea adevărată, a primit cu profundă satisfacție sentința, care însemna, din punct de vedere politic, un succes democratic, menit să deschidă ochii multor oameni de bună-credință, neinformați sau dezinformați, cu privire la agitatorul steril care era A. C. Cuza și la partidul lui. Nu știu cînd anume a renunțat N. Iorga la alianța cu acest impostor sinistru, dar sînt convins că, dacă renunțarea nu se produsese deja, procesul descris palid aici a contribuit în cel mai înalt grad la destrămarea unei compromițătoare alianțe. Un om de știință autentic cum a fost el nu putea rămîne indiferent la acuzațiile de plagiat demonstrate atît de viguros cu ajutorul textelor în cauză.

Anul 1911 a fost bogat pentru mine în evenimente de ordin personal, legate strîns de dezvoltarea spirituală sub diversele ei aspecte. Am apărut atunci cu primele producții publicistice, un număr de recenzii, cerute de G. Ibrăileanu, care mi-a indicat mai totdeauna și cărțile respective, pentru *Viața românească*. De fapt, mai mult prezentări, cum se spune astăzi, decît recenzii propriu-zise. Date fiind lipsa de încredere și modestia care îmi creau un anumit complex de inferioritate, publicarea lor în cea mai valoroasă revistă a țării m-a bucurat sincer și a făcut să apară în mine un început de curaj care s-a dezvoltat cu vremea, ajutîndu-mă să... îndrăznesc. Un prim rezultat, modest, firește, dar evident, a fost recenzia, destul de critică, apărută în anul imediat următor, despre o broșurică aproape ridicolă consacrată de „celebrul“ Octav Minar lui I. L. Caragiale. G. Ibrăileanu, admiratorul fără rezerve (estetice !) al marelui scriitor, a apreciat recenzia mea.

Aceasta n-a făcut, nu să dispară, dar nici măcar să slăbească sfiala mea în ce privește vizitele la redacția revistei. Cred că nu atît timiditatea, reală totuși, cît absența „spiritului de corp", prin care eu înțeleg o anumită incapacitate de a mă transforma în „partizan" cu orice preț, de a crede și a susține că tot ce spune și tot ce face confreria căreia îi aparțin într-un anumit fel este bun sau perfect. Despre „Junimea", Gh. Panu, mi se pare, fost membru al ei, cu obligații, aș zice legale, de recunoștință față de ea, a afirmat că era o societate de admirație reciprocă. Ceva asemănător a existat și va exista mereu, sub forme aparent diferite, la orice asociație de oameni organizați în vederea unor scopuri comune, bineînțeles de ordin spiritual și dezinteresat. În cazul *Vieții românești,* o afirmație asemănătoare nu se putea face decît cu următorul amendament, pe care îl revendic eu. G. Ibrăileanu și C. Stere erau, într-adevăr, admirați fără nici o reținere de către toți membrii redacției. Personal mă găseam alături de ei, întrecîndu-i — o spun foarte deschis — prin totala mea sinceritate și dezinteresare. „Reciprocitatea" exista, cel mult, între cei doi conducători, dar destul de parțială în ce privește pe C. Stere. Cît despre o eventuală admirație, redusă chiar la minimum, a lor, pentru ceilalți, nu poate fi vorba, chiar dacă G. Ibrăileanu, de pildă, aprecia calitățile unui Ion Botez, vechi și bun prieten al lui. Afirmația lui Gh. Panu mi se părea valabilă, în întregimea ei, ori de cîte ori mă refeream la oamenii obișnuiți din redacție, modești profesori sau publiciști, autori ai unor recenzii oarecari și mai ales ai rubricilor bibliografice așa de bogate și de utile ale revistei. Aceștia, aproape toți, se considerau adevărate personalități prin simplul fapt că făceau parte dintre colaboratorii ei. Fiecare se credea cineva și la fel vedea un „cineva" în oricare dintre ceilalți. Această stare de spirit, care căpăta uneori și forme ridicole — de exemplu dispreț pentru cei din afară, chiar cînd unii dintre aceștia lucrau în condiții similare la alte reviste —, mă indispunea și mă ținea departe, din punct de vedere aș zice fizic, de *Viața românească.*

În 1911 mi-am lămurit oarecum definitiv și situația mea militară. E o poveste cam lungă, care merită să fie cunoscută. Am recrutat în iarna 1908—1909, după ce împlinisem 20 de ani, pentru ca în toamna imediat următoare (începutul lui noiembrie) să fiu încorporat sau, cum se spunea popular și familiar, „îmbrăcat“ (cu uniforma corespunzătoare). Înainte de a mă prezenta în fața comisiei, printr-o întîmplare inexplicabilă pentru mine și de aceea... miraculoasă, mai ales că, pînă la urmă, s-a produs o minune „autentică“, se modificase legea recrutării prin introducerea, între altele, a unui articol, care mă viza direct : hernia operată și recidivată motivează scutirea. (Cred că am reprodus textul întocmai.) Eu fusesem operat în mai 1905, dar, continuînd să „mă joc“, hernia a revenit, așa că la recrutare m-am dus cu... entuziasm, fiind sigur că voi fi scutit. Decepția a fost cu atît mai cumplită, cu cît, de teamă să nu mă... îmbrace în toamnă — mă repartizaseră la unul dintre cele două regimente de artilerie de la Roman, căci eram voinic — am cerut și obținut amînarea cu un an, plătind taxa legală de 100 de lei. Spre sfîrșitul lui septembrie 1910, plecînd spre Iași de la Orbeni, unde petrecusem vreo două săptămîni la Bîdia (învățător acolo), m-am hotărît să fac un popas la Roman (era în drum spre Iași), spre a mă lămuri asupra situației mele. Mi se părea nedrept să nu fiu scutit, și totodată mă durea inima să mai „spînzur“ încă 100 de lei (valoare aur, bursa mea pe o lună) pentru o nouă amînare.

Am cerut o consultație medicală căpitanului doctor Cezar Popovici, absolvent și el al Liceului Internat (am aflat asta după vizită). I-am povestit întîmplarea, rugîndu-l să mă sfătuiască într-un fel oarecare. Mi-a spus să nu mai cer amînarea și să mă prezint la regiment în primele zile ale lui noiembrie, asigurîndu-mă că nu voi fi încorporat. I-am urmat sfatul, dar în ziua de 10 noiembrie — n-am uitat și n-am putut uita această dată — am plecat spre Roman copleșit de panică : aveam sentimentul, care mă stăpînea cu o forță irezistibilă, că nu mă mai întorc la Iași, că mă duc pentru un an întreg într-o lume pe care, în deznădejdea mea, o comparam cu infernul. Această stare de spirit mi-o crea ideea că

timp de un an întrerup studiile, că mă îndepărtez pentru foarte multă vreme (nu ca durată, ci ca intensitate a înstrăinării de ele) etc., etc.

Situaţia era, de fapt, şi mai tragică. La durerea „profesională" se adăuga una, mai teribilă, de natură sentimentală. Îndepărtarea de studii însemna şi o îndepărtare de cineva care-mi era drag peste măsură. Să mai spun că intervenea şi o concepţie personală despre armată în general? Eram, cum se spunea atunci, antimilitarist, şi unul foarte convins, independent de obligaţiile militare, care, chiar dacă nu mă gîndeam la ele cînd aveam 13—14 ani, ştiam sau puteam şti că mă aşteaptă şi nu le pot eluda. Eram, în realitate, antirăzboinic. Dovadă, care va părea extrem de curioasă multor cititori, este antipatia profundă faţă de Napoleon pe care am simţit-o ca elev în clasa a III-a a gimnaziului : atunci studiam, potrivit programei oficiale, istoria modernă şi contemporană. (Se începea pe vremea aceea cu istoria antichităţii, în clasa I, şi se continua în a II-a cu evul mediu.) Aveam o ciudă cu adevărat copilărească, adică apropiată de furie, contra „aliaţilor", care, deşi mai numeroşi, se lăsau bătuţi de acest general aşa de tînăr. Cînd, în cele din urmă, a început (în 1813, la Leipzig) înfrîngerea lui, m-am bucurat cu aceeaşi puternică sinceritate, că se va termina curînd cu acest „bătăuş" (cum l-a calificat mai tîrziu, într-o şedinţă a consiliului profesoral, A. Philippide). Am rămas de atunci şi pînă în momentul de faţă cu aceeaşi antipatie faţă de această mare personalitate a istoriei omenirii.

La Roman, aşteptînd să-mi vină rîndul spre a fi examinat de medic, emoţia devenise şi fiziceşte aproape copleşitoare. Cred că chiar tremuram, ca să nu mai vorbesc de bătăile inimii, gata să-mi spargă coşul pieptului. Şi totuşi am scăpat, nu ca scutit, ci ca „lăsat la vatră" (pînă la un nou examen medical, pe care urma să-l facă o comisie de medici, nu unul singur). M-a surprins motivarea medicală : induraţia vîrfului plămînului stîng. Multă vreme am fost convins că această „afecţiune" era un pretext, ca să nu spun, o invenţie a medicului, pentru a mă scăpa de încorporare. (Mai tîrziu, o radiografie a confirmat diagnosticul : în toamna anului 1907 am răcit

grozav și o săptămînă întreagă am mers „șui“, din cauza unei dureri în partea stîngă de sus a pieptului : mă „ținea“ un junghi.) În calitate de lăsat la vatră, m-am prezentat, în aprilie 1911, în fața unei comisii medicale prezidate de un locotenent-colonel doctor, care m-a scutit fără discuție, întrucît era un for superior și avea acest drept, pe care un medic de regiment nu putea să-l aibă. Dealtfel, în chestiunea scutirii de serviciul militar și a reformării (pentru boli trecătoare) existau suspiciuni serioase de incorectitudine cu privire la medicii militari, care aveau reputație (bineînțeles, nu toți) că „vînd“ (foarte scump) aceste calificative, atît de căutate pentru avantajele lor extraordinare. De tremurat am tremurat și în fața comisiei amintite. Mi-aduc aminte că am atras atenția președintelui, care mă examina, că am hernie recidivată. „Văd“, a răspuns el aproape... îndurerat, adăugînd că cu viitori soldați ca mine, foarte voinici, se întîlnește cam rar. Aveam, într-adevăr, dimensiuni maxime, pe care nu le-am uitat : 1,75 metri înălțime, 74 de kilograme greutate, 96 cm perimetrul părții superioare a pieptului. Ca să-l... consolez, mi-am exprimat și eu (mințind, firește) regretul că nu sînt bun de ostaș !

Ca student frecventam cu interes și, adesea, chiar cu pasiune întrunirile politice. Mă atrăgeau, în primul rînd, ca cetățean, desigur și, poate, mai cu seamă, sub influența cursurilor de Drept administrativ și constituțional ale lui C. Stere, care și prin conținutul lor, dar și, înainte de toate, prin patosul și etosul expunerii erau lecții, la cel mai înalt nivel posibil, de „cetățenie“ autentică. Cînd se schimba guvernul (la expirarea legislaturii), prima grijă a partidelor politice era lansarea programului și prezentarea lui publică în fața alegătorilor. Cum, după București, centrul cel mai important al țării erau, atunci, și sub acest aspect, Iașii, campania electorală începea aici, și nu, în primul rînd, cu forțele locale, ci cu fruntașii autentici ai partidelor, foarte des cu președinții lor. Dealtfel, ieșenii aveau nu numai, cum am arătat în altă parte, în materie de gust artistic, ci și în domeniul politic reputația unor cunoscători mai perspicaci decît bucureștenii. Am avut astfel prilejul să ascult numeroase discursuri, ținute, de obicei, în sala mare (cu

circa 5000 de locuri) a fostului circ Sidoli din Strada Unirii (la doi pași de piața cu același nume).

Reputație generală de mare orator, nu numai politic, avea, înaintea tuturor politicienilor epocii, Delavrancea. L-am auzit o singură dată, și nu mi-a plăcut. Ceea ce mă indispunea pur și simplu era impresia, contra căreia încercam să lupt, fără a reuși, că umblă cu orice preț după succes. Frazele cuvîntării sale erau, de obicei, scurte și foarte scurte, simple propoziții, adesea fără predicat și chiar fără subiect, un fel de formule exclamative, rostite cu mare meșteșug și parcă „dictate". După fiecare, făcea o pauză, pe care eu o interpretam ca o invitație la aplauze din partea ascultătorilor. Exista în aproape întregul discurs un fel de ingeniozitate în căutarea și găsirea cuvintelor și expresiilor de efect. L-am socotit totdeauna mai mult ca un retor decît ca un orator propriu-zis. Această particularitate, repet, dominantă în producția sa oratorică, așa cum am cunoscut-o eu, apare des, cu efecte similare asupra mea, și în opera lui literară, mai cu seamă în cea dramatică.

Alt orator, cu nume aproape la fel de mare, care de asemenea nu-mi plăcea — în cazul lui intervenea și părerea mea defavorabilă despre el ca om politic și avocat —, era Take Ionescu, pe care țin să-l prezint, din fugă, și ca șef de partid. Se știe că el și-a început cariera politică în partidul liberal, dar, după relativ puțin timp, a devenit conservator, cu siguranță din calcul : concurența în ce privește parvenirea era mai serioasă la liberali, mult mai numeroși și, printre ei, destui cu o valoare reală. Nici la conservatori n-a găsit satisfacție deplină pentru veleitățile sale, foarte probabil din cauză că unii fruntași ai acestui partid, urmași de mari proprietari agricoli — dealtfel ei înșiși mai aveau această calitate —, se uitau „de sus" la el, fiul unui negustor ploieștean (mi se pare). Pînă la urmă, cred că după răscoalele din 1907, și-a creat propria-i grupare politică, pe care a denumit-o cu o formulă contradictorie în înseși termenii ei : partidul conservator-democrat. Cum gestația acestei noi organizații politice a durat oarecare timp și n-a putut (poate viitorul ei șef n-a vrut) să rămînă secretă, ziarele au vorbit săptămîni întregi despre inten-

ția lui Take Ionescu de „a se rupe“ de partidul conservator. Cum am mai spus, N. Iorga, care nu-l simpatiza — era și greu pentru exigențele sale de natură etică să-l vadă cu ochi buni —, pornind de la acest termen, a făcut un joc de cuvinte extraordinar de reușit (de fapt. un joc de sensuri) : cînd constituirea noii grupări politice a fost anunțată oficial, a publicat în *Neamul românesc*, pe prima pagină, un articol intitulat *Un nou partid, partidul rupților.* În treacăt spus, printre personalitățile proeminente ale epocii s-au găsit, extrem de puține care, din admirație pentru talentul oratoric al șefului, precum și, mai ales, din naivitate, și-au manifestat public entuziasmul. I. L. Caragiale a fost în fruntea lor, căci l-a însoțit pe Take Ionescu în turneul lui de propagandă, întreprins în unele orașe ale țării, și, dacă țin minte bine, a luat și cuvîntul cel puțin o dată. Ceea ce mă indispunea, adesea pînă la iritare, la acest orator într-adevăr excepțional în unele privințe era tocmai calitatea lui supremă : cursivitatea și facilitatea elocuțiunii, ușurința și ritmul rapid, niciodată întrerupt, al expunerii timp de două, trei și chiar mai multe ore. Mă întrebam mereu, nedumerit, cum nu se „încurcă“ măcar din cînd în cînd, în sensul că nu găsește imediat cuvîntul care-i trebuie sau că atitudinea, gesturile etc. unora dintre ascultătorii pe care-i avea în față nu-l enervau sau nu-l derutau. Căci din cele cîteva mii de participanți la întrunirea electorală sînt sigur că unii, cu sau fără intenție, nu erau în întregime de acord cu părerile oratorului și-și manifestau dezaprobarea prin semne exterioare vizibile. Debitarea discursului ca dintr-un mecanism perfect pus la punct, fără participarea, simțită de mine, ca ascultător, a inimii în sensul foarte larg al termenului, mi se părea inumană și mă enerva.

Această „răceală“ am constatat-o și la alt fruntaș politic al vremii, tot conservator : Alexandru Marghiloman, care, cum se știe, a prezidat guvernul țării noastre, cînd, înainte de terminarea primului război mondial, am depus armele și am fost nevoiți să încheiem vestitul, de tristă amintire, tratat de pace de la Buftea. Acest orator nu mă indispunea ; aș spune, mai degrabă, că-mi atrăgea atenția estetic vorbind : era de o mare eleganță și ca

ținută exterioară, și ca formulare a ideilor, elegantă cam ostentativă, e adevărat, dar agreabilă mai cu seamă prin contrast cu alții, care ajungeau, adesea, pînă la vulgaritate. Se înțelege că nu-mi plăceau concepția și programul lui politic, chiar dacă nu erau foarte apropiate de ale lui P. P. Carp, hiperconservator și dur în tot ce spunea și făptuia.

Deschis, fără menajamente față de nimeni, de multe ori violent era, ca orator și ca om politic, Nicolae Filipescu, și el fruntaș al partidului conservator de sub conducerea „nababului" (Gheorghe Gr. Cantacuzino). L-am auzit vorbind o singură dată, bineînțeles tot la Iași, în cadrul unei întruniri politice de propagandă electorală. Era după „ruperea" de partid a lui Take Ionescu. Așa mi-am explicat și atunci faptul că discursul său s-a ocupat aproape în întregime de fostul „tovarăș" politic, pe care l-a caricaturizat pur și simplu, spre a-l face nu ridicol, ci, dimpotrivă, odios. Un adevărat pamflet, de o rară violență, care a culminat cu un portret „fizic" al „transfugului", plin de maliție și chiar de ură. În ciuda lipsei mele de simpatie pentru Take Ionescu, această cuvîntare nu mi-a plăcut absolut deloc : vedeam în ea un atac strict personal, provocat de stări de spirit foarte subiective, fără vreun substrat cu caracter politic de interes general.

Elegant, fără ostentație, grație mai ales unei culturi rar întîlnite la politicienii noștri, era, în cuvîntările sale, I. G. Duca, intrat de foarte tînăr în viața publică și remarcat încă de la început (după răscoalele țărănești din 1907) prin calitățile lui reale de om politic, ca fruntaș, împreună cu C. Banu, al „stîngii liberale" (codirector, cu acesta, al ziarului *Viitorul*). Ajuns șef al partidului liberal după întoarcerea din „exil" a lui Carol al II-lea, a prezidat un guvern puțin agreat de rege și a avut „imprudența" să anunțe unele măsuri contra Gărzii de fier. Rezultatul a fost asasinarea lui în decembrie 1933, fără consecințe, măcar personale, asupra poziției ministrului de interne, răspunzător chiar din punct de vedere legal pentru deficiențele (în cazul de față... acceptate) ale aparatului polițienesc. L-am ascultat la o întrunire politică în timpul propagandei electorale după retragerea de la pu-

tere, în 1911, a liberalilor. Vorbea atrăgător și punea problemele cu seriozitate și temeinicie, știa să polemizeze inteligent și spiritual cu adversarii, pe care nu-i ataca în sensul obișnuit al moravurilor noastre. Am reținut, fiindcă mi-a plăcut — corespundea, dealtfel, realității — o figură de stil la adresa unui politician ieșean puternic prin anumite însușiri de ordin practic, fruntaș takist, pe care admiratorii săi îl „botezaseră", bineînțeles, în modul cel mai serios cu putință, „vulturul Moldovei". În discursul amintit, I. G. Duca s-a ocupat îndeaproape de acest politician și, reproducîndu-i supranumele, a adăugat, cu un gest foarte elocvent al mîinii drepte, „și alte păsări... răpitoare".

Cel mai mult gustam, în toate sensurile, discursurile lui N. Iorga și C. Stere, aceste personalități uriașe ale vieții noastre publice de atunci, atît de deosebite între ele. Îmi plăcea, ba chiar mă emoționa adesea, nu numai ce spuneau, ci și cum spuneau. Eram pe deplin convins, în cazul amîndurora, de perfecta lor bună-credință, ca și de intențiile lor privite din punctul de vedere al intereselor generale. Bineînțeles, adeziune politică totală manifestam numai față de directorul *Vieții românești.* N. Iorga, ale cărui sentimente pentru clasa țărănească erau la fel de puternice, îmi era mai străin ca concepție, firește, aceasta și din cauza xenofobiei sale care îmbrăca uneori forme antisemite. Semăna cu C. Stere prin etosul și patosul cuvîntărilor sale, puse, la fiecare, în slujba unor idei diferite, adesea foarte mult, de la unul la altul. Satisfacția mea ca ascultător al discursurilor lor era identică în cazul amîndurora în ce privește latura pur umană. Cît despre conținutul, atît teoretic, cît și practic, preferințele mele mergeau hotărît spre C. Stere, pe care îl cunoșteam și ca profesor, cum am arătat în altă parte.

O cuvîntare a lui N. Iorga extraordinar de impresionantă tocmai prin aspectul ei, într-un anumit sens, strict uman, a fost aceea de la sfîrșitul anului 1911, ținută la Iași, într-o sală nu prea spațioasă, în legătură cu alegerile pentru Parlament. În legislatura abia terminată el fusese deputat al Colegiului II de Iași. Acum își pusese candidatura la același colegiu și solicita voturile alegă-

torilor. În ciuda modului exemplar în care își îndeplinise mandatul — mai cu seamă apărînd interesele țăranilor, deși nu-i reprezenta, formal, pe aceștia, și criticînd violent abuzurile, nedreptățile etc. —, simțea că pierduse mult din popularitate. (Iată un concept, cum se spune foarte des astăzi, extrem de labil în ce privește elementele lui alcătuitoare și mai cu seamă felul cum sînt ele „văzute" de oameni.) Tot discursul lui, care a durat circa două ore, a avut drept temă deosebirea dintre un candidat ca el și candidații obișnuiți ai partidelor politice. Laitmotivul era acesta : nu mă votați pe mine, pentru că sînt om cinstit, vreau binele poporului, îmi iubesc țara și dovedesc toate acestea prin munca și acțiunile mele etc., etc. Votați pe șarlatani, pe hoți, pe profitorii de toate speciile, cărora puțin le pasă de interesele obștești, care se gîndesc numai la ale lor, personale, familiale și de grup etc., etc. Toate acestea spuse cu patosul lui binecunoscut, care, de astă dată, a atins, cu siguranță, culmea cea mai de sus, m-au ținut atent și interesat cum cred că n-am mai fost niciodată, înainte sau după aceea.

L-am ascultat și pe C. Stere, orator politic, și tot la întruniri organizate cu ocazia alegerilor legislative. Ca și la Iorga, deosebirea dintre un discurs electoral și o lecție era, în general, neînsemnată, afară, bineînțeles, de criticile mai mult ori mai puțin personale, la adresa candidaților partidului opus, deși astfel de atitudini, manifestate verbal în alt ton și, desigur, în alți termeni, nu lipseau nici la unul, nici la celălalt în lecțiile sau studiile lor științifice. Asemănarea aceasta, aparent surprinzătoare, căci N. Iorga și C. Stere se găseau la antipod unul față de altul, mi-o explic eu prin profunda lor seriozitate, prin participarea lor totală, atît intelectuală, cît și afectivă, la punerea și analiza problemelor, indiferent de natura acestora. Amîndoi corespundeau pe deplin definiției celebre (și foarte juste, după părerea mea) dată de Quintilian oratorului : *vir bonus, dicendi peritus* (om bun și la fel de bun vorbitor), cu accentul (pus tot de mine) pe partea întîi a acestei formule lapidare. La C. Stere îmi plăcea enorm — nu sînt un amator de paradoxuri — o anumită dificultate în exprimare. Găsea sau făcea impresia că găsește greu cuvintele cele mai potri-

vite pentru ideile sale. Eu vedeam în asta efectul procesului de elaborare a cuvîntării sale, efortul depus de un gînditor autentic, care, oricît de clară ar avea în minte problema supusă analizei, o vede mereu sub formă de proces, de lucru care se dezvoltă, se amplifică pas cu pas. La un orator ca Take Ionescu (dar nu numai la el), a cărui cursivitate în expunere îmi trezea înainte imaginea unei guri de apă deschise, aveam impresia că și-a învățat discursul pe de rost și de aceea nu schimbă o iotă din el debitîndu-l sau că o deprindere îndelungată de a vorbi, de fiecare dată mult și foarte mult, l-a transformat într-un soi de automat. C. Stere avea dificultăți și de natură lingvistică, determinate de faptul că-și făcuse studiile în limba rusă. Omul gîndea, gîndea pe loc, dacă mă pot exprima astfel, în sensul că nu gîndise o dată pentru totdeauna acasă ceea ce intenționa să spună ascultătorilor săi, ci continua să gîndească, să re-gîndească în cursul expunerii.

O întrunire publică, organizată de intelectualii ieșeni progresiști cu scopul de a protesta contra unui act juridic condamnabil al guvernului spaniol, nu s-a putut desfășura din cauza studenților cuziști, susținuți, aproape direct, de poliția orașului. Era, cred, în primăvara lui 1909, cînd ziarele au publicat o telegramă venită din Spania, care anunța că a fost judecat, condamnat la moarte și executat Ferrer (după nume și origine — era din Barcelona — catalan), pentru „acțiuni teroriste“ săvîrșite de el ca „anarhist“. Întrunirea a avut ca inițiatori și organizatori pe profesorul Paul Bujor de la Facultatea de Științe, pe asistentul său Chirică (sper să nu-i fi greșit numele) și pe unul dintre studenții săi, Vasile Rîșcanu. La această acțiune au aderat numeroși intelectuali, mai toți foarte tineri, ca I. I. Mironescu și alți foști elevi ai lui G. Ibrăileanu. Sala „Pastia“ (fostă Bacalu, bine cunoscută din timpul luptelor pentru Unire), din apropierea marelui hotel „Traian“, se umpluse de public, cum am constatat eu însumi, fiind de față, bineînțeles alături de inițiatori. De la primele cuvinte rostite de profesorul Bujor, cuziștii au pornit la... atac, mai întîi pe scenă, după aceea în sală. S-a produs, firește, o busculadă serioasă, căci democrații prezenți n-au stat cu

brațele încrucișate, busculadă care a durat 15—20 de minute, soldîndu-se cu stricăciuni însemnate, oarecum inevitabile în asemenea cazuri.

Anul universitar 1910—1911 (ultimul la Litere) a fost bogat în realizări. Studenții de la facultățile care pregăteau, înainte de toate, viitori profesori de școală medie — este cazul celor de la Științe și de la Litere — erau obligați să facă practica pedagogică, fără de care, dovedită printr-un certificat special, nu se puteau prezenta la examenul de capacitate menit să recruteze profesori secundari. Practica se făcea la un liceu special, care, dat fiind specificul lui, purta numele de Seminar pedagogic, anexă a Universității, sub conducerea unui membru al corpului didactic din învățămîntul superior. Practicantul își începea munca prin asistență la circa 40—50 de lecții ale profesorilor acestui seminar, indiferent de materie. Numai după asta treceau la ținerea lecțiilor proprii, după disciplinele alese pentru susținerea examenului de licență. La specialitatea principală trebuiau să facă lecții și cu clasele mari și cu cele mici, iar la specialitatea secundară, numai cu clasele mici. Numărul lecțiilor varia, dar nu prea mult (între 6 și 8 la fiecare materie), în funcție de exigența profesorului cu care lucra practicantul și de progresul, mai rapid sau mai lent, al acestuia în exercitarea practicii. Ultima lecție era după un anumit model, de fapt, după un tipic, pe care trebuia să-l respecte cu sfințenie. În acest plan, două puncte erau obligatorii la orice lecție, indiferent de conținutul ei : 1. corelația (cu alte materii înrudite sau cu alte probleme ale aceleiași materii) și 2. umanismul (aplicarea practică, de ordin educativ, a învățămintelor trase — cu orice preț, adică adesea... de păr — din materia tratată). Mi-amintesc de modul cum un biet practicant, silit de plan, a crezut că poate aplica punctul 2. Se citise și se interpretase cu elevii unei clase mici o povestire scurtă, în limba germană, despre un cîine, care, credincios față de stăpîn, ca toți semenii lui, a împiedicat, în timpul nopții, tentativa de furt a unui răufăcător. Umanismul de care am vorbit mai sus a căpătat forma aceasta : cîinele s-a dovedit a fi mai... om decît hoțul !

În 1910—1911, această școală a avut ca director un matematician, om serios și de bun-simț, calități absente la predecesorul său, profesor de Pedagogie. Practicanții aveau dreptul și datoria să-și noteze, într-un registru special, impresiile despre lecțiile colegilor. Cei mai mulți își căutau... de treabă, cum se zice. Unii, printre care mă aflam și eu, s-au conformat acestei indicații. Mi-aduc aminte că un practicant de la secția Istorie, fiind grăbit să termine practica mai repede, a ținut lecții de Franceză la o clasă mică, din lipsă de ore libere în specialitatea sa. Știa însă foarte aproximativ franțuzește. (Spunea, de pildă, *venez à la table*, adică... „la tabla de scris" !). Eu am însemnat diverse greșeli de acest fel în registrul de observații. *Matematicianul* Mănescu făcea un lucru pe care sînt convins că nu-l făcea *pedagogul* Găvănescul : se uita în acest registru și-și lua note. Cînd a trebuit să se desemneze raportorul și criticul pentru ședința de analiză, directorul a cerut să am eu această ultimă misiune. Rezultatul a fost respingerea candidatului, pe care profesorul de Franceză (de fapt, un suplinitor al titularului) l-a susținut, referindu-se la calitățile „pedagogice" ale lecțiilor. La care, replica admirabilă (după mine !) a directorului : „Cum poate fi bun profesor cineva care nu-și cunoaște bine materia ?!" Eu am fost totdeauna de această părere, de aceea, poate, am reputația că sînt... dușmanul pedagogiei.

În primele zile ale lui iunie 1911 s-a anunțat ținerea, între octombrie și aprilie (ale anului următor), a examenului de capacitate pentru calificarea viitorilor profesori secundari. Înainte de reforma lui Haret (aproximativ 1900—1901), pentru a se ocupa o catedră în învățămîntul mediu, se publica concurs, la care nu putea reuși decît un singur candidat, cel cu media mai mare. Ceilalți trebuiau să aștepte un nou concurs, la care se putea repeta (și, de fapt, se repeta adesea) situația, în sensul că unul sau mai mulți concurenți nu reușeau, chiar cînd erau bine pregătiți. Sistemul era cu atît mai nedrept (am spune astăzi mai nedemocratic), cu cît același cetățean, posesor deja al unei catedre, avea dreptul să se prezinte la concurs pentru ocuparea unei a doua catedre. Așa se explică, între altele, numărul enorm de suplinitori (dintre

absolvenții cu licență ai universităților) la majoritatea gimnaziilor și chiar la licee din orașe mai puțin „căutate". Legea Haret statua ținerea unui examen așa-zis de capacitate, fără nici o legătură imediată cu existența catedrelor vacante : toți cei reușiți — condiția era să obțină media 7,50 la două materii, una principală, cealaltă secundară — erau trecuți în ordinea clasificării pe un tabel și, pe măsură ce se iveau posturi libere, le ocupau, respectîndu-se foarte strict drepturile pe bază de medie.

Aceste examene de capacitate se țineau din trei în trei ani, începînd din octombrie al unui an școlar și continuînd pînă în aprilie. Era fixată și ordinea materiilor, care se respecta în mod oarecum automat. Se începea, ca să dau un exemplu, cu Latina și se termina cu Româna. Examenul se ținea la București în fața unei comisii alcătuite din trei membri, profesori universitari (unul, cel cu sarcina specială de a aprecia calitățile didactice ale candidaților, putea fi, și chiar era adesea, un membru al învățămîntului mediu). Cred util să dau informații și cu privire la ceea ce se poate numi conținutul examenului. Pentru materia principală se cereau trei lucrări scrise : două cu un singur subiect, la prima lucrare, de forța unui licențiat, la a doua, de forța unui absolvent de liceu, în sensul că implica existența unor cunoștințe mai mult ori mai puțin obișnuite, ușor de găsit și într-un bun manual pentru ultima clasă a liceului ; la a treia lucrare tema era la alegere (una din zece). Cei reușiți la probele scrise se prezentau la examenul oral, care era în întregime „extemporal", adică răspunsurile la întrebările puse trebuiau „date pe loc" (latinește s-ar spune *stante pede*, formulă juridică, pe care un profesor de la Facultatea de Drept din Iași a tradus-o prin „stînd... pe scaun" !), și se făcea și din specialitatea propriu-zisă, dar și din Pedagogie (cu anexele ei Metodica și Didactica). Și oralul era eliminatoriu : cine nu obținea media minimă (7,50) era respins. În sfîrșit, a treia probă era cea practică : două lecții, una la cursul inferior, cealaltă la cursul superior, pentru materia principală, și o lecție la cursul inferior pentru materia secundară. Eventuala respingere la această ultimă probă era echivalentă cu „corigența", în sensul că ea putea fi re-

petată, fără ştirbirea drepturilor cîştigate la probele de fond, într-o sesiune următoare. Aceste condiţii extrem de grele asigurau selectarea unui corp didactic secundar aş zice de elită, care explică, între altele, calitatea învăţămîntului nostru mediu, recunoscută şi peste graniţă. Un absolvent de liceu din România se putea înscrie, să zicem la Sorbona, fără nici o formalitate prealabilă (un eventual examen de admitere sau de diferenţă), la fel cu absolvenţii francezi. Dealtminteri, osteneala celor trecuţi prin atîtea probe, toate severe, era răsplătită : primul salariu al unui profesor titular era de 420 de lei aur (cu 20 de lei mai mult decît al unui... căpitan).

Întîia serie de profesori secundari selectaţi pe baza legii Haret a fost a lui G. Ibrăileanu (1901—1902), cum am arătat în alt loc. În 1908—1909 s-a prezentat la acest examen suplinitorul său, Vasile Bogrea, despre care de asemenea am vorbit : a reuşit la Română, ca materie principală, al III-lea, după D. Caracostea şi Const. Damianovici, elevi ai lui O. Densusianu. Sînt convins, ca şi în cazul „concurenţei“ dintre G. Ibrăileanu şi I. Rădulescu-Pogoneanu, că, dacă n-ar fi intervenit ataşamentul, firesc şi, deci, scuzabil, al preşedintelui pentru foştii lui discipoli, V. Bogrea ar fi meritat să fie clasificat, poate, chiar primul, date fiind hărnicia, memoria şi cursivitatea expunerii, care erau, toate, exemplare.

Pentru anii 1911—1912, examenul de capacitate s-a anunţat cu o uşoară întîrziere : 6 (aşa mi se pare) în loc de 1 iunie. Căci trebuiau să treacă patru luni pînă la începerea lui (1 octombrie). Amănuntul are mare importanţă pentru mine, fiindcă a dat naştere la unele „peripeţiuni“ personale. Eram în anul al III-lea şi bursier din al II-lea. Cum bursa se acorda pentru un „trieniu academic“, dacă nu s-ar fi anunţat ţinerea examenului în discuţie, aş fi continuat să fiu student propriu-zis încă un an : îmi convenea din toate punctele de vedere. Trebuia, deci, să-mi iau licenţa, ca să mă pot înscrie la acest examen. Altfel, ar fi urmat să aştept seria 1914—1915 (el se ţinea din trei în trei ani), devenită, din cauza războiului, pe care atunci nu-l prevedea nimeni, seria 1919—1920. Am început, deci, să mă pregătesc în acest scop. Mai întîi, aveam nevoie de un anumit număr de

examene și la anumite materii, ca să mă pot prezenta la cel de licență, care trebuia să fie în „Filologia română“ (așa se numea, oficial, catedra lui A. Philippide), de fapt lingvistică românească, drept materie principală, și, ca materii secundare, Limba și literatura germană („secundara I“, mai importantă) și Istoria literaturii române moderne („secundara II“). În timp de circa trei săptămîni am susținut șase examene parțiale, fără eforturi speciale, cum se întîmpla chiar pe vremea aceea. Spun asta, chiar dacă risc să fac impresia că mă laud, pentru a arăta eventualilor mei cititori studenți că frecventarea mai mult ori mai puțin regulată și atentă a cursurilor și seminariilor nu-i de ajuns, că ea trebuie „întreținută“ cu lecturi de lucrări înrudite din punctul de vedere al conținutului cu materia studiată. Îmi dau seama că împrejurările de astăzi nu lasă studenților noștri prea mult timp liber pentru ceea ce se numește, de obicei, studiu individual, dar trebuie să declar în același timp că, oricît ar fi ei de încărcați, și nu numai cu obligații strict profesionale, două, trei ore în fiecare zi se găsesc destul de ușor, chiar fără renunțarea la sport și la „distracții“.

După trecerea examenelor parțiale, m-am înscris la licență, cu disciplinele amintite. Pentru „Filologia română“ ca materie principală, regulamentul cerea două examene de Slavistică, și eu aveam numai unu. Profesorul titular lipsea din Iași „în interes de serviciu“ : era președintele unui examen „de absolvire“ (cu elevii care terminaseră ultima clasă de liceu) la Ploiești. I-am scris acolo cu rugămintea să-mi aprobe propunerea, și anume : dacă pînă la data, fixată prin regulament, cînd trebuie să mă prezint la examenul de licență, el nu se întoarce la Iași, să mă examineze cînd vine, iar dacă mă respinge, să se anuleze lucrările deja începute pentru licență. Această propunere mi se părea nu numai logică, adică justă sau dreaptă, ci și, aproape, legală. Profesorul n-a acceptat-o și, în scrisoarea sa de răspuns, dînd a înțelege că vreau să scap... „ieftin“ la examenul cu dînsul, m-a... sfătuit să mă pregătesc serios, căci altfel... Și doar mă cunoștea, sau trebuia să mă cunoască, nu numai ca student, ci și, mai cu seamă, ca om.

Văzînd așa, m-am dus la secretariatul Facultății și am modificat cererea dată la timp pentru înscrierea la examenul de licență, în sensul că drept materie principală am pus, de astă dată, Limba și literatura germană, pentru care n-aveam nevoie de Slavistică, transformînd astfel Filologia română în „secundară I“, fără să se... supere primul meu maestru A. Philippide. Pregătirea mea era la fel (de bună sau de rea !) la cele trei discipline, așa că ordinea lor formală n-avea, de fapt, nici o însemnătate. Procedînd astfel, mi-am luat licența în „Filologia modernă“, cu Limba și literatura germană ca materie principală. Așa se face că sînt primul licențiat al Universității din Iași în acest domeniu, spre bucuria mai ales a profesorului Traian Bratu, titularul catedrei respective.

Pentru examenul de capacitate m-am înscris la „Germană“ și „Română“, ambele ca materii principale, și la „Drept“, ca materie secundară (aceasta, dintr-un fel de obligație față de mine însumi : eram doar student jurist !). Și, bineînțeles, am început să mă pregătesc în vederea lui. Cel mai serios pas în acest sens a fost o călătorie de două luni la Berlin pentru deprinderea mai bună a germanei ca limbă vorbită și, firește, pentru îmbogățirea cunoștințelor cu lecturi pe care nu le puteam face în țară. Hotărîrea de a mă duce în capitala Germaniei am luat-o singur, căci îmi dam ușor seama de lipsurile mele și de importanța lor pentru reușită la examenul de capacitate. I-am comunicat-o însă, cum nu se putea altfel, profesorului Bratu. Acesta, fost cîțiva ani doctorand al Universității Humboldt, mi-a dat tot felul de sfaturi, printre ele unul, practic, de cea mai mare importanță : cum sosesc la Berlin, să dau un anunț la *Lokalanzeiger*, ziarul cel mai răspîndit (un fel de *Universul* antebelic german, cu o extrem de bogată „mică publicitate“), pentru o pensiune : scopul principal al călătoriei mele cerea să locuiesc într-o familie, dacă se poate, numeroasă, spre a avea prilejul să vorbesc nemțește.

Am urmat sfatul și în două zile am primit circa 250 de oferte ! Mi-au trebuit vreo cinci, șase ore, nu ca să le citesc în întregime, ci ca să aleg pe cea mai avantajoasă ca preț și ca număr al membrilor familiei (căci destul de

multe conţineau detalii şi de acest fel). Cea mai ieftină pensiune — ţin minte bine — costa 75 de mărci (80 şi ceva de lei, valoare aur), iar cea mai scumpă... 240 de mărci (într-o vilă, a cărei poză era anexată la scrisoarea propriu-zisă, proprietate a unei *Frauherrin* = baroneasă). Acest ultim detaliu mi se pare extrem de semnificativ pentru psihologia practică, adică economică, a germanilor, cel puţin a acelora de atunci. Nu numai o doamnă ca aceasta n-avea nevoie de o sporire a veniturilor sub forma primirii „în pensiune" a cuiva, dar nici — sînt convins — cei mai mulţi dintre cei 250 de „ofertanţi" nu se găseau în situaţia de a recurge la un asemenea mijloc de „cîştig", care se reducea simţitor, dacă ţinem seamă că echivalentul în „materie primă" (cazarea propriu-zisă şi alimentele) reprezenta o sumă importantă. La începutul secolului nostru, Germania era, fără nici o îndoială, în fruntea ţărilor europene din punctul de vedere al dezvoltării economice. Cele trei, patru decenii scurse de la crearea imperiului german unitar sub raport politic fuseseră suficiente, date fiind hărnicia şi încrederea în sine a tuturor categoriilor sociale, pentru realizarea unor progrese excepţionale, şi aceasta în toate ramurile de activitate. Această stare de lucruri exercita, conştient şi inconştient, o influenţă puternică asupra psihologiei colective şi în sensul care mă preocupă aici.

Dealtfel, viaţa era, în condiţiile date, destul de ieftină. O cameră mobilată costa 20—25 de mărci, inclusiv micul dejun, deci cam 25—28 de lei, cu care la Iaşi puteai avea ceva similar, dar numai cantitativ vorbind. Un meniu fix, constînd dintr-o supă, un fel de mîncare, la liberă alegere, o bucată de brînză şi un „dulce", la „Ratskeller" din Charlottenburg, instalat în subsolul Primăriei, cu aspect de restaurant de lux în condiţiile de la noi, se plătea cu o marcă, dar beneficiarul era obligat să consume un ţap de bere şi să-i achite costul (10 pfenigi) separat. Restauratorul avea, desigur, o convenţie cu fabrica de bere respectivă. Cît despre pîine, în ciuda faptului că Germania importa cantităţi considerabile de grîu, nu exista nici o restricţie. În primele zile am luat şi eu dejunul acolo, cu compatrioţi care se găseau la studii de mai multă vreme : cel mai... sobru dintre ei consuma cel

puțin 5—6 chifle, pe care ai fi putut să le mănînci și „goale“, cum se spune popular, căci erau la fel de gustoase ca prăjiturile.

Și deoarece am indicat cîteva prețuri, socot instructiv să vin cu unele detalii. La plecarea din țară am schimbat, prin filiala ieșeană a Băncii Naționale, cîteva sute de lei pentru a avea monedă germană. O marcă m-a costat mai puțin decît valoarea ei nominală : în loc de 125 de lei pentru 100 de mărci — acesta era cursul stabilit pe plan internațional — am plătit numai 123 de lei. Moneda noastră „făcea agio“, cum se spunea, cred, cu un termen tehnic bancar. (Și nu numai în cazul mărcii germane. Pentru 100 de franci francezi, de pildă, noi dam numai 97 de lei.) Această situație oarecum privilegiată a leului românesc se explica prin... exportul masiv de grîu : sînt sigur că mai mult de 80% din cantitatea acestei cereale se vindea peste graniță, fiindcă cei 85% de „români-țărani“ se hrăneau cu mămăligă, de multe ori și aceasta „pe sponci“. Alt aspect, și mai uluitor pentru oamenii de astăzi : de la Banca Națională am primit banii germani în monedă metalică de aur, iar în cele două luni de ședere la Berlin n-am văzut bancnote decît în ajunul întoarcerii acasă, cînd mi-am retras de la Biblioteca de Stat garanția de 50 de mărci.

Din cele 250 de oferte amintite mai sus m-am oprit la cea mai convenabilă din punct de vedere atît economic, cît și „didactic“, ca să zic așa : 90 de mărci într-o familie compusă din mamă, văduva unui pastor, trei fete și un băiat, toți de la 16 ani în sus. Mi-am spus, și n-am greșit, că voi putea vorbi destul de mult nemțește. Primele două fete erau funcționare, a treia elevă în penultima clasă de liceu, iar băiatul în ultima. Pastorul avusese în seama lui o biserică celebră prin faptul că aparținea oarecum familiei imperiale : se numea „Kaiser Wilhelm Gedächtniskirche“ (e vorba de Wilhelm I, primul împărat al Germaniei, fost rege al Prusiei înaintea și în timpul războiului franco-prusian din 1870—1871). După ce am început să mă „familiarizez“ în această pensiune, gazda — *Frau* Pastor, cum îi spuneam și eu, ca toată lumea — mi-a arătat opera binecunoscută și, într-un fel, celebră, din cauza concepției reacționare a au-

torului, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* de Houston Chamberlain, dăruită pastorului de Wilhelm al II-lea cu o dedicație autografă. (Autorul ei era unul dintre mentorii acestui monarh, care, ajutat, bineînțeles, de condițiile politico-economice ale epocii, a dezlănțuit primul război mondial.) Mă simțeam foarte bine în această familie mic-burgheză tipic germană : toți membrii ei erau, în modul cel mai natural, amabili, gata să-mi vină în ajutor în orice împrejurare etc. Un singur lucru mă stingherea, de natură strict personală : timiditatea mea „socială", jena pe care o simțeam în prezența unor oameni străini, în cazul de față străini și în sens etnic, adică, de fapt, lingvistic. Cînd făceam o greșeală de limbă, ceea ce se întîmpla, firește, mă „fîstîceam" pur și simplu, în ciuda marii și sincerei bunăvoințe a tuturor celor din casă, și tăceam cel puțin cinci, șase minute după aceea. În general, eram mai mult tăcut decît vorbăreț, cu toată lupta pe care o duceam contra mea însumi. Nu pot uita ce mi-a spus, în ajunul plecării mele spre țară, una dintre fetele mai mari *(Fräulein* Hilde), care-mi era simpatică, după vreo două ore de taifas, de-a lungul cărora am fost aproape... elocvent : „Dacă erați tot timpul vorbăreț ca în seara aceasta, făceați progrese mai mari în deprinderea practică a limbii noastre".

De-a lungul celor două luni cît am stat la Berlin, m-am simțit aproape „ca acasă" în această familie, pe care am părăsit-o cu o ușoară, dar reală, strîngere de inimă. Atașamentul uman reciproc a continuat să se manifeste vreme îndelungată și după întoarcerea în țară. Ne scriam, cele mai multe mesaje ale lor o aveau de autor pe *Frau* Pastor (Wagner, cu numele de familie), care avea un scris caligrafic (cu litere gotice) în toată puterea cuvîntului. Și copiii ei îmi trimiteau cînd și cînd scrisori, de obicei însă adăugau la misivele mamei lor cîteva cuvinte de salut.

La trei, patru luni după izbucnirea războiului (1914), am primit de la doamna Wagner o scrisoare desperată : băiatul ei (Hans) fusese mobilizat și trimis pe frontul de est, după care i-a apărut numele în lista „dispăruților". Gîndindu-se că va fi căzut, poate, prizonier, mi s-a

adresat mie, ca cetățean al unei țări vecine cu Rusia, rugîndu-mă să mă interesez într-un chip oarecare de soarta fiului său. Am încercat să fac ceva prin Crucea Roșie, fără succes, ceea ce însemna, cu siguranță, că bietul băiat murise. Dealtfel, nu prea tîrziu bănuiala, existentă încă de la început, dar comprimată de speranță, s-a dovedit a fi corespunzătoare realității.

În septembrie 1921, oprindu-mă cîteva săptămîni la Berlin, înainte de a mă instala, pentru studii de specialitate, la Bonn, am vizitat această familie fără nici o stinghereală : fusesem „dușmani" doi ani (1916—1918), prin intrarea României în război contra Puterilor Centrale, dar faptul acesta nu conta pentru mine și, am constatat cu profundă bucurie, că nu conta nici pentru membrii familiei Wagner. Și aceasta nu pentru că trecuseră trei ani de la terminarea războiului. (Constatări asemănătoare am făcut și la Bonn, indiferent de categoria socială a oamenilor cu care am venit în contact.) Din păcate, pe *Frau* Pastor n-am putut s-o revăd. Era grav bolnavă, se molipsise îngrijind pe unul dintre nepoții săi, un copil de trei, patru ani. La cîteva zile după prima noastră încercare de a o vizita, asigurarea că se va însănătoși s-a dovedit zadarnică.

Prietenia noastră era o realitate, în ciuda aparențelor, și după ce am încetat de a ne mai scrie. În august 1936, aflîndu-mă la Copenhaga pentru al IV-lea Congres internațional al lingviștilor, m-am trezit chemat la telefon de o doamnă. Era a treia fiică a doamnei Wagner (o chema Suzana), care se căsătorise cu un danez, fost „pensionar", ca și mine, al familiei lor. Studiase Chimia la Universitatea Humboldt și, întors în Danemarca, prin muncă stăruitoare, dar și ajutat de împrejurări, ajunsese un mare industriaș, deci un om bogat, cum am putut vedea „la fața locului" : am fost invitați — eram cu soția — acasă la ei (destul de departe de oraș), un fel de mic castel, cu atenanse (grajd pentru cai de călărie, cuști luxoase pentru cîinii de vînătoare, garaje pentru mașinile strict personale ale tuturor membrilor familiei etc.).

Deoarece sînt la capitolul „oameni" — cu asta am început prezentarea călătoriei mele la Berlin —, voi mai da unele fapte, după mine caracteristice pentru modul

de viață și psihologia germanilor. (Era să adaug „din vremea aceea“, dar am renunțat, ca să nu greșesc, fie și numai parțial.) Într-o zi, la puțin timp după instalarea mea în Chausseestr. 89 — acolo era apartamentul familiei Wagner — apare, la dejun, o domnișoară foarte prezentabilă, care a luat masa cu noi, dar în același timp ne și servea. Curios să știu „ce se întîmplă“, m-am interesat la *Frau* Pastor. Domnișoara în chestiune voia să deprindă munca de viitoare gospodină și în altă familie afară de a sa proprie. Obiceiul era destul de răspîndit : lucra aproape ca o servitoare, deși gazda avea una, fără a fi plătită, și, evident, era tratată ca un membru al familiei. Pentru mine, o astfel de situație era de neconceput, cu toate că, reflectînd ceva mai mult, cu ajutorul altor lucruri, tot surprinzătoare, văzute acolo, am găsit-o foarte logică, mai bine zis practică și neumilitoare pentru „subiectul“ ei. După circa trei săptămîni, domnișoara și-a terminat „stagiul“ și s-a întors în familia sa, îmbogățită cu o experiență care urma să-i fie de folos toată viața.

La cîtva timp după ce am devenit „pensionarul“ doamnei Wagner, am căpătat un „coleg“, pe inginerul Schulz, care, terminîndu-și studiile la o politehnică din provincie, a venit să facă practică într-o întreprindere berlineză, bineînțeles, fără a primi un salariu. Mă întîlneam cu el regulat la dejun și destul de des pe la 5 după-amiază, cînd luam ceaiul. Seara ni se da mîncare „rece“, chiar dacă, ceea ce se întîmpla rar, eram acasă. De obicei ni se aduceau alimentele în camerele noastre, și aceasta, pentru a ne putea mișca mai liber : ne duceam la teatru, la operă, la vreun concert etc. Prezența acestui inginer în pensiunea Wagner m-a interesat mai mult ori mai puțin de la început. Era primul german tînăr cu studii superioare, pe care îl întîlneam, și aveam, deci, prilejul să-l cunosc mai de aproape și, prin el, să cunosc, fie și vag de tot, psihologia compatrioților lui semeni, mai ales că era vorba de un om cît se poate de obișnuit, deci oarecum reprezentativ pentru categoria lui socială.

La 2 septembrie, ziua națională a Germaniei imperiale — să nu uităm că la 2 septembrie 1871 a căzut Se-

danul şi, cu această victorie, strălucită, în primul rînd, prin luarea ca prizonier a lui Napoleon al III-lea, s-a terminat, de fapt, războiul franco-prusian — m-am dus, împreună cu domnul Schulz, care-mi servea, într-un fel, şi ca ghid, să văd demonstraţia militară organizată cu acest prilej. Spectacolul m-a impresionat mult mai puternic decît puteam să mă aştept, gîndindu-mă la manifestările similare de la noi, care mi-au apărut acum ca nişte jocuri de copii. Au participat — cred că am reţinut bine cifra — 25 000 de militari, din toate unităţile, foarte numeroase, ale armatei germane. În fruntea lor erau, călări, Kaiserul (Wilhelm al II-lea) şi cei şapte fii ai lui, îmbrăcaţi toţi ca pentru război, fiecare cu altă uniformă, potrivit armei căreia îi aparţinea. Însoţitorul meu privea toată această manifestare cu un interes şi o încîntare care au făcut să-mi crească enorm indispoziţia, amestecată cu un fel de îngrijorare : aveam imaginea clară a războiului, în sensul că nu-mi închipuiam altfel această pacoste de milenii a omenirii. Cînd, ceva mai tîrziu, la 1 august 1914, trupele germane au invadat regiunile imediat învecinate ale Franţei, la „comanda“ scurtă şi crudă, ca o împuşcătură *Und jetzt rasch !* a lui Wilhelm al II-lea, am revăzut, înfiorat, demonstraţia de la 2 septembrie 1911, care a fost, poate, în intenţia lui, un avertisment, dacă nu chiar o ameninţare pentru „duşmanul“ de la apus. Pe inginer nu-l puteam urni din loc, ca să ne întoarcem acasă, după ce s-a sfîrşit „parada“ propriu-zisă : se oprea cînd şi cînd să privească de aproape, oarecum să examineze tehnic, diversele elemente alcătuitoare ale uniformelor strălucitoare, de toate felurile, prezente acolo. Am înţeles atunci mai bine, mai „concret“, spiritul militarist în care a fost educat poporul german, mai precis spus majoritatea lui, începînd cu primii ani de domnie a „regelui sergent“ al Prusiei, tatăl lui Frederic al II-lea „cel Mare“, demn urmaş al părintelui său, în ciuda faptului că era totuşi un intelectual, şi încă unul autentic.

În timpul demonstraţiei, a evoluat tot timpul în văzduh, destul de aproape de pămînt, spre a fi văzut şi... admirat, un „Zeppelin“, un balon enorm, numit astfel, cum se ştie, după numele „creatorului“, contele Zeppelin

(cu sediul, poate numai ca aeronaut, la Ludwigshafen). Era a doua oară cînd priveam plutind în aer un corp material, enorm ca dimensiuni și greutate... fără aripi. Întîia dată fusese cu doi ani în urmă, la Iași, unde venise — n-aș putea spune cum — un aviator francez cu un aeroplan, se pare că mai mult pentru a cîștiga ceva bani, căci spectacolul era cu plată. Aparatul a izbutit să se ridice de pe sol, fapt care a făcut să-mi bată puternic inima, dar la o înălțime foarte mică și pentru un minut, două, întrucît, după vreo 50—60 de metri (poate ceva mai mulți) de zbor, a căzut jos. Emoția mea, apreciată de mine însumi, mai tîrziu, ca un lucru pozitiv, cum spunem noi astăzi, mi-a plăcut, științific vorbind, în ciuda faptului că n-am avut niciodată mare evlavie pentru tehnică, afară de cazul cînd îi simțeam personal nevoia. Mi s-a părut curios și de neînțeles eșecul practic al aviatorului francez venit la Iași să facă această demonstrație : în același an (1909), dacă țin minte bine, Blériot a traversat Canalul Mînecii.

Berlinul a făcut, din primul moment și, în continuare, tot timpul, o puternică și complexă impresie asupra mea. Nici nu se putea altfel în împrejurările de atunci, atît obiectiv, cît și subiectiv vorbind. În primul rînd, aspectul lui, luat în ansamblu, de adevărată metropolă, în comparație cu care Bucureștii, ca să nu mai pomenesc de Iași, singurele orașe mai mari cunoscute mie, păreau niște biete tîrguri, chiar dacă în capitala țării noastre cîte un fragment de stradă și un număr de edificii puteau sta cu cinste alături de un oraș occidental de importanță medie ca populație. Celebra alee Unter den Linden, strada Friedrich, care străbătea orașul de la sud la nord pe o distanță de 4—5 kilometri, strada Leipzig, piața cu același nume etc. au continuat să-mi placă și să-mi lase neștirbită impresia inițială și după ce, mai tîrziu, am cunoscut Parisul și alte capitale occidentale. Dată fiind „slăbiciunea“ mea pentru ordine și curățenie, modul cum se prezenta Berlinul din acest punct de vedere a trezit o admirație nelimitată, care n-a suferit nici o știrbire, fiindcă nu le-am întîlnit nicăieri în lume așa de ireproșabile. E de necrezut, dar aceasta-i realitatea : întors la pensiunea mea după o plimbare pe

jos de o oră, nu aveam ce șterge nici pe îmbrăcăminte, nici pe încălțăminte. Aerul era curat, fiindcă orașul nu avea industrie, iar atmosfera creată de comportarea oamenilor, indiferent de timp și loc, colabora cu aerul propriu-zis la crearea unei stări de spirit de perfectă satisfacție.

Impresii similare au făcut asupra mea, tot din cauza rarității, de fapt, pînă atunci, a unicității lor, metroul și *Stadtbahn*-ul (calea ferată a orașului, care era mai mult suspendată, în sensul că mergea printre și peste case în toate direcțiile). De Berlinul propriu-zis țineau, din punct de vedere administrativ (poate numai parțial), așa-zisele *Vororte* sau *Vorstädte*, anexe, toate moderne, și nu numai sub aspectul cronologic : orășele cu vile și cu grădini, unele dintre ele intrate, ca să spun așa, în istorie, de pildă Grunewald, unde trăia marele om politic și economist de valoare W. Rathenau, asasinat acolo (prin 1923, mi se pare) de... admiratorii lui Hitler, care vedeau în el un „dușman" al poporului, fiindcă se ostenea să consolideze pacea, legală sau formală, cu Franța și cu aliații ei prin relații sincere bazate pe stimă și înțelegere reciprocă. Un fost *Vorort*, Charlottenburg, se emancipase, devenind oraș de sine stătător, cu cîteva sute de mii de locuitori, sediul celei mai celebre politehnici din Germania.

Și *Grossberlin*-ul — așa i se spunea capitalei împreună cu anexele ei — tindea să crească, prin crearea de noi *Vororte*. Cum am aflat asta ? Plimbîndu-mă des și în afara orașului, vedeam din loc în loc străzi fără case : pavate și cu trotuare. Am aflat apoi, întrebînd pe cunoscători, că aveau și instalațiile subterane necesare pentru căldura centrală, lumina electrică și telefon. Rămîneau să se construiască după aceea casele, care — sînt sigur — luau ființă, fără să se strice nici măcar părți mici din strada deja existentă. Locuri de odihnă și de sport se găseau de asemenea, și din belșug. Celebrul Tiergarten, un parc de cîteva hectare, în mijlocul orașului, terenuri pentru tenis și alte jocuri la periferia lui, lacul Wansee, cu ștranduri numeroase, dată fiind suprafața lui considerabilă ș.a., toate erau utilizate din plin de berlinezii aparținînd tuturor categoriilor sociale. Eu

însumi am folosit pe cele mai multe : m-am scăldat în lacul amintit și am jucat tenis cu fetele gazdei, aproape de la început, în fiecare duminică. (În treacăt spus : racheta și cele două mingi, cumpărate acolo, le-am adus cu mine la Iași, unde, bineînțeles, n-am continuat să fac acest sport, din două motive, despre care nu pot spune care a fost cel mai puternic : exista un singur teren de tenis în grădina Copou, unde n-aș fi avut acces, presupunînd, prin imposibil, că aș fi încercat să fiu primit, și, în plus, mă vedeam ridicol, în cel mai înalt grad, ducîndu-mă pe străzile bătrînei capitale a Moldovei cu racheta și mingile în mînă, să mă distrez ca „aristocrația" locală. Mă gîndeam la vechea zicală, deși nu mi se potrivea, obiectiv vorbind : țara piere, și baba se piaptănă ! Douăzeci de ani mai tîrziu, această zicală n-a mai fost... valabilă : mă duceam, din strada L. Catargiu, astăzi Karl Marx, unde locuiam, la ștrandul din spatele Palatului administrativ, azi al Culturii, să joc tenis, și nu-mi era... rușine. *Quantum mutatum ab illo!* Uneltele le-am vîndut, cu... cîștig, fiindcă la Berlin erau mult mai ieftine decît la Iași.)

Cele mai multe ore din zi le petreceam studiind, de obicei, în Biblioteca de Stat (alta decît a Universității, unde n-aș fi avut acces, nefiind student „legal"). Lucram însă și acasă, întrucît, depunînd garanția de rigoare, puteam împrumuta cărți, pe care le citeam în camera mea din Chausseestrasse. Scoteam totdeauna note, sub formă de rezumate și cu scopul de a le folosi la examenul de capacitate. Majoritatea copleșitoare a lucrărilor consultate erau de istorie și critică literară : eram sigur că voi avea nevoie în primul rînd de cunoștințe din acest domeniu spre a putea reuși. Notele le redactam în nemțește, ca exercițiu, care s-a dovedit extrem de util la examen.

Nu pot uita un manual de Istorie a literaturii germane, foarte accesibil ca redactare, dar destul de mediocru, în sine (autorul, Vilmar, nu era socotit nici măcar ca o „autoritate" de gradul 3 sau 4). Nu l-am uitat mai cu seamă din cauza unei fraze — sînt sigur — unice în scrisul german dintotdeauna : între articolul definit *(der)* și substantivul determinat de el existau 23 de cuvinte, toate legate logic între ele în perfectă concor-

danță cu regulile gramaticale consacrate. Lingviștii transformaționaliști-generativiști de astăzi ar „scoate" dintr-o astfel de construcție sintactică, pe care ar numi-o structură de suprafață, cel puțin cinci sau șase propoziții, ca elemente alcătuitoare ale structurii de adîncime. Acest lucru mi-a adus aminte de o întîmplare — probabil, anecdotică — a lui Chateaubriand, care, aflîndu-se la Praga cu un prieten poate german, poate ceh, dar vorbitor al limbii lui Goethe, a exclamat, văzînd pe un trecător, oprit brusc din mers cu aerul unui om care se gîndește adînc, dar fără rezultatul urmărit, a exclamat : „Caută, probabil, predicatul !" Scriitorul francez pornea de la dificultățile cu care avea de luptat el însuși, vorbind nemțește : în propozițiile subordonate, predicatul stă absolut totdeauna la sfîrșit, ceea ce face ca, în cazul unei propoziții lungi, vorbitorul mai puțin stăpîn pe această limbă, să-l... caute, fiindcă a putut să-l „piardă", adică să-l uite, pe drum !

Am vizitat, bineînțeles, și muzeele Berlinului, mai puțin valoroase decît ale Dresdei sau ale Münchenului. Am în vedere pe cele artistice, de pildă Nationalgalerie. Faptul poate părea curios : capitala unei țări mari și bogate să stea mai prost, în această privință, decît unele orașe din provincie, chiar dacă acestea au fost (ba continuau să fie) reședințe de regi. Să nu uităm că pînă la 1871 Berlinul a fost capitala numai a Prusiei, țară mai întinsă decît Saxonia sau Bavaria, dar „ocupată" secole de-a rîndul cu... războaiele pentru extinderea teritoriului și consolidarea puterii politice. În schimb, drept consecință a acestui trecut, exista la Berlin un muzeu al războiului, extraordinar de bogat și, firește, la fel de interesant, pe care l-am vizitat fără... plăcere, mai degrabă dimpotrivă.

Mă duceam și la spectacole, în primul rînd teatrale, aceasta și din interes profesional. Se știe că germanii au avut totdeauna teatre și actori de mîna întîi, care au contribuit la crearea unei reputații cu totul aparte pe plan internațional. Un amănunt, care nu-i deloc un simplu amănunt, semnificativ din acest punct de vedere. Shakespeare a fost popularizat ca mare autor dramatic grație activității teatrale din Germania. Faptul se explică, e

adevărat, și prin calitatea traducerilor, considerate de toți istoricii și criticii literari drept congeniale, făcute de romanticii germani (A. W. Schlegel și L. Tieck). Ca urmare a acestei situații, pregătite în secolul al XVIII-lea de Lessing, autor dramatic, dar și om de teatru în sens strict, aspectul scenic al limbii germane a fost considerat drept model : pentru „limbă literară", nemții spun nu numai *Schriftsprache* sau *Literatursprache*, ci și *Bühnensprache*, adică „limbă a scenei".

Ieftinătatea, firește relativă, a vieții, precum și posibilitățile numeroase de a se instrui în sensul larg al termenului atrăgeau pe străinii doritori să „învețe", fie ca studenți propriu-ziși, fie ca oameni interesați la dezvoltarea continuă a cunoștințelor de tot felul. Românii veneau acolo mai ales pentru inginerie (la celebra Politehnică din Charlottenburg), dar și, în număr mult mai mic, pentru chimie, în care nemții erau extrem de tari, și pentru alte discipline (de obicei, umanistice). De vreo două ori am fost condus, ca să nu spun dus, de unii compatrioți, pe care i-am cunoscut acolo, la petrecerile studențești, de fapt baluri. Ceea ce m-a izbit, chiar de la început, era libertatea de comportare atît a băieților, cît și a fetelor (acestea, toate, localnice), o libertate pe care n-am mai întîlnit-o, pînă după al doilea război mondial, în nici una dintre destul de numeroasele țări europene vizitate de mine. Nu numai felul de a vorbi, de a se adresa unii altora, de a gesticula etc., ci și fapte propriu-zise, le-aș spune oarecum materiale, arătau că aproape nu exista nici o limită pentru exercitarea acestei libertăți. Mai tîrziu, cînd am înțeles „realist" relațiile dintre bărbați și femei reflectate în literatură, mi-am explicat cu ajutorul acestei scurte, dar suficiente experiențe, deosebirea dintre operele literare germane și cele franceze : în cele dintîi, adulterul este o raritate, aproape disparentă pe ansamblu, în celelalte, dimpotrivă, fără celebrul „triunghi" este greu de închipuit un roman sau o dramă. Cineva a spus, cred, și eu eram de acord, că femeile germane se „cumințesc" după căsătorie, iar cele franceze sînt „cuminți" numai înainte.

Printre străinii... identificați de mine atunci la Berlin cei mai numeroși erau japonezii. (Poate și din cauză că,

pentru un european, ei sînt mai ușor de recunoscut.) Toți păreau de aceeași vîrstă, adică tineri, toți purtau ochelari și toți aveau aparate de fotografiat. Nu știu de ce, eu vedeam în ei, cel puțin teoretic, un fel de iscoade. Atenția și seriozitatea cu care nu priveau, ci examinau, orice : strada, edificiile, conținutul muzeelor, sălile de spectacol, pînă și pe trecătorii de pe stradă, mi se păreau argumente în sprijinul punctului meu de vedere. Dealtfel, ochelarii și aparatele de fotografiat mi se păreau a fi „armele“ lor. Eram sigur că cei mai mulți nu aveau nevoie strictă de lentile, dar vedeau, adică „spionau“, mai lesne cu ele ! Cît despre fotografiile pe care le luau, îndoială nu exista absolut deloc în mintea mea. Ideea aceasta, evident nejustă, se datora, cred, începutului de expansiune a Japoniei, după războiul din 1904—1905, contra Rusiei.

Spre sfîrșitul lui septembrie am pornit spre casă, adică spre țară, „încărcat, îmberezat“, cum se spune pe la Buzău într-un cîntec pentru copii, cu de toate : cunoștințe de ordin profesional mai bogate și, practic, mai sigure, introducerea, destul de sumară, totuși prețioasă, fiindcă era reală, într-o lume aparte, o experiență de viață în condiții cu totul diferite de cele de pînă atunci.

La Iași am nimerit în plină desfășurare a pregătirilor pentru sărbătorirea semicentenarului Universității, care a și început peste două zile. Am putut asista și eu la mai toate „actele“ acestui eveniment. Ședința solemnă a avut loc în sala Teatrului Național, cu discursurile ocazionale de rigoare, dintre care am reținut, ca mai apropiate de starea mea de spirit, pe al profesorului cernăuțean Friedwagner, amintit cu alt prilej, și al profesorului berlinez (medic) Waldeyer, care au adus salutul universităților respective. Tot solemnă a fost ședința din aulă, în prezența familiei regale (inclusiv a moștenitorului tronului, cu cei trei copii mai mari ai ei). De fapt, solemnitatea le-a fost destinată lor.

Evenimentul m-a impresionat din tot felul de cauze. Nu era puțin lucru pentru mine, fost (și încă, la Facultatea de Drept) student al acestei universități, să văd, „cu ochii“, cum se zice, această manifestare, care și în alte împrejurări ar fi constituit, prin raritatea ei, un „spectacol“ în sensul înalt al cuvîntului. Participarea unui

număr de reprezentanți ai instituțiilor de învățămînt similare din țări europene constituia de asemenea un punct capabil să trezească în mine (și nu numai în mine) un sentiment de mîndrie națională. Nu-mi ascund totuși că, în alt moment, entuziasmul meu ar fi fost, probabil, ceva mai potolit. Sosisem de două zile numai din călătoria descrisă mai sus, care, chiar dacă n-am izbutit s-o prezint destul de convingător, îmi crease o stare de spirit cu totul specială și ușor de înțeles și pe care aș caracteriza-o cu un termen, vechi în limba noastră, dar devenit tehnic în lucrările de critică literară și de stilistică actuale : de „deschidere". Sufletul meu era atunci „deschis", adică foarte receptiv la tot ce se potrivea cu starea lui de euforie.

VI. ACTIVITATEA PROFESIONALĂ

Nu numai necazurile vin, adesea, în grup, ci și bucuriile. Ca proaspăt licențiat în Litere trebuia să-mi caut o ocupație potrivită cu pregătirea mea. Lucrul nu era deloc ușor în vremea aceea. Cum s-a dovedit pînă acum că sînt un om cu adevărat norocos, „oferta" a apărut fără s-o solicit. Fostul meu profesor de Germană de la Liceul Internat fusese numit director în Ministerul Instrucțiunii Publice și avea nevoie de un suplinitor. Prin urmare, la trei ani numai de la despărțirea de prima mea *alma mater,* cum am numit acest liceu la sfîrșitul capitolului al IV-lea, m-am întors la ea ca „dascăl", și încă la ultimele trei clase și la primele două. (Pe atunci, limba germană începea să se predea, la fel cu latina, de la a doua în sus.)

În ciuda micii diferențe de vîrstă dintre mine și elevii dintr-a VIII-a, nu-mi amintesc să fi întîmpinat dificultăți legate de disciplină. Nu-i nimic surprinzător în această constatare, date fiind deprinderile lor curente legate de acest aspect al comportării, la care aș adăuga, fără falsă modestie, simpatia de care mă bucuram în ochii celor mai mulți încă din vremea cînd eram și eu elev. Cred că unii vor fi spus, cînd au aflat de venirea mea ca profesor, formula obișnuită mai ales în limbajul politic, e „de-ai noștri". Ei contau, ca să fim drepți, în primul rînd, pe o anumită indulgență din partea mea, și nu numai în comparație cu titularul catedrei : eram foarte tînăr și, în plus, aveam, cu siguranță, reputația de om blînd sau chiar „bun". Fapt este că m-am achitat, în general, satisfăcător de această misiune, grea chiar prin ea însăși, atît în ce mă privește, cît și din punctul de vedere al elevilor. Mă simțeam mai bine, aș spune, firește,

gîndindu-mă exclusiv la mine, cînd făceam lecții cu cei de clasele a II-a și a III-a : puteam să și glumesc, chiar, poate mai ales cînd nu prea știau, fiindcă nu le plăcea, unora, prea mult să muncească, și, în ansamblul activității mele, mă „mișcam“ mult mai liber, aceasta fiindcă mă simțeam mai aproape de ei. De acest lucru ei își dădeau seama cu instinctul lor de copii, care nu înșală, și în modul acesta se stabilea ceea ce aș putea numi colaborarea (sau solidarizarea) simpatetică dintre profesor și elevi, atît de necesară reușitei autentice în materie de învățămînt și educație.

Spre deosebire de titularul catedrei, despre care, la locul cuvenit, am arătat că nu făcea conversație cu noi, eu am utilizat, încă de la primele lecții, această formă de predare, chiar la clasele mari, nedeprinse cu ea. Mergea, bineînțeles, greu și de aceea, pentru a nu pierde timpul, cu folos discutabil, îi limitam aplicarea la elevii buni și foarte buni, pe care îi puneam totodată să facă și scurte rezumate ale bucăților de lectură. Nu toți, nici măcar majoritatea celor care se remarcau la Germană, n-au ajuns „celebri“, adică oameni cunoscuți și apreciați în meseria lor de un public mai larg. Dau cîteva nume din diverse clase. Pe Demostene Botez și pe Ion Gh. Botez (acesta a fost între cele două războaie profesor de Antropologie la Universitatea din Iași) i-am avut elevi în clasa a VIII-a, pe Al. O. Teodoreanu (Păstorel) și pe Ion Ghiga (după studii muzicale făcute la Paris, a fost numit profesor la Conservator) în a VI-a, pe C. I. Balmuș, viitorul filolog clasic și academician, împreună cu Const. (Tache) Atanasiu, devenit inginer și, după instaurarea regimului democrat-popular, unul dintre marii noștri specialiști în domeniul planificării, în a III-a și, în sfîrșit, pe Laurențiu Teodoreanu, în a II-a.

Despre acesta trebuie să dau unele informații, care se leagă, în parte, de o anumită stare de spirit din epoca primului război mondial. Mai întîi, așa cum l-am cunoscut de-a lungul unui întreg an școlar, am rămas cu impresia, aș putea afirma chiar, cu convingerea, că nu era mai puțin înzestrat decît frații săi mai mari (Păstorel și Ionel). Mi-aduc aminte că o dată, fiind examinat la materia lecției respective, a folosit în explicațiile sale

expresia „asociație de idei“. Surprins, bineînțeles, foarte plăcut, am vrut să-l „încerc“, punîndu-i, glumeț și cu simpatie, într-o formă aproape copilărească, întrebarea : „Da' știi tu ce-i aceea asociație de idei ?“ A răspuns imediat și a dovedit că știa, și încă foarte bine, ce este acest fenomen psihic. La sfîrșitul anului școlar, el a fost *porte-parole*-ul clasei, care mi-a oferit un frumos buchet de trandafiri : cuvîntarea lui a fost aproape emoționantă prin sinceritatea autentică, de copil sensibil și talentat. (Trandafiri mi-au dăruit și elevii din clasa a III-a, spre bucuria doamnelor din casa gazdei mele, în frunte cu doamna Ionescu, născută Cazaban, din familia, colaterală, a scriitorului și a actorului cu acest nume.) În timpul primului război mondial a fost aviator în armata franceză și s-a prăpădit în timpul unei lupte.

Cum a ajuns el în această situație, nu știu. Știu însă în ce condiții a devenit aviator „francez“ Horia Hulubei, și el internatist (cu trei ani mai vechi decît L. Teodoreanu). După dezastrul din primele luni ale războiului nostru (1916—1918), care a însemnat, din punct de vedere teritorial, ocuparea de către trupele germane a peste trei sferturi din suprafața țării, „aliații“, în frunte cu Franța (ca să nu spun că numai ea), au căutat să ne ajute (cum puteau, adică așa cum permiteau împrejurările foarte puțin favorabile chiar pentru ei). Începînd din ianuarie 1917, dacă țin bine minte, a venit la Iași (era „capitala“ României ciuntite) o misiune militară franceză condusă de generalul Berthelot (numele lui a devenit repede cunoscut, căci era activ și energic, transformîndu-se în vorbirea soldaților care i-l auziseră, în Burtălău, simplă etimologie populară, fără nici o legătură cu aspectul fizic al posesorului). Printre alte acțiuni întreprinse de el în această calitate a fost și recrutarea de voluntari pentru frontul francez, evident că în urma unei înțelegeri cu autoritățile românești și cu consimțămîntul formal, declarat, al celor care doreau să lupte acolo. Horia Hulubei era deja mobilizat, ținînd seamă de vîrstă (născut în 1896), L. Teodoreanu încă nu, căci nu avea decît aproape 17 ani. Dacă s-a înscris totuși și el printre voluntari, a făcut-o, cu siguranță, mai întîi dintr-un entuziasm foarte

tineresc (de fapt adolescentin, cum spun mulți români astăzi) și apoi din cauza atmosferei „francofile“ din familia lui.

În timpul războiului nostru (1916—1918), nefiind mobilizat, deoarece eram scutit, am lucrat aproape doi ani întregi ca secretar al Spitalului Triaj de boli nervoase din Iași, al cărui director administrativ era doamna Sofia Teodoreanu, mama lui, o femeie neobișnuit de vrednică și de energică, profesoară la Conservatorul ieșean. Deși avea o origine mic-burgheză — era una dintre fiicele lui Gavriil Muzicescu — sau, poate, tocmai de aceea, exagera mult simpatia pentru cultura franceză, ca și pentru francezi în general : la spital vorbea adesea franțuzește, mai totdeauna fără necesitate, și, cu siguranță, folosea această limbă în măsură și mai mare acasă la dînsa și în familiile prietene. Dealtfel, trebuie să recunosc că o cunoștea foarte bine. Soțul ei, Osvald Teodoreanu, om extrem de inteligent și mare avocat, fiu de oameni cu stare, nu făcea deloc caz de capacitatea sa personală de a vorbi franțuzește. Era un sceptic cu mult humor și, în legătură cu asta, nu pot uita o scenă din cancelaria profesorilor Liceului Internat. A venit într-o zi acolo, se pare chemat de director într-o chestiune de indisciplină a lui Păstorel (elev atunci în clasa a VI-a). Stînd de vorbă cu cei prezenți despre cel mai mare dintre copiii lui, toți internatiști (Ionel, în clasa a IV-a și Laurențiu, în a II-a, amîndoi destul de „cuminți“) și auzind că unul dintre profesori îl acuza pe „delincvent“ cu... pierderea capului, părintele a ripostat scurt : „Cum să-și piardă ce n-are ? !“. În calitatea sa de fost coleg la Liceul Național cu N. Iorga, Osvald Teodoreanu s-a ales senator de Iași în timpul guvernului prezidat de marele nostru istoric. Întîmplarea aceasta nu l-a împiedicat pe Păstorel să publice tocmai în timpul acela cunoscuta lui broșură de epigrame *Strofe cu pelin de mai, pentru Iorga Neculai,* care a avut un epilog comic : decorînd o serie de scriitori în 1932 sau 1933, cu un prilej festiv, primul ministru, care conducea, ca interimar, Ministerul Instrucțiunii Publice — acesta avea, prin tradiție, atribuția de a acorda distincții de tot felul — l-a pus pe lista decoraților pe Păstorel, confundat, din cauza formei diminutivale a numelui, cu Ionel !

Ca profesor suplinitor și extrem de tînăr mă simțeam destul de bine în compania „colegilor", dintre care mulți mă avuseseră elev cu cîțiva ani mai înainte. Cei mai apropiați îmi erau, lucru perfect logic, aceia pe care îi simpatizasem, atît ca oameni, cît și ca profesori, în timpul studiilor mele : Axinte Frunză, Calistrat Hogaș, Ioan Prassa, A. D. Ionescu. În ultima zi de școală, înainte de vacanța Crăciunului, directorul, conformîndu-se unei tradiții consacrate de vreme, dădea o masă, seara, în cinstea întregului corp profesoral, aceasta în sala de consiliu, aflată perete în perete cu cabinetul directorului. Fiind iarnă — și ce ierni erau atunci ! —, aceeași tradiție, aceasta pe plan... republican am spune astăzi, întrucît era un vechi obicei popular, mîncarea principală erau sarmalele, dar nu oarecari, ci cele specific moldovenești, adică mici cît cireșele goldane, de mîncat dintr-o singură înghițitură, îmbrăcate în foi de viță de vie și „drese" cu smîntînă. Calistrat Hogaș mînca — am aflat că era un obicei al lui, pe care îl respecta cu sfințenie — circa 40, cu mămăliga respectivă, ceea ce nu l-a împiedicat să „guste", ceva mai puțin sardanapalic, și din celelalte feluri de mîncare și să le stropească pe toate cu vin de Cotnari. Cînd i-am citit mai tîrziu scrierile literare, am înțeles că mîncăii din ele nu erau sută la sută produsul unei simple ficțiuni.

La 1 noiembrie mă aflam la București : începeau probele examenului de capacitate la Limba germană și la Drept, ambele discipline alese de mine. A trebuit să-mi iau concediu, de la catedră, ceea ce n-a pus probleme serioase : l-am lăsat „suplinitor" (de gradul... doi !) pe colegul și prietenul meu bun Panaite Popovici, care nici n-a vrut să audă de o răsplată bănească, deși era încă student (în anul al III-lea — el făcuse serviciul militar și de aceea a rămas în urma mea cu studiile universitare) și lucra ca pedagog la liceul nostru. I-am dat, în schimb, toate volumele apărute pînă atunci din „Codurile Hamangiu". La București am locuit într-o cameră mobilată din str. Cobălcescu, mi se pare, nu singur, ci, ca să fac economii, împreună cu I. Lupu, candidat și el la cele două discipline amintite. (El avea licența în Filozofie, dar

cunoştea bine limba germană, între altele, şi pentru că făcuse timp de doi ani studii la Universitatea din Berlin.)

Comisia de examen pentru această specialitate era alcătuită din Dimitrie Onciul, preşedinte, Simion C. Mîndrescu şi G. Bogdan-Duică, membri. Singurul specialist propriu-zis era Mîndrescu, titularul catedrei respective de la Universitatea din Bucureşti. Preşedintele era istoric, dar, fiind bucovinean, îşi făcuse cultura mai ales în şcoli germane. Al treilea era profesor secundar şi avea sarcina să urmărească pregătirea pedagogică a candidaţilor. Aceştia au fost destul de numeroşi, cei mai mulţi, cu „stagii" de un an sau doi în Germania. În ce priveşte vîrsta, toţi mă întreceau, cu mult, pe mine, care abia împlinisem 23 de ani. Unii erau chiar... bătrîni, adică aproape de sau peste 40 de ani. Majoritatea au fost respinşi la lucrările scrise, trei la număr : 1. „Însemnătatea lui Lessing pentru teatrul german" (trebuia scrisă în nemţeşte) ; 2. conjugarea tare ; 3. o temă la alegere din cele zece anunţate. (Ceea ce spun aici despre probele scrise este valabil pentru toate disciplinele, pînă în cele mai mici amănunte, fiindcă regulamentul examenului de capacitate prevedea, după mine, în mod just, norme identice, indiferent de materie.) Am fost, într-un fel oarecare, norocos şi de data aceasta, deocamdată la început : ca student al profesorului Traian Bratu, devenisem aproape un specialist (exagerez glumind) în Lessing : făcusem, la seminar, un referat despre *Hamburgische Dramaturgie*, în care se găsesc ideile acestui mare scriitor german despre teatru, privit din punct de vedere atît teoretic, cum apare el în operele dramatice, cît şi ca spectacol, punere în scenă, joc al actorilor etc. Lucrurile au mers bine şi la oral, atît la cel de fond (limba şi literatura germană), cît şi la cel „formal" (didactica şi metodica predării acestei discipline). La lecţiile practice, am avut ghinion din cauza... limbii române, de fapt a ortografiei ei academice, obligatorie în învăţămînt. Întîia lecţie am ţinut-o la clasa a VII-a, cu interpretarea unui fragment din *Hoţii* de Schiller şi am obţinut, cum am aflat ulterior, nota 8. Cealaltă, la a doua, adică la prima clasă în care se preda atunci limba germană, cu elevi care o începuseră în... septembrie, deci cu două luni mai înainte. La această situaţie, pe care am

socotit-o, din capul locului, înainte de a mi se da rezultatul, cu totul ciudată, s-a adăugat numărul elevilor clasei de la Liceul Sfîntul Sava, unde fusesem repartizat de comisie : nu veţi crede, dar vă asigur că spun adevărul... adevărat, erau vreo 80. Cînd am deschis uşa sălii, instinctul mă îndemna să mă retrag. Pentru a ajunge la catedră, a trebuit să fac o mică excursie, din cauză că încăperea, deşi spaţioasă, nu putea cuprinde toate băncile într-o ordine propriu-zisă, adică pe trei, patru rînduri, cu cîte un mic culuar între ele. De aceea nu se putea trece printre ele decît făcînd scurte ocoluri, după cum îţi venea mai uşor. Aceste condiţii extrapedagogice, ca să nu zic antipedagogice, au sporit la culme timiditatea mea temperamentală, deja foarte crescută mai tot timpul examenului la gîndul că s-ar putea să nu reuşesc. Nu ştiu cum m-am descurcat în primele momente, dar nu din cauza aceasta s-a produs accidentul. Spre a ajuta pe elevi, am scris pe tablă cuvintele care mi se păreau „noi", adică necunoscute lor, cu traducerea românească în dreptul fiecăruia. Cînd am ajuns la „Tuch" am scris „pînză", cu *î*, nu cu *â*, cum recomanda Academia Română, adică Ministerul Instrucţiunii Publice : noi ieşenii aveam ortografia *Vieţii româneşti*, care era, de fapt, a lui A. Philippide. (Dealtfel... bucureşteanul O. Densusianu, academician şi el, scria acest fonem tot cu *î*.) D. Onciul, mai fidel instituţiei din care făcea parte, s-a scandalizat pur şi simplu. M-a lăsat, fireşte, să-mi termin lecţia şi apoi, în cancelarie, m-a *„engueulat"* pur şi simplu. Folosesc acest cuvînt franţuzesc, fiindcă exprimă perfect atitudinea preşedintelui comisiei privită din punctul de vedere al intensităţii glasului, ca şi al tonalităţii generale. Dealtfel, se pare că el nu putea vorbi calm şi blînd : cînd ne-a chemat să ne comunice la ce clase şi şcoli vom ţine lecţiile practice — asta cu 24 de ore înainte — tot aşa ne-a vorbit, ceea ce pe mine m-a intrigat şi m-a silit să ripostez într-un fel oarecare. Din fericire — e un fel de a mă exprima — respingerea la această ultimă probă era considerată ca o „corigenţă", în sensul că examenul se putea repeta numai pentru ea, celelalte (tezele şi oralul) rămînînd valabile. Am avut şansa ca un strălucit elev al lui Simion C. Mîndrescu,

anume D. Pușchilă, care se făcuse cunoscut, printr-o lucrare științifică, și ca un foarte bun specialist în filologia românească, să nu fi putut, din cauză de boală, să se prezinte la examen în noiembrie 1911, și de aceea profesorul lui (poate chiar întreaga comisie) a stăruit să se facă o sesiune extraordinară în decembrie 1912. M-am prezentat atunci din nou în calitate de... corigent și am reușit. Accidentul s-a repetat la materia secundară, care era Dreptul, pentru motive de altă natură, explicate mie, fără să le înțeleg totuși, de către „pedagogul" comisiei, care era celebrul critic literar Mihail Dragomirescu. Bineînțeles, întrucît n-a mai fost necesar, cum s-a dovedit pînă la urmă, să repet și aici examenul ca „corigent" în sesiunea următoare, care, din cauza războiului, s-a ținut de-abia în 1919—1920, am preferat să apar în „Monitorul Oficial", unde se publicau rezultatele examenelor de capacitate, cu această calificare.

Disciplina Limba și literatura română fusese programată, de la început, pentru aprilie 1912. Deci, iarăși un concediu de o lună și în aceleași condiții : suplinit gratuit de prietenul Panaite Popovici. Și de data aceasta a trebuit să fac economie la cameră : am locuit la hotelul „Regina", în una foarte spațioasă, cu doi cunoscuți ai mei de aproape, candidați, unul la aceeași materie ca și mine, celălalt, la Științele fizico-chimice. Comisia pentru Română avea ca președinte pe O. Densusianu, iar ca membri propriu-ziși pe Mihail Dragomirescu și pe slavistul ieșean Ilie Bărbulescu. Strict subiectiv vorbind, aveam aprehensiuni în legătură cu toți trei : președintele era un adversar înverșunat al profesorului meu A. Philippide, contra căruia publicase și o broșurică (din cauză că nu reușise la concursul pentru ocuparea catedrei de Filologia română de la Universitatea din București și-l considera vinovat, nu principal, ci unic, pe A. Philippide, președintele comisiei). Cu Mihail Dragomirescu avusesem de furcă, în noiembrie, la proba practică a examenului pentru Drept, iar Ilie Bărbulescu nu putea uita că l-am „înlăturat" (din vina lui însă, cum am arătat în altă parte) la licență. Acesta mai avea un motiv de nemulțumire, dar nu numai contra mea. Cînd l-am prezentat ca profesor al meu în primul an de studenție, m-am oprit,

între altele, și la... evlavia lui pentru lucrări publicate. Și cum printre candidați se găseau cîțiva autori de articole apărute în reviste, de pildă Gheorghe Giuglea și N. Cartojan (acesta, „corigent“ din sesiunea 1908—1909), Ilie Bărbulescu, ori de cîte ori vorbea, în particular, cu ieșenii înscriși la examen — cu mine nu, fiindcă eu îl evitam, ca să nu creadă că vreau să „mă pun bine“ cu dînsul — le reproșa lipsa lor de publicistică, dînd exemplu pe cei doi bucureșteni, parcă ar fi vrut să spună : „Să nu vă așteptați să fiți clasificați printre cei mai buni“. E adevărat că la sfîrșitul examenului și-a mai „revizuit“ acest punct de vedere.

Și de astă dată eram cu mult cel mai tînăr dintre candidați, ceea ce nu mă jena : poate, mai degrabă, dimpotrivă. Cît despre aprehensiunile amintite, ele n-au influențat, cred, cu nimic desfășurarea examenului. Voi da și aici unele detalii, care mi se par că interesează, mai ales în comparație cu modul cum se recrutează astăzi profesorii din învățămîntul mediu. Prima lucrare scrisă a fost de lingvistică pură : „Elementele constitutive ale limbii române“. A doua : „Poezia lirică a lui Grigore Alexandrescu“. Această probă — și nu numai la Română — era concepută ca de forța unui absolvent de liceu în ce privește exigența, pornindu-se de la faptul concret că un profesor, oricît de „savant“ ar fi, trebuie să-și dozeze erudiția pentru lecțiile sale potrivit cu nivelul ultimei clase, asta în cazul cel mai bun, ca să zic așa. Lucrarea a treia consta din tratarea unui subiect din cele zece anunțate, împărțite pe din două, din lingvistică și din istorie literară. Eu am ales *Spiritul critic în literatura românească*, datorită faptului că cunoșteam foarte bine cartea, intitulată aproape la fel, a lui G. Ibrăileanu. Tema primei probe a provocat nedumeriri și confuzii, cum am aflat după aceea. Mulți au urmărit oarecum istoria limbii noastre de la începuturile ei pînă astăzi. O. Densusianu a înțeles problema altfel, și anume — îmi permit să mă laud — așa cum am văzut-o eu însumi. (Sînt sigur că și alții, printre ei Gh. Giuglea.)

Eu am stabilit mai întîi criteriile după care trebuia să mă conduc în tratarea subiectului. Limba română, ca și oricare alta, s-a constituit la o dată, aproximativă,

firește, dar s-a constituit, în sensul că în momentul respectiv ea nu mai era latina populară, care îi sta la bază, ci altă limbă, alcătuită, bineînțeles, din elementele moștenite, amplificate cu cele de substrat și de suprastrat, cum spun specialiștii astăzi, adică autohtone și vechi slave. Celelalte adaosuri, ulterioare, n-au putut să-i modifice esențial „constituirea", vreau să spun structura. Că am fost de aceeași părere cu O. Densusianu am aflat, mai tîrziu, de la... el însuși, prin prietenul nostru comun, I. M. Rașcu, poet simbolist, colaborator la *Vieața nouă* și coleg al meu, mai tînăr, la Facultatea de Litere din Iași. În schimb, nu i-a plăcut prea mult președintelui comisiei de examen a treia lucrare a mea (despre „spiritul critic") din cauză că, spunea el (tot prin Rașcu am aflat asta), am lăsat la o parte pe Heliade-Rădulescu. Nu i-am dat însă dreptate lui, ci lui G. Ibrăileanu, după care m-am condus în tratarea temei : această mare personalitate a culturii și literaturii noastre din secolul al XIX-lea a fost „critic" numai la începuturile activității sale și aproape exclusiv în probleme de limbă. Dar, din preajma anului 1840 și pînă la sfîrșit, i-a lipsit cu totul spiritul critic, așa cum îl concepea fostul meu profesor, bazîndu-se mai cu seamă pe scrierile lui Kogălniceanu, Alecsandri și Russo. Simpla „lozincă" a lui Heliade „Scriți, băieți, numai scriți !" ajunge pentru a fi omis din rîndurile „criticilor".

Rezultatul probelor scrise se pare că m-a plasat pe locul întîi, împreună cu V. V. Haneș, care și-a păstrat această poziție pînă la sfîrșit, și, poate, cu Gh. Giuglea. Pe mine m-au dezavantajat, ca și la examenul din noiembrie, lecțiile practice, despre care trebuie să spun ceva, fiindcă una, cea de la cursul superior (clasa a VIII-a), a avut o importanță excepțională pentru un anumit aspect al activității mele științifice de mai tîrziu. Se modificase, de curînd, programa analitică la Limba română pentru învățămîntul secundar. Printre inovațiile introduse, una privea tocmai ultima clasă a liceului : „Cîteva exemple de nume topice și nume de persoană". (Formulare personală aproximativă.) Comisia de examen avea la dispoziție noua programă, dar a uitat (sau n-a știut sau, poate, n-a vrut să țină seamă) că ea urma să „intre în vigoare"

cu începere din anul școlar următor (1912—1913). Dovadă, dacă ar mai fi necesară, absența din manualul de Limba română a unui capitol sau paragraf intitulat cum am arătat.

Primele ore după ce am primit biletul cu subiectul lecției de a doua zi au fost teribile. Intrasem în panică, la gîndul că voi fi respins, și pentru că n-am să pot trata cum trebuie acest subiect „misterios", dar și pentru că, îmi spuneam eu, comisia dorește acest lucru. (Cum puteam să-mi explic altminteri faptul că ea nu respectă programa oficială valabilă încă din punct de vedere legal ?) Ar mai fi fost o explicație, care, bineînțeles, nu mi-a venit în minte, și pe care, dacă aș fi „intuit-o", aș fi respins-o, anume că O. Densusianu, foarte mulțumit de prima mea lucrare scrisă, a vrut să-mi ofere prilejul de a face o lecție originală în toată puterea cuvîntului. Era prea frumoasă o asemenea ipoteză, ca să poată crede în ea un fost elev al lui A. Philippide, „oaia neagră" a președintelui comisiei. După prima spaimă am început să mă liniștesc și să mă apuc de lucru. În ce privește numele topice știam că există „dicționare geografice" pentru toate cele 32 de județe ale României din epoca aceea, publicate de Societatea română de geografie (înființată în 1875). M-am dus la Biblioteca Academiei și am cerut Dicționarul nu mai țin minte al cărui județ. Nu mi-a fost greu să văd cum se prezintă problema, ca să vorbesc „savant". Mi-am notat o serie de denumiri, diverse ca semnificație și ca structură lingvistică. În cazul numelor de persoană, treaba a fost chiar mai ușoară, după ce am reflectat puțin : nume „de botez", porecle propriu-zise, supranume, devenite nume de familie, după originea locală, după profesiune etc. Lecția a mers bine din punctul meu de vedere. Vreau să spun că am fost mulțumit de ea, lucru care nu numai atunci, ci și mai tîrziu și pînă în momentul de față, este o mare raritate subiectivă : de obicei, sînt mai degrabă nemulțumit sau cel puțin sceptic în legătură cu realizările mele. Din păcate, nu i-a plăcut „pedagogului" din comisie (Mihail Dragomirescu), care mi-a spus că am obosit elevii. Era după-amiază, pe la sfîrșitul lui aprilie (stil vechi, deci pe la începutul lunii mai), pe o vreme călduță și plină de soare, care cred

că, de fapt, îl obosise pe el. N-am putut să nu protestez : „Domnule profesor, n-am avut deloc impresia că elevii erau obosiţi, dimpotrivă, cei mai numeroşi urmăreau expunerea atenţi şi interesaţi, graţie noutăţii faptelor. În măsura în care se poate vorbi de oboseală, vinovaţi, ca să zic aşa, sînt cei doi candidaţi care m-au precedat cu lecţiile lor. Unul a vorbit despre Varlaam, celălalt despre Dosoftei." Mi-a dat totuşi nota de „trecere", probabil cam la limită (7,50), ceea ce a făcut, ca pînă la urmă, să fiu clasificat al cincilea. Pentru „întîietate" a fost o luptă aprigă între O. Densusianu şi Ilie Bărbulescu, dusă oarecum în public : uşa cancelariei rămăsese, din neatenţie, deschisă, aşa că discuţia, care cobora adesea foarte jos ca termeni şi tonalitate, a avut martori auriculari (pe unii candidaţi aflaţi pe culuar). Profesorul ieşean voia să scoată primul pe Mihai Costăchescu, de la Iaşi (cunoscut mai tîrziu prin publicarea, exemplară sub raportul filologic, a documentelor moldoveneşti anterioare domniei lui Ştefan cel Mare), iar preşedintele prefera pe fostul său elev Gh. Giuglea. Ca de atîtea ori, cînd doi se ceartă, cîştigă al treilea, aşa că favoritul lui Bărbulescu a ieşit al treilea, iar al lui Densusianu, al doilea.

Am spus ceva mai înainte că tema lecţiei de la clasa a VIII-a a jucat un rol mare în activitatea mea ştiinţifică de mai tîrziu. Într-adevăr, de la ea mi... se trage preocuparea pentru toponimie (cf. lucrările mele, sub formă de cărţi, *Rumänische Toponomastik*, 1924—1926, şi *Toponimia românească*, 1963) şi, mai puţin vizibilă, deocamdată, pentru antroponimie (am în lucru o carte voluminoasă cu titlul *Numele de familie româneşti*). *A quelque chose malheur est bon*, zic francezii într-un caz ca acesta, care a început... nefericit, dar s-a terminat, tot atunci, cu bine, iar mai tîrziu, fericit.

În 1912 mi-am trecut şi examenele anului al III-lea la Facultatea de Drept (în iunie), ceea ce înseamnează, potrivit regulamentului atunci în vigoare, licenţa în această disciplină. Au fost patru în total. Cel mai interesant a fost cel de Economia politică, la A. C. Cuza. Mă cunoştea, într-o anumită măsură, ca student democrat sau, cum nu s-a putut stăpîni să spună la examenul cu dînsul, unul dintre „cei 16 români" : aluzie la semnatarii

obişnuiţi, mai totdeauna aceiaşi, în număr de 15—16, ai protestelor contra manifestărilor huliganice ale cuziştilor. De aceea m-am pregătit mult mai serios decît de obicei. Pot afirma, serios, că ştiam mai multă economie politică decît el. Căci citisem toate „lucrările" lui (inclusiv *Despre poporaţie,* cea plagiată, cum am arătat în altă parte) — din acestea consta, în primul rînd, examinarea — plus excelentul manual al lui Charles Gide şi *Istoria doctrinelor economice* de acelaşi (în colaborare cu Charles Rist). Examenul a mers destul de bine, aşa cum se putea la un profesor amator de giumbuşlucuri şi pornit contra oamenilor (bineînţeles, a unor anumiţi oameni). Trebuie să recunosc totuşi că A. C. Cuza putea fi atunci şi obiectiv : pe studenţii evrei nu-i respingea *de plano,* ca mai tîrziu, şi un coleg de an, Weiler, foarte inteligent şi studios, a reuşit de la prima lui prezentare la examen, bineînţeles hărţuit în toate chipurile, ca să-i găsească un nod în papură.

La Dreptul comercial, suplinitorul profesorului titular nu numai că nu-şi cunoştea studenţii, nici măcar după figură pe unii dintre ei, dar, fiind, de fapt, un om de afaceri, grăbit şi cu gîndul la ele, ne examina de mîntuială şi, cînd avea îndoieli la punerea notelor, ne chema, ca să se... uite la noi, să-şi amintească răspunsurile date cu o oră sau două mai înainte.

Amintiri excelente am despre Zăuleanu, profesor suplinitor al catedrei de Drept internaţional privat, disciplină extrem de interesantă şi complexă, care cerea o bună pregătire în multe ramuri juridice : Dreptul internaţional public, Dreptul civil (nu numai al ţării noastre !), Dreptul comercial etc. Deşi ocupat, cum s-a văzut, asistam cînd şi cînd la lecţiile acestui profesor erudit şi modest, cu o subtilă inteligenţă, ascuţită, cred, şi prin practica disciplinei sale şi care, cu toate acestea (sau, mai degrabă, din cauza aceasta), n-a putut ajunge titular.

Licenţa în Drept mi-am luat-o din deprinderea de a duce la bun sfîrşit, în măsura permisă de împrejurări, tot ce începeam. M-am gîndit, poate, cîteodată, şi la răspunsul dat profesorului M. Tomida, directorul liceului, la întrebarea pe care mi-a pus-o despre facultatea aleasă pentru studiile mele ulterioare : cînd a invocat zicala

„cine umblă după doi iepuri nu prinde nici unul“, replica mea a fost : „Îi voi prinde pe amîndoi“. Cu al doilea n-am prea avut ce face, practic vorbind. O singură dată, la un proces, mi-am susţinut singur, fără avocat, cauza, graţie tocmai calităţii de licenţiat în Drept. Ca cetăţean însă, îi datoresc enorm. Cînd am vorbit despre C. Stere şi disciplinele predate de el, am arătat acest lucru, referindu-mă aproape exclusiv la aspectul politic propriu-zis al problemei. Dar un cetăţean adevărat are nevoie de cunoştinţe nu numai în domeniul dreptului constituţional şi administrativ. Am putut constata acest lucru de-a lungul întregii mele vieţi de om matur şi cu tot felul de prilejuri.

După acest an şcolar (1911—1912), pe care l-aş putea numi eroic, fără exagerare şi fără emfază, cum sper că rezultă clar din cele ce precedă, mi-am început cariera didactică aş zice pe cont propriu, în sensul că, deşi tot profesor suplinitor, nu mai răspundeam, ca la Liceul Internat, cel puţin teoretic, faţă de deţinătorul catedrei, căruia îi ţineam locul. În septembrie 1912 am fost numit la gimnaziul din Constanţa, unde n-am funcţionat însă, din cauză că era „închis“ (pentru reparaţii, mi se pare). Drumul pînă acolo (de la Tecuci, căci vacanţa de vară mi-am petrecut-o, aproape toată, în casa părinţilor mei şi la Buciumeni, ca invitat al prietenului Alexandru Pîrvulescu, student, atunci, în ultimul an, al V-lea, la Medicină), l-am făcut totuşi, fiindcă a funcţionat (la mine !) „mintea moldoveanului cea de pe urmă“ : puteam scrie, mai întîi, la direcţia şcolii, ca să anunţ că vreau să vin, nu să plec cu toată „zestrea“, pusă într-un cufăr enorm de răchită, plin cu haine, rufe, cărţi etc., să-l trambalez (şi să mă trambalez) pe o distanţă mai mare decît cea reală, din pricină că a trebuit să schimb undeva trenul. Ideea aceasta mi-a venit după ce am sosit la Constanţa şi am văzut cum stau lucrurile. Dar... vorba ceea (nu... „aceea“, cum spune de multă vreme, şi nu ştiu de ce, un foarte apreciat istoric şi critic literar, contemporan, care traduce literal fr. *par d'autres mots*, ca la P.T.T., acum cîţiva ani, „prin avion“ după fr. *par avion*) : tot răul spre bine. Din cauze pe care nu le-am cunoscut — nici n-am încercat, dealtfel, să le aflu —,

am fost „transferat“, adică numit din nou, la Liceul „Vasile Alecsandri“ din Galaţi : pe ziua de 1 octombrie, Profesorul de germană la clasele mici şi la ultimele două mari fusese pensionat, şi catedra lui rămăsese vacantă, nefiind ocupată de un titular.

Oraşul îmi plăcea, mai mult chiar decît Brăila, unde mă duceam cînd şi cînd pentru o zi (16 kilometri cu trenul sau cu vaporul), în dezacord cu majoritatea celor care le cunoşteau pe amîndouă, în frunte cu... gălăţenii înşişi, adepţi ai zicalei, spuneam eu, despre găina vecinului cu ouă mai mari şi mai bune. Era destul de curat, avea o stradă care mi se părea foarte frumoasă, poate și pentru că semăna cu o altă stradă din Iași, cea care poartă azi numele de 23 August : largă, cu case „aristocratice“ (bineînţeles, nu prea multe), mergînd din „centru“ spre periferia nordică a oraşului, unde da oarecum într-o grădină publică (la fel cu cea ieșeană, al cărei „Copou“ era însă mult superior acesteia). De acolo, graţie altitudinii, se puteau vedea (să nu mă înșel cumva !) Brateşul, în care m-am scăldat uneori, și Dunărea.

Într-un singur an şcolar (octombrie-iunie) am avut trei gazde. Ultima, în strada Cuza-Vodă, mi-a plăcut cel mai mult, în primul rînd în privinţa confortului, dar şi a vecinătăţii. Locuia acolo şi Aeţiu Hogaş, fiul lui Calistrat Hogaş, profesor de Română la Şcoala normală de învăţători, un om foarte interesant, totodată însă destul de ciudat, pasionat de muzică (era violonist „pentru sine“ — niciodată n-a vrut să-l ascult, deși îl rugam) și de literatură modernistă (inclusiv cea „tradiţională“ a... părintelui său). La el am văzut pentru întîia oară *Limanuri albe*, volumul (sau volumele — două ?) de versuri al lui Ervin (= O. Densusianu), apărut la sfîrşitul lui 1912 sau la începutul anului următor. Studiase la Bucureşti, în ciuda „moldovenismului“ şi „ieşenismului“ tatălui său, și avea o admiraţie nelimitată pentru fostul său profesor de Filologia romanică și română, atît ca lingvist, cît și ca poet, istoric și critic literar etc.

M-am împrietenit, într-un fel oarecare, cu acest coleg mai în vîrstă decît mine (tot „internatist“, cu 12 sau 13 promoţii înaintea mea). Luam mesele (la dejun şi

seara) împreună cu el și cu alt ieșean și fost elev al Liceului Internat, Misirliu, profesor de Istorie, la un restaurant din strada Dogăriei, cu aspect de cîrciumă sau de birt, dar cu mîncări extraordinare. Lumea „bună“ îl ocolea, dar numai ziua, cînd putea fi văzută (mai ușor, zic eu) și, de obicei, în sezonul puțin plăcut (iarna). Seara se putea mînca acolo și mai bine decît la prînz și, îndeosebi, se puteau bea cele mai delicioase vinuri, depozitate în pivnița lui, care avea — așa se spunea — cam 60 de vase, cu acompaniament, și nu numai muzical. Cum eu eram cam flămînd — în pensiunea ieșeană, cu doamne și domnișoare, mîncam mai puțin decît chiar la Liceul Internat, ca șef de masă la elevii mici, și tot din jenă, care, în casa doamnei Ionescu de la Iași era și mai mare — m-am... despăgubit în restaurantul amintit, proprietate a unui bulgar, stabilit definitiv la Galați. Nu pot trece peste următorul detaliu, extrem de semnificativ pentru psihologia, mai bine zis mentalitatea, bulgărească, și nu numai în contrast cu a noastră. Un băiat al lui, în vîrstă de circa 30 de ani, servea ca chelner în modul cel mai firesc cu putință, iar altul, student la Politehnica din Charlottenburg, stătea în vacanță la tejghea, ca să servească sau să ajute la servirea clienților.

Vecinătatea amintită mai sus nu se reducea la compania profesorului Aețiu Hogaș. Gazda noastră avea o fată de vreo 19—20 de ani, care îmi era simpatică, fără să arăt asta într-un fel oarecare, mai ales că întîmplarea făcea s-o văd, din fugă, foarte rar. Era, cred, deja logodită, cu un tînăr magistrat. Amintesc acest lucru numai pentru a povesti întîlnirea cu dînsa în iulie 1938, cînd am venit la Galați ca președinte al comisiei examenului de bacalaureat (la liceul de fete „M. Kogălniceanu“). Doamna avea pe fiică-sa „candidată“ la acest examen. Din păcate, proba scrisă era eliminatorie, și eleva a căzut. Atunci a avut loc întîlnirea, în speranța, deșartă, căci rezultatul nu se putea schimba, că va fi totuși posibil „să se facă ceva“. Am regretat foarte sincer respingerea fetei, prezentă și la convorbire, mai ales că era extraordinar de frumoasă. Epilogul acestei revederi după atîta vreme prezintă un interes amuzant : am aflat

foarte repede — ce nu se poate afla chiar și într-un oraș destul de mare, cum erau Galații — ce a spus mama domnișoarei despre discuția cu mine : „Mi-a căzut fata, în schimb, mi-a făcut președintele o curte !..." Părerea mea de rău, foarte sinceră, asupra căreia am insistat în toate felurile, tocmai pentru a o convinge că regret și a-i potoli astfel necazul, a fost interpretată cum vedeți.

Fiind port la Dunăre, cel mai mare, mai cu seamă în ce privește exportul, Galații aveau o viață economică bogată în afaceri de tot soiul. Numărul negustorilor în „stil mare" era impresionant. Multe țări europene, cu care a noastră întreținea relații comerciale, aveau consulatele lor. Exista astfel o pătură „suprapusă" specifică, pe care n-o întîlneai în alte părți. Un trecător atent pe Strada Domnească, în anumite zile și la anumite ore, putea constata ușor acest lucru : doamne și domnișoare, elegant și chiar luxos îmbrăcate, însoțite, mai totdeauna, de domni la fel de prezentabili, te sileau oarecum să-i privești de aproape și cu toată discreția de rigoare, fiindcă trezeau curiozitate și, poate, invidie. Un restaurant „Suré" și un magazin „Helder", ambele în strada principală a orașului, puteau face figură frumoasă nu numai la București, ci și într-o metropolă occidentală, prin aspectul lor foarte civilizat, și nu numai în ce privește exteriorul. Exista în Galați și o sală de cinematograf. Dau acest detaliu cu destulă jenă, gîndindu-mă la comentariile posibile ale unor cititori : deoarece nu știam absolut nimic despre „a șaptea artă", eram la fel de ignorant și cu privire la situația ei concretă din țara noastră. Fapt este că Tecuciul, de pildă, nu poseda o asemenea sală, ceea ce, bineînțeles, nu spune nimic în sensul discuției de față, dar nu-mi amintesc deloc dacă Iașii se prezentau mai bine din acest punct de vedere, deși este exclus să nu fi fost și acolo un local pentru spectacole de cinema. Această șovăială a mea prezintă interes pentru cunoașterea psihologiei unui tînăr intelectual (român de acum 65 de ani) : nu numai nu mă atrăgea, dar vedeam în cinematografie un dușman al teatrului, care, în ochii mei de filolog (adică „iubitor de cuvînt"), reprezenta *summum*-ul artei legate de „spectacol". La Galați mă influența, într-o oarecare măsură,

și Aețiu Hogaș, care folosea cuvinte foarte grele la adresa amatorilor de cinema, cînd, cum se întîmpla adesea, îl vedeam ieșind din sala respectivă.

În centrul orașului era o mică grădină publică, destul de bine întreținută, cu un bust, reușit, al lui Eminescu, ridicat prin stăruințele magistratului local C. (cred că se numea Corneliu) Botez, iubitor sincer și, mi se pare, chiar „creator" de literatură. În sfîrșit, ar mai fi de amintit Biblioteca „V. A. Urechia", despre care nu pot spune nici astăzi, cînd a căpătat o mare dezvoltare, prin crearea, ca anexă a ei (eu aș fi preferat ca ea să fie subordonată), a unei „societăți" culturale cu același nume, cum a ajuns să ia ființă la Galați : Vasile Alexandrescu Urechia era originar, dacă nu mă înșel, din Piatra Neamț, a fost profesor la Universitatea din Iași, ministru al Instrucțiunii Publice și membru activ al Academiei Române. Ce legături și de ce natură avea el cu portul de la Dunăre ?

La liceu, în compania profesorilor, mă simțeam bine, în ciuda diferenței, adesea mari și foarte mari, de vîrstă dintre ei și mine. Stimă și simpatie deosebite mi-a inspirat, de la început, directorul, I. Pivniceriu, matematician, prin bunul lui simț, prin finețea sufletească și prin omenia lui nedezmințită. Preocupări științifice, mai mult de popularizare, dar la un nivel ridicat, avea naturalistul T. A. Bădărău, care, în septembrie 1913, s-a transferat la Iași, ca profesor, numit apoi director, al Liceului Internat, în locul lui Th. Nicolau, decedat. Îngrijit și chiar distins în tot ce făcea era C. Damianovici, unul dintre foștii elevi fruntași ai lui O. Densusianu. Preda Romána, la cursul inferior, ca suplinitor al lui Ștefănescu-Goangă, aflat la studii de specialitate în Germania (viitor rector al Universității din Cluj și subsecretar de stat la Ministerul Educației Naționale, gata să cadă victimă „definitivă" a studenților fasciști). Damianovici avea și catedră proprie, de titular, la altă școală medie din oraș. La cursul superior, orele de Română le făcea Grigore Forțu, bun profesional, care, după primul război mondial, a ajuns unul dintre agitatorii fasciști de frunte. Mai apropiat de mine ca vîrstă și cu aceeași specialitate (Germana, în cazul lui și Latina) a fost Ion Tohăneanu,

un om foarte înzestrat, nu numai intelectual, ci şi artistic vorbind. Avea o voce de bariton care-i putea deschide oricînd drumul spre operă. Făcuse şi studii juridice, vreo doi ani, la Berlin (pentru specializare în Dreptul roman), cu doctoratul luat în ţară. L-a atras mai mult politica, nu în sensul strict al politicianismului, pentru care avea calităţi reale, în primul rînd, pe aceea de vorbitor (adaug curajos şi îndrăzneţ). Între cele două războaie a fost multă vreme directorul liceului „Alecsandri“, remarcîndu-se, ca nici unul dintre atîţia conducători de şcoală secundară, foarte vrednici şi ei, printr-un act aş zice revoluţionar. Pe vremea aceea existau „comitete şcolare“, care ajutau pe directori în munca lor, în general grea, din cauza creşterii mari a numărului elevilor. Aceste colective aveau, între altele, dreptul, prevăzut în lege, să fixeze taxele „de întreţinere“ a şcolilor după starea materială a familiei elevilor. Tohăneanu a „lucrat“ aşa de bine, adică democratic, împreună cu comitetul şcolar al liceului, încît, de-a lungul mai multor ani, a putut construi un local spaţios pentru instalarea în el ca bursieri „totali“ (casă, masă, întreţinere) a unui mare număr de elevi săraci. Bogătaşii oraşului, numeroşi şi puternici, au protestat în toate felurile contra cuantumului taxelor, adesea enorme, la care erau impuşi pentru copiii lor, dar fără succes. Directorul a fost mai „tare“, fiind susţinut — lucru destul de curios pentru epoca aceea — de autoritatea şcolară superioară. Sprijin mai solid a avut el în convingerea că aşa era drept să procedeze. N-a uitat, ca atîţia alţii, suferinţa proprie din epoca copilăriei şi a adolescenţei : la vîrsta de 14 ani, cu şcoala elementară terminată, păzea oile într-un sat ardelenesc. Neputîndu-se împăca cu această situaţie, a trecut pur şi simplu graniţa şi a venit în „Ţară“, unde s-a descurcat, numai el ştia cum, şi a ajuns ceea ce am arătat. Deoarece a fost, un timp, primar (liberal) al oraşului, a avut de suferit după Eliberare, dar, pînă la urmă, i s-a făcut dreptate. Poate că ajută la înţelegerea psihologiei sale şi tragedia teribilă produsă în familia lui, care merită să fie amintită, fiindcă a fost urmarea unei catastrofe feroviare unice (probabil nu numai în istoria Căilor Ferate Româneşti). În noaptea de 31 decembrie 1916, un

tren enorm, cu cîteva zeci de vagoane, toate tixite de oameni, pornit de la Bîrlad, unde se afla Comandamentul suprem al forţelor noastre armate, spre Iaşi, sediul Statului major, a deraiat, din cauza încărcăturii şi a pantei binecunoscute, imediat ce a plecat din staţia Bîrnova. Printre cei peste 700 de morţi (la aceştia s-a adăugat un număr dublu de răniţi) se găseau şi opt membri ai familiei lui Tohăneanu (în frunte cu soţia şi un copil).

Catedra suplinită de mine avea, pentru completarea normei, şi o clasă (a II-a), cu două ore săptămînale, la Seminarul teologic, instalat, parţial, în fosta locuinţă a lui Alexandru Ioan Cuza ca prefect al judeţului Covurlui. Directorul acestei şcoli era un călugăr, cu studii superioare, care făcea, şi nu numai la prima vedere, o impresie excelentă. Doritor să-şi ajute confraţii de călugărie, a adus un număr de „fraţi“, unii în vîrstă, de pe la mînăstiri, ca elevi ai seminarului. Cei mai mulţi, vreo opt sau zece, erau în clasa mea. Ţin minte foarte bine pe doi dintre ei : Melhisedec — numele de călugăr — cam de-o seamă, cronologic vorbind, cu mine, ajuns, după primul război mondial, stareţul Mînăstirii Neamţului, pe care a administrat-o mai mult decît satisfăcător. Celălalt, Busuioc — numele de familie — în pragul adolescenţei, foarte inteligent şi aplicat, a făcut, după terminarea seminarului şi, probabil, după absolvirea Facultăţii de Teologie studii filozofice şi teologice la Oxford. Directorul însuşi a parcurs trepte ierarhice, ajungînd mitropolit al Bucovinei, fără să-şi onoreze nici chemarea, nici îndatoririle elementare faţă de ţară : a plecat odată cu trupele hitleriste, pe care le admira ca bun legionar ce se afla.

Dintre profesorii seminarului, n-am cunoscut — era şi greu, avînd o singură clasă — decît pe G. Petrovici, latinist şi elinist, extrem de bine pregătit (reuşise foarte bine la examenul de capacitate pentru profesorii secundari, sesiunea 1908—1909, pe care V. Bogrea, de pildă, n-a putut să-l ia). Îl amintesc, între altele, pentru următorul motiv. A. Philippide mă îndemnase, curînd după licenţă, să mă înscriu la doctorat, ceea ce am făcut bucuros, în urma aprecierilor lui încurajatoare, şi nu numai formal. Mi-am procurat cărţile care credea el că-mi sînt

absolut necesare pentru baza mai largă a pregătirii mele științifice. Printre ele se găsea și *Manualul de limba greacă populară* de A. Thumb. Într-o zi i-am arătat lui Petrovici această carte. Am fost intrigat pur și simplu, auzindu-l că-mi spune, foarte serios, că nu înțelege nimic. El cunoștea bine „elina", adică vechea greacă, și limba literară modernă, care se afla față de aceea a lui Aristotel în același raport ca româna latiniștilor noștri extremiști (A. T. Laurian ş.a.) față de latina lui Cicero, adică o limbă care nu era nici greaca antică, nici continuatoarea ei directă, greaca populară, modificată în mod firesc, de-a lungul celor două milenii și mai bine, pînă la necunoașterea ei de către un elenist „neprevenit". În Grecia de la începutul secolului trecut, cînd s-a „creat", adică s-a inventat limba cea nouă, „de cultură", n-au existat, ca la noi, în epoca latinismului, nici scriitori (de felul lui Kogălniceanu, Alecsandri, Russo, Odobescu), nici lingviști (ca Hasdeu), care să lupte împotriva „făuritorilor de limbă" și pentru drepturile graiului popular, tradițional.

Elevii de la liceu, din clasele a III-a și a IV-a, erau, în general, slabi și chiar foarte slabi la Germană. Profesorul pensionat fusese cît se poate de indulgent, cred că nu numai din pricina vîrstei. La prima teză a celor de-a IV-a, din numărul total de 48, numai 7 au obținut note de trecere (de la 5 în sus) — adevărată catastrofă ! S-a emoționat toată lumea, cum era oarecum de așteptat. (Eu nu m-am gîndit nici un moment la asta, cînd am notat lucrările.) Dirigintele clasei, C. Damianovici, mi-a cerut explicații — avea dreptul —, dar într-un mod pe care nu l-am putut accepta. Chestiunea a ajuns și la cunoștința directorului (I. Pivniceriu), pe care l-am sesizat chiar eu. Mi-a dat dreptate, în sensul că nu mă poate împiedica nimeni să lucrez cu elevii cum mi se pare mie mai potrivit. Încet, încet, copiii s-au deprins cu exigența tînărului suplinitor, pe care îl „simțeau" ca pe un om bun. Fapt este că, la ultima teză, raportul dintre notele de trecere și cele de respingere s-a inversat. În această ordine de idei — era să spun la fel cu cvasiunanimitatea publiciștilor noștri actuali (dar nu numai a lor !) în acest context —, trebuie

să povestesc încă o întîmplare. După vacanța de iarnă am început să predau Germana și la clasa a III-a a gimnaziului evreiesc (școală particulară, ai cărei elevi trebuiau să se prezinte la sfîrșitul anului în fața unei comisii de examen, numită de Ministerul Instrucțiunii Publice). Clasa mea a obținut notele cele mai bune. Am aflat asta în cancelaria liceului, în timpul unei conferințe. Bineînțeles că m-am bucurat, dar n-am putut „răbda“ să nu fac un comentariu, poate puțintel malițios, dar bazat pe fapte bine cunoscute de mine : „Eu am lucrat acolo ca și aici, neținînd seamă de plata primită pentru munca mea“ (cu 50% mai puțin decît la Stat). Un coleg, simțindu-se, probabil, cu... musca pe căciulă, a ripostat prompt : „Crezi dumneata că sînt profesori care lucrează într-un fel la liceu și în alt fel la un gimnaziu particular ?“ „Am vrut, pur și simplu, să dau o explicație strict personală, gîndindu-mă că acolo am făcut eforturi mult mai mari decît aici.“

Am spus ceva mai înainte că Galații erau un oraș cu numeroși bogătași (mai ales negustori și oameni de afaceri). Unii preferau să-și pregătească odraslele acasă, cu meditatori dintre profesorii locali. Se crease astfel un fel de „industrie“ — exagerez puțin, folosind acest termen, ca să fac... literatură, dar nu mă îndepărtez de realitate, adică de adevăr. Procedeul era, în mod obișnuit, acesta : un profesor „cu nume“ era angajat de familia respectivă, mai cu seamă cînd trebuiau pregătiți pentru examen mai mulți copii, să se ocupe de întreaga activitate desfășurată în acest scop. El însuși putea medita la materia sa, dar nu era obligat s-o facă. Obligația lui, pentru care era foarte bine plătit, consta în „furnizarea“ de meditatori în condițiile convenite cu fiecare. Am cunoscut trei asemenea „antreprenori de meditații“, cum le-am spus încă de la început, după ce mi-am dat seama de rolul lor real. Unul, deținător a două catedre, obținute pe baza legii anterioare reformei lui Haret, avea în grijă o familie cu mulți copii și, se pare, extrem de înstărită, judecînd după următorul fapt, absolut autentic : în timpul vacanței de Paști (1913) meditatorul în cauză s-a dus, pe cheltuiala părinților, în Elveția, ca însoțitor al unuia dintre ei, spre a-l instala

într-un pension. (Se spunea că, pentru munca sa de „antreprenor“, era plătit de tatăl celor doi sau trei copii, de pregătirea cărora se îngrijea așa cum am arătat, cu un „onorariu“ lunar de 600 de lei !) Am fost... recrutat și eu ca meditator de unul dintre cei trei „monopoliști“ din acest domeniu : în ianuarie 1913, am început a pregăti la Germană pe un elev din penultima clasă a liceului. Făceam trei ore pe săptămînă și eram destul de bine plătit. Mai mult *nu* făceam aceste ore, fiindcă tînărul o dată trebuia să meargă la... croitor, altă dată nu putea „lucra“ decît 25—30 de minute etc. După o lună am renunțat, informînd pe tatăl băiatului, printr-o scrisoare, că, dacă aș continua munca în aceste condiții, ar însemna să-i „fur“ banii cu care mi-o răsplătea. Cînd a aflat întîmplarea, „patronul“ meu — cel care mă recrutase ca meditator — mi-a reproșat... naivitatea : „Trebuia să continui înainte așa. N-ai fi fost singurul !“ Epilogul este și mai semnificativ. În iunie au început examenele elevilor pregătiți în particular. Printre membrii comisiei, toți veniți din alte orașe, se găseau și doi profesori ieșeni, pe care îi cunoșteam bine. (Unul era fostul meu profesor de Germană de la Liceul Internat.) Furnizorul meditației abandonate de mine fiind convins că pot și chiar vreau să vorbesc cu concetățenii mei pentru a fi „înțelegători“ cu elevii de care se... ocupase el, m-a luat „la sigur“, ca să folosesc expresia cea mai potrivită cu atmosfera locului și momentului : „Ei, sînt în comisie doi profesori de la Iași. Pune o vorbă pe lîngă ei pentru elevii «noștri».“ „Mai întîi, zic eu, de unde știi că-i cunosc ? Și apoi, crezi că, dacă-i cunosc, pot interveni pentru niște oameni care, judecînd după cel meditat o lună de mine, ar trebui mai degrabă să cadă decît să reușească ?“ Convorbirea nu s-a terminat cu atîta. Interlocutorul meu pune imediat punctul pe *i* : „Da' eu ți-am dat o meditație !“ „E adevărat, dar nu cu condiția aceasta, pe care, dacă mi-ai fi pus-o, aș fi respins-o pur și simplu, bineînțeles împreună cu meditația.“ La cîtva timp după asta, într-o seară luam, ca de obicei, masa la restaurantul lui Anastasiu din strada Dogăriei, amintit deja. Eram, de astă dată, singur. În grădină, destul de departe de locul unde mă găseam eu,

un grup de profesori, veniţi înaintea mea, se antrenau, în continuare, cu mîncărurile şi băuturile vestite ale acestui local. Printre ei am recunoscut pe cel de-al doilea membru ieşean al comisiei de examen — îi spun al doilea, după vîrstă, mult mai tînăr decît celălalt — băutor celebru la Iaşi, unde avea totuşi de luptat, ca atare, cu mulţi concurenţi redutabili. Împreună cu dînşii era şi maestrul de Desen şi caligrafie, a cărui prezenţă, nejustificată din punct de vedere profesional — materia lui nu figura printre probele examenului particular — mi-am explicat-o într-un anumit fel. La un moment dat, un coleg gălăţean dintre cei prezenţi acolo a venit la mine cu rugămintea întregului grup de a-mi continua cina împreună cu ei. Am refuzat, bineînţeles, motivînd... impoliteţea cu ajutorul unei serioase indispoziţii, reale, care merită să fie arătată. În cursul zilei participasem, atît dimineaţa, cît şi după-amiaza, la examinarea unui număr mare de elevi rămaşi corigenţi (unii şi la mine). Regulamentul prevedea atunci să se verifice cunoştinţele celor aflaţi în această situaţie nu numai la materiile cu note sub 5 (una sau, cel mult, două), ci şi la cele de bază (Româna şi Matematica). Examenul se desfăşura astfel în faţa unei comisii, prezidată de dirigintele clasei respective. În cazul care interesează povestirea, președintele vorbea foarte urît cu elevii interogaţi, ceea ce m-a determinat să-l ameninţ, în pauză, cu retragerea, motivată şi adusă la cunoştinţa directorului, din comisia de examen. Nu ştiu dacă Anton Holban, fost şi el profesor la Galaţi (între cele două războaie), se referă, în romanul său *Parada dascălilor*, necitit de mine, şi la fapte de felul celor înfăţişate aici.

În anul şcolar, petrecut în modul descris pînă acum, am fost supus la două operaţii. Una, impusă de inflamarea ganglionilor de la încheietura şoldului drept (adenită), avînd drept cauză starea limfatică a organismului meu, a fost făcută de un mare chirurg, mai puţin cunoscut, în general, fiindcă era „provincial“, doctorul Carnabel, care mi-a recomandat băi de nămol la Techirghiol. M-am conformat acestei indicaţii în vacanţa de vară. Faptul în sine n-are importanţă, nici chiar pentru mine. El îmi dă însă prilejul să spun ceva despre con-

dițiile în care se putea urma, pe vremea aceea, un tratament în localitatea făcătoare de minuni amintită. M-am dus întîi în satul cu același nume. În ciuda modestiei mele în materie de „confort“, mi-a fost imposibil să rămîn acolo. Neexistînd nu un hotel propriu-zis, dar nici măcar vreo vilă, eventual chiar un han, m-am instalat într-o casă, la fel cu toate celelalte, toate ca ale unui țăran „mijlocaș“ din restul țării. După două zile am plecat la Eforie-Sud, cum îi spunem astăzi, unde existau un hotel, „Movilă“, cu mai multe etaje, și o vilă cu foarte numeroase camere, numită Popovici și aflată la o distanță de 50 de metri de malul mării. (Viitoarea Eforie-Nord avea atunci, cum am mai spus, o singură „casă“ : sanatoriul de tuberculoză osoasă, condus de doctorul Dona.) M-am instalat definitiv într-o cameră (cea mai ieftină : 5 lei) a hotelului. Proprietarul acestuia, ca și al terenului înconjurător (fără să-i pot arăta suprafața), purta același nume ca hotelul (raportul de derivare era, de fapt, invers). Spre a face mai comodă viața locatarilor, veniți, toți, pentru cură, concentrase în același edificiu și obiectivele principale ale preocupărilor lor zilnice : restaurantul și cabinele pentru băile cu nămol. Aceste avantaje se soldau, în realitate, pentru cei care beneficiau de ele, cu o adevărată spoliere și, deci, cu un cîștig scandalos pentru familia Movilă. Căci și consultațiile medicale se dădeau tot în hotel de către — imaginați-vă ce întîmplare curioasă ! — ginerele proprietarului, medic atitrat, bineînțeles, care nu recomanda, cred, niciodată băi reci, în aer liber, realizabile fără cheltuieli. Vorbesc în deplină cunoștință de cauză, întrucît am fost unul dintre clienții... integrali ai acestei întreprinderi. O baie caldă costa 4,50 lei, deci aproape cît camera. Adăugînd cele trei mese zilnice, plătite cu 8 lei, ajungem la circa 18 lei pe zi, adică mai mult de 500 lei pentru luna petrecută acolo, mai concret, salariul meu pe o lună și jumătate. Cu acești bani puteam urma un tratament dublu ca durată, ca să nu mai vorbesc de eficacitate, în oricare celebră stațiune balneară de peste graniță. Pentru limfatismul meu trebuia, cum am aflat, mai tîrziu — din păcate (dar și din greșeala mea), prea

tîrziu —, să fac băi reci. Cele calde se recomandau reumaticilor, gutoșilor etc., cînd medicii respectivi erau corecți.

A doua operație pe care am suferit-o la Galați a fost cerută de o ușoară deformare (poate, congenitală) a osului nazal, care îngreuia respirația prin nara stîngă. N-a fost necesară internarea în spital, după cum au lipsit și alte „forme" obișnuite în asemenea cazuri. M-a intrigat — și continuu să mă mir — că medicul operator (David, un orelist reputat) a putut, cu ajutorul unei dalte și al unui ciocan, să „taie" cît a socotit el că trebuie nu numai din osul amintit, ci și din maxilarul superior, timp de o oră, fără nici o durere și fără o picătură de sînge. Pacientul a stat pe scaun, ca la o consultație medicală oarecare, și simțea că se întîmplă ceva cu dînsul numai cînd operatorul bătea cu ciocanul în daltă. Și anestezia mi s-a părut curioasă prin faptul că a fost făcută local printr-o injecție cu cocaină. La sfîrșit, am părăsit, de asemenea... normal, cabinetul doctorului, ca să mă întorc acasă. Nu mai știu dacă a trebuit să țin un pansament sau cel puțin batista la nas.

La 1 aprilie 1913 am fost numit profesor titular, în urma completării (în decembrie 1912) a examenului de capacitate, aprobat de autoritatea școlară superioară. Catedre vacante se publicaseră, spre a fi ocupate de cei în drept, numai pentru Limba germană, trei la număr, toate în localități modeste : Rîmnicu Vîlcea, Călărași și Pomîrla. Primele două aveau gimnazii, ultima liceu. Erau, întîmplător, tot trei și candidații îndreptățiți să le obțină. Cum eu mă găseam, cu media, înaintea celorlalți, aveam întîietate la alegere. Nici prin minte nu-mi trecea să cer Rîmnicu Vîlcea sau, cu atît mai puțin, Călărașii, dar, de rușine (să nu rîdă, adică, lumea), am optat pentru gimnaziul primului oraș, care se numea, mi se pare, „Alexandru Lahovary". Secretar general al Ministerului Instrucțiunii Publice era Gheorghe Lascăr, fost director al Liceului Internat și primar (conservator) al Iașilor. Fiind „presat" — așa bănuiesc — de vreun coreligionar politic local să numească la Rîmnicu Vîlcea pe cel care urma după mine, secretarul general, care nu uitase — avea memorie foarte bună — că sînt internatist, m-a

„rugat“ telefonic să cer altă școală din cele trei. Am răspuns imediat și... bucuros că prefer... Pomîrla, sat aflat la 14 kilometri spre nord-est de Dorohoi. De acolo, îmi spuneam eu, mă puteam duce ușor și des la Iași, nu numai pentru a informa pe A. Philippide despre mersul pregătirii mele ca doctorand al lui, ci și ca să văd oameni dragi (în toate sensurile și de ambele sexe).

În septembrie 1913, odată cu începerea activității școlare, m-am dus la Pomîrla, cu trenul pînă la reședința județului, și de acolo, cred, cu tramcarul liceului (un fel de microbuz cu cai). Liceul din acest sat purta numele întemeietorului, Anastasie Bașotă, care a lăsat întreaga sa avere statului, cu obligația de a se întemeia acolo o școală medie pentru copiii țăranilor de pe moșiile lui, care urmau să fie bursieri „totali“, să primească, adică, gratuit întreaga întreținere, plus îmbrăcămintea. Dispozițiile testamentare au fost, în linii mari, respectate, dar unii politicieni, avocați de meserie, au izbutit să „ciupească“ o serie de bunuri, pledînd, în schimbul unui onorariu foarte substanțial, cauza unor rude, îndreptățite (?) la moștenire, ale lui Bașotă. Ani de-a rîndul liceul a fost condus, cum se știe din istoria literaturii, capitolul privitor la „Junimea“, de Samson Bodnărescu, și, prin aceasta, a ajuns să fie cunoscut, ca să zic așa, literar : junimiști, mai apropiați sufletește de director, nu numai că l-au vizitat acolo, dar au și zăbovit, cu întreruperi, vreme destul de îndelungată.

Sînt sigur că în timpul directoratului acestui poet, blînd și omenos, bursierii au trăit în cele mai bune condiții, materiale și spirituale. Unii dintre ei s-au remarcat în viața noastră culturală. Pot cita cîteva nume : D. (?) Călugăreanu, profesor universitar și membru corespondent al Academiei Române, Udrițchi, profesor la Facultatea de Medicină veterinară din București, Vasile Bogrea, bine cunoscut cititorilor mei din cîteva pagini ale cărții de față. Sînt convins că și un număr de profesori erau atunci la înălțimea directorului. Cînd am început eu să lucrez acolo, situația se schimbase, foarte mult, în rău. Mai întîi, grija din partea conducerii școlii pentru elevii bursieri era ca și inexistentă. Nu pot uita, între altele, cazul unui elev, slăbuț din punctul de vedere

al conformației fizice — îi țin minte și numele : Huianu —, care, în plină iarnă (iarnă de acum 60 de ani din nordul Moldovei !), umbla încă în haine de doc, iar gheata de la un picior avea talpa dezlipită de piele, încît un deget ieșise pe jumătate afară. L-am întrebat pe director (destul de aspru ca ton și chiar ca termeni) cum poate suporta o asemenea situație. A bolborosit cîteva cuvinte, care nu spuneau, în fond, altceva decît că puțin îi păsa de întîmplare. Dealtfel, în general vorbind, el nu se „emoționa“ de nimic, nici de lecțiile sale, sub orice nivel, nici de faptul că i s-a recunoscut dreptul ca titular de catedră pe baza vechimii, la vîrsta de aproape 50 de ani. Se menținuse vreme îndelungată ca suplinitor, se pare că exclusiv la Pomîrla, unde nu se gîndea nimeni să-i ia locul, ajutat, într-un fel, și de calitatea de ginere al unui om, onorabil în toate privințele, care a fost silit să-l accepte, spre a-și putea mărita ultima fată rămasă acasă. Dacă munca didactică, spre a nu mai pomeni de cea intelectuală, era pur și simplu inexistentă, „afacerile“, în sensul vulgar al termenului, îl atrăgeau cu o forță irezistibilă. Avea, dealtfel, un asociat... înrudit electiv cu dînsul, față bisericească. Exploatau păduri (codrul Herței nu era tare departe de Pomîrla), aveau o fabrică de cărămizi etc. Din cele circa 14 camere ale liceului destinate ca locuințe pentru profesori, el ocupa 7. Colegii lui, vecini, toți căsătoriți, aveau cîte o cameră și o... jumătate de bucătărie (găteau în aceeași încăpere două familii).

Majoritatea copleșitoare a profesorilor erau suplinitori. La începutul anului școlar veneau și titularii care nu găseau catedre vacante în alte localități, dar, pînă la sfîrșitul cursurilor, cei mai mulți izbuteau să se „detașeze“, să scape de... exil. Căci condițiile de viață chiar strict materiale erau foarte greu de suportat. Satul avea aspect aproape jalnic : situat pe o înălțime rîpoasă, cu un sol mai mult lutos, la o distanță mărișoară de șosea, unde se găseau o cîrciumă și vreo două, trei dughene, el cerea celor care se deplasau, împinși de necesitățile zilnice, adevărate eforturi fizice, cu deosebire toamna, cînd începeau ploile, și la sfîrșitul iernii. Acolo am văzut întîia oară, la profesorii cu... vechime în Pomîrla, galoși

lungi pînă deasupra gleznelor. Altfel nu puteai face un singur pas : gheata ieșea din galoșul prins de hlisă (așa-i spuneau țăranii pămîntului lutos îmbibat de apă). Primăvara și vara se putea trăi chiar plăcut, bineînțeles, nu *à la longue,* cum spun francezii. Liceul se găsea în mijlocul unei enorme livezi străvechi, care avea o pereche în apropiere. Pînă la Pomîrla eram sigur, pe baza experienței citadine, că privighetorile sînt, ca să zic așa, singuratice : le auzeam numai pe cîte una. Acolo erau, cred, cu sutele. În orice caz, cîntecul lor era al unei orchestre adevărate, ca număr de „voci".

Profesorii necăsătoriți locuiau în sat. Eu m-am instalat în casa lui Zugravu, dascăl la biserica locală, într-o cameră destul de confortabilă. În altă încăpere, mult mai spațioasă, unde luam și mesele, locuiau doi colegi, ambii suplinitori (unul de Matematică, celălalt, de Limba română). Soția dascălului era extrem de vrednică, și nu numai în ce privește bucătăria. Pot afirma că am trăit bine, cum se spune curent, cînd cineva mănîncă mult și lucruri „de calitate". Plăteam 100 de lei pe lună pentru pensiunea completă. Cînd am văzut, încă de la început, că amatorii de vin dintre colegii mei plăteau pînă la un leu pe o băutură care numai vin propriu-zis nu era, le-am propus, și ei au acceptat bucuros, să „comand" eu, în numele lor, vreo 40—50 de decalitri de la Străoane de Jos, nu prin fratele meu care era învățător în jumătatea cealaltă a acestei mari comune, ci printr-un prieten al lui, proprietar de vie. Comanda s-a făcut și s-a realizat fără nici o dificultate : în curs de o săptămînă a sosit balerca aducătoare de bună dispoziție. I-am prevenit pe colegi că va trebui să facem... economie, fixînd de la început „porția" fiecăruia, pînă la o limită maximă, peste care să nu trecem niciodată. Economia nu era de ordin financiar, căci vinul primit ne costa mai puțin de 60 de bani litrul (cu toate cheltuielile transportului). Au fost de acord, nu numai cu această propunere, ci și cu aceea de a ceda o cantitate colegilor căsătoriți, care locuiau la școală. Dealtfel, comanda s-a repetat la începutul primăverii, în aceleași condiții.

Elevii liceului nu erau toți bursieri și nici toți interni. Bursierii locuiau în vechea casă boierească a lui Anas-

tasie Başotă, clădire solidă, cu etaj şi destul de încăpătoare. Împreună cu ei se găseau şi un număr de solvenţi : copii din alte oraşe, adesea îndepărtate (ştiu că într-o clasă mai mare era şi un... craiovean, îl chema, cred, Grindeanu), pe care părinţii îi trimiteau aici drept pedeapsă, în sensul că, pentru a scăpa de... exil, cei în cauză se vor osteni să muncească serios, ceea ce acasă la dînşii nu voiau să facă.

În clasele cursului superior, disciplina lăsa foarte mult de dorit. La sfîrşitul orelor de curs, unii elevi externi îşi aprindeau ţigările imediat ce ieşeau din curtea şcolii. Personal n-am avut de furcă, în general vorbind, nici chiar cu cei foarte recalcitranţi din clasa a VIII-a, al cărei diriginte eram. Pe unul l-am eliminat, cu aprobarea conferinţei (=consiliului) profesorilor, pe timp de opt zile. Colegii mai „sperioşi", cînd au aflat, după aceasta, că eu dorm noaptea afară, în patul de pe prispa casei lui Zugravu, mi-au atras serios atenţia asupra riscului de a fi... molestat. N-am dat curs sfaturilor : cum era să renunţ la plăcerea imensă de a adormi şi a mă trezi în cîntec de privighetori ? Dealtfel, nu s-a întîmplat nimic. Elevii lucrau serios, şi nu numai cei cu bursă. În clasa a III-a am avut pe unul dintre cei mai eminenţi din cariera mea didactică atît de bogată în ani : Zaiţă Mihai, fiu de ţăran din partea locului. Inteligent, muncitor, pasionat de carte. Cînd îl examinam, aveam impresia, judecînd după interesul pus în darea celui mai bun răspuns cu putinţă, că văd pe cineva care mănîncă lacom un lucru ce-i place foarte mult. Dealtfel, se spune (sau, poate, se spunea) despre un şcolar studios că „mănîncă cartea". După ce a făcut, tot la Pomîrla, şi clasa a IV-a, l-am sfătuit şi l-am ajutat să vină la Iaşi, pentru a da concurs de bursă la Liceul Internat, ceea ce a şi realizat. Ca student, a urmat Facultatea de Drept şi apoi, la fel cu atîţia alţi licenţiaţi în studii juridice, a făcut avocatură într-un oraş de „provincie", unde, pînă la urmă, s-a „pierdut". Nu e singurul caz de acest fel pe care îl cunosc.

Îmi mai amintesc şi de alţi foşti elevi pomîrleni, după criterii foarte diferite de la unul la altul. Pe ves-

titul, o vreme (și, se pare, nu numai în țară), tenor Emil Marinescu l-am avut în clasa a IV-a. Doi frați, copii de ceferist, Botezatu, erau în a VI-a : unul a ajuns profesor de Franceză, celălalt general. Coleg cu ei, mi se pare, era Gafițanu, viitor colonel medic, fratele mai mic al unui fost elev al meu de la seminarul „Veniamin" (conferențiar la catedra de Limba română a Universității din Iași pînă prin 1960). În clasa a VIII-a, un băiat voinic, destul de mediocru la carte, dar devenit prin 1939 sau 1940 persoană oficială pe plan local, l-a „salvat" pe George Ivașcu pentru un timp, prin 1940 sau 1941.

Slăbiciunea mea pentru sport s-a manifestat și acolo. Împreună cu cîțiva colegi am „organizat", în primăvară, o popicărie, într-o parte mai ferită a curții liceului, cu aprobarea directorului (altul, de la 1 ianuarie), profesor tînăr și titular, care era și el amator să joace popice. Jucătorii erau mult mai puțin numeroși decît spectatorii, printre care majoritatea o alcătuiau membrii familiilor colegilor mei.

Amintind aici de schimbarea directorului — cel vechi fusese titularizat pe ziua de 1 ianuarie 1914 și numit, în noua sa calitate, la gimnaziul din Dorohoi —, mă voi opri la o întîmplare, după mine foarte semnificativă pentru moravurile epocii. Prin decembrie 1913, guvernul conservator s-a retras de la „putere", făcînd loc, conform... rotativei, cum se spunea atunci, unuia liberal. Imediat a început, iarăși potrivit tradiției, propaganda electorală. Deși un biet sat, cum s-a văzut, Pomîrla a fost aleasă, datorită, desigur, liceului, cu numeroși intelectuali și cu un local relativ spațios, pentru organizarea unei întruniri, condusă direct, prin prezența-i fizică, de noul prefect al județului. Printre vorbitori a apărut și preotul pomenit ceva mai înainte, ca asociat de afaceri al fostului director. Și, bineînțeles, a făcut elogiul programului noului guvern și, implicit, al acestuia, așa cum s-a priceput (și trebuie să se fi priceput bine, fiindcă era inteligent și știa cum să se descurce în orice împrejurare). Am aflat aceasta de la unii colegi, participanți ei înșiși la întrunire. Eu am fost nu numai surprins, ci și indignat, la auzul celor

comunicate mie : preotul în cauză era un mare şi... convins duşman al politicienilor, aşa se prezenta el însuşi, în discuţiile întîmplătoare avute cu dînsul. Pentru moment, n-am reacţionat. Cîteva zile mai tîrziu, i-a venit răsplata, mai bine zis, plata pentru discursul rostit în prezenţa prefectului : i s-a dat, în suplinire (prin ordin special de la Ministerul Instrucţiunii Publice), o catedră cu circa jumătate din numărul orelor luate de la suplinitorul lor vechi, un bătrîn, originar din Bucovina, stabilit de multă vreme în Pomîrla, unde avea o familie destul de numeroasă. (Parcă îl văd şi acum, în cancelaria profesorilor, informîndu-ne, cu lacrimi în ochi, despre cele întîmplate, al căror efect pentru dînsul însemna reducerea cu 50% a salariului.) De data aceasta m-am hotărît să acţionez. Într-adevăr, la prima apariţie a noului coleg în cancelarie, l-am apostrofat aproape cu violenţă, reproşîndu-i cu atît mai sever acceptarea (n-am vrut să spun, nefiind sigur, solicitarea) unei catedre, cu cît pe de o parte nu avea nevoie de ea din nici un punct de vedere, iar pe de alta — şi, etic vorbind, acesta era principalul meu reproş — suplinirea primită reprezenta plata materială a cuvîntării lui de la întrunire. I-am amintit, fireşte, părerile pe care le afişase pînă nu demult despre politicieni în general. Incidentul a fost bogat în consecinţe. Mai întîi — nu ştiu cum a ajuns ministerul la această hotărîre — i s-au restituit vechiului suplinitor orele răşluite de la catedra sa, spre satisfacţia unanimă a colegilor. Mai important, pentru cunoaşterea obiceiurilor şi a atmosferei epocii, a fost însă altceva.

Izbucnirea mea a constituit, un timp, obiectul de discuţie, cu comentariile de rigoare, nu numai în cancelaria liceului, ci şi în afară, vreau să spun în (sau şi în) casa dascălului Zugravu, unde locuiam eu şi alţi doi profesori. La mesele pe care le luam totdeauna împreună nu se putea evita, chiar dacă am fi vrut, cel puţin în primele zile după întîmplare, o luare de atitudine, de fapt, exprimarea, sinceră sau calculată, a părerilor, mai mult cu privire la persoane decît la incident. Unul (poate nu numai unul) dintre tovarăşii mei de gazdă informa despre discuţiile noastre pe cel criticat pentru compor-

tarea lui nedemnă și, firește, afla de la acesta anumite lucruri. La un moment dat, mi s-a spus că, temîndu-se (?!) de un atac din... partea mea, „omul lui Dumnezeu“ umblă înarmat cu un revolver, pe care îl și arăta, probabil ca să iau cunoștință eu, cel vizat. Povestea m-a indignat la culme și m-a determinat să cer Ministerului Instrucțiunii Publice anchetarea cazului. Inspectorul delegat cu acest „caz“ și-a dat ușor seama de modul în care s-a ajuns la această situație, și cum mă cunoștea de mult — era originar din Buciumeni, satul prietenului Alexandru Pîrvulescu —, l-a asigurat pe „cel cu arma“ că nu i se va întîmpla nimic din ceea ce se temea el, emoționîndu-se fără rost de invențiile ticluite, nu se știe cu ce scop, de unul dintre tovarășii de gazdă ai reclamantului. Că intrigantul era un om de nimic, a dovedit el însuși : fiind chemat oficial la minister, nu s-a mai întors la Pomîrla, rămînînd dator cu „pensiunea“ pe două, trei luni. M-am întrebat mereu, nu numai în timpul activității noastre comune, ci și după aceea, cum a putut fi numit profesor, fie și suplinitor, și la Pomîrla, un om care ar fi fost respins la cel mai ușor examen de cultură generală — îi spun așa în lipsă de alt termen — la nivelul unui modest absolvent de liceu. Cîteodată găseam eu însumi răspunsul, bazîndu-mă pe faptul că acest nefericit (mai mult pentru alții) cetățean avea un singur costum, o singură pereche de încălțăminte, că era totdeauna fără bani și că nu-și plătise pe cîteva luni întreținerea la gazdă, un răspuns urît la adresa celor care îl numiseră profesor.

Cei doi ani școlari (1912—1913 și 1913—1914), petrecuți de mine în „provincie“, au coincis (primul, cred, în întregime, al doilea numai la începutul lui) cu războaiele balcanice, care-mi dau prilejul să fac unele observații de ordin politic. Am folosit forma de plural, din cauză că, dacă țin bine minte, unul s-a purtat între țările de peste Dunăre, iar al doilea, în continuare, fără întrerupere, și cu participarea țării noastre. (Mă exprim vag și, poate, cu unele inexactități, și pentru că am uitat diverse lucruri, deși le-am trăit, dar și fiindcă pe mine mă interesează, și nu numai aici, în primul rînd, adesea chiar exclusiv,

reacțiile proprii în fața evenimentelor și atmosfera oarecum generală creată de ele.) Intrarea României în această conflagrație nu mi-a plăcut și am condamnat-o, bineînțeles, în convorbiri cu prietenii și cunoscuții, foarte aspru : nu vedeam, fiindcă el nu exista, temeiul obiectiv al acestei intervenții. Căci declarația, pare-se oficială, cu „pacificarea Balcanilor", n-au luat-o în serios nici cei care au făcut-o. Iar... răsplata fixată de noi înșine prin „Pacea de la București" : anexarea celor două județe (celebrul „cadrilater") dezmințea flagrant intențiile „pacifiste" ale guvernului român...

Participarea României la războiul balcanic s-a soldat cu pierderi relativ mari de oameni, nu numai pe frontul de luptă, ci și în interiorul țării : holera, care a izbucnit printre luptători, a făcut numeroase victime și în rîndurile civililor. Țin minte unele lucruri legate de războiul balcanic. Prietenul meu Alexandru Pîrvulescu, medicinist în ultimul an, a fost mobilizat și trimis ca „sanitar" pe front. Cînd s-a produs epidemia de holeră, a avut serios de furcă, la fel cu marea majoritate a medicilor și a ajutoarelor acestora. Erau printre ei și destul de mulți care, de... frică, dar și din lipsă de conștiință, se eschivau în toate felurile de la îndeplinirea îndatoririlor, atît de importante în acest caz special. Prietenul meu a folosit, povestindu-mi din experiența lui pe cîmpiile Bulgariei, o formulă extrem de expresivă pentru a caracteriza comportarea celor „fricoși" : deoarece nu puteau, cel puțin în anumite împrejurări, să nu-și facă datoria, se achitau de ea oarecum de la distanță față de bolnavi și, bineînțeles, din fugă, el spunea că „luau pulsul acestora cu... prăjina !".

Printre prizonierii cunoscuți mie personal au fost G. Topîrceanu și C. Fedeleș. Cel dintîi a profitat „literar" de pe urma prizonieratului, publicînd, la întoarcerea în țară, cele văzute și trăite de dînsul acolo. Despre celălalt — prezentat de mine în capitolul despre Liceul Internat, ca subdirector al acestuia — s-a aflat întîi că ar fi murit. V. Bogrea, bun prieten cu dînsul, i-a făcut necrologul (într-un ziar ieșean, așa mi se pare), iar familia, cele de cuviință pe cale bisericească. Din fericire, in-

formația s-a dovedit, pînă la urmă, a fi neexactă, sau, cum se spune popular, în astfel de cazuri, fostului internatist „i-a murit moartea".

Pe ziua de 1 septembrie 1914 am fost transferat la seminarul „Veniamin" din Iași, ca profesor tot de Limba germană. Nu m-a bucurat deloc perspectiva de a lucra la o școală teologică, dar mai important era orașul, cu atmosfera lui culturală, cu posibilitatea, pentru mine, de a-mi pregăti în condiții bune teza de doctorat, cu prietenii și cunoscuții de demult etc. Stabilirea la Iași prezenta și alt avantaj, acesta enorm, și anume de a-mi lua un concediu pentru studii în străinătate. Și de la Pomîrla puteam, teoretic, să fac acest lucru, dar cu greutăți de tot felul, nu ușor de învins. Ideea de a mă specializa peste graniță în domeniul lingvisticii romanice o aveam, destul de vag, încă de la luarea licenței, și A. Philippide ar fi fost de acord să susțin o teză de doctorat undeva în Germania. Cel mai celebru romanist era atunci W. Meyer-Lübke, profesor la Universitatea din Viena. Fiind titular, deci cu dreptul de a obține concediu pentru studii de-abia de la 1 aprilie 1913, n-aveam cum să plănuiesc și mai ales să realizez așa de repede o călătorie „științifică" în străinătate. Odată transferat la Iași, am început să mă preocup serios de această problemă. Încă din iunie, după terminarea anului școlar 1913—1914, am luat legătura cu un tînăr licențiat, fost coleg, cu doi ani mai tînăr, la cursurile de Limba și literatura germană. A acceptat să mă suplinească, în condiții convenabile pentru amîndoi : el era bucuros că găsește de lucru, și încă la Iași, unde locuia împreună cu părinții, și eu la fel, căci, deși el urma să primească o sumă superioară celei pe care mi-a oferit-o titularul catedrei suplinite de mine în 1911—1912, îmi rămîneau și mie banii necesari pentru întreținerea la studii. Aș fi putut să mă duc la Viena, unde, cum am arătat deja, lucra W. Meyer-Lübke, și cred că așa îmi și pusesem în gînd. Dar peste o lună și ceva (la 1 august, dacă nu mă înșel), a izbucnit primul război mondial, în care Austro-Ungaria a intrat oarecum automat, ca aliată a Germaniei. Ideea de a studia în capitala unei țări aflate

în război nu-mi prea surîdea, ca să zic aşa. Acest eveniment, ale cărui consecinţe decisive, în multe privinţe, şi nu numai pentru Europa, nu le-a prevăzut, nici măcar aproximativ, nimeni, m-a surprins la actuala Eforie-Sud, unde venisem pentru a doua oară în aceleaşi condiţii. Mi-am continuat pînă la capăt cura, spre deosebire de numeroşi alţi „vilegiaturişti", care au plecat pe dată spre casele lor.

VII. VIAŢA FAMILIALĂ

După terminarea tratamentului, tot cu băi calde, fiindcă a funcţionat, vorba ceea, «mintea moldoveanului cea de pe urmă» (l-am consultat pe doctorul Dona de la Sanatoriul TBC la sfîrşit de tot, şi atunci am aflat că trebuia să fac băi reci), m-am întors la Tecuci, acasă la părinţi, unde intenţionam să aştept începerea anului şcolar, înainte de a mă stabili, definitiv, la Iaşi, ca profesor al seminarului „Veniamin". În una din zile îmi spune mama că o verişoară a ei, de gradul II, din Coasta-Lupei (cătun al Nicoreştilor) doreşte să-i botez *eu* un copil. Am avut totdeauna nu chiar oroare, dar aproape, de asemenea lucruri (la fel, poate, chiar mai mult, şi de cununii), şi nu în primul rînd din motive de ordin teoretic, legate de concepţia mea „filozofică". Neputînd refuza direct propunerea, am recurs la un... artificiu de calcul: să se ducă mama acolo în locul meu şi ca reprezentantă a mea, iar eu să plec la... Soveja. De ce tocmai în această staţiune climaterică, de care, în treacăt zis, n-aveam nevoie, căci vacanţa propriu-zisă mi-o făcusem ? Fratele meu Neculai, Bîdia, pe atunci director al Institutului de surdo-muţi din Focşani, se găsea acolo cu cei mai mulţi dintre elevii şcolii, în colonie, cum se spunea (pentru „tabăra" de astăzi). El mă invitase încă de la început, dar refuzasem, şi pentru motivul arătat, fie şi indirect, chiar acum, şi pentru că mi se părea că, aşteptînd la Tecuci apropierea deschiderii anului şcolar, vremea va trece mai repede. Chestiunea cu botezul, privită mai mult în glumă, de fapt, un simplu subterfugiu, s-a dovedit a fi, pînă la urmă, punctul de plecare al celui mai important eveniment din viaţa mea strict personală. Am constatat, cu acest prilej, o dată în plus, şi în împrejurări

cu totul speciale, ce rol poate juca „întîmplarea", adică lucrurile nu numai ne-gîndite sau neintenţionate, dar nici măcar capabile de a fi prevăzute, în existenţa cuiva. Acolo am cunoscut-o pe viitoarea mea soţie, învăţătoarea Maria N. Popescu, fiică a institutorului Nicolaie Popescu, directorul Şcolii primare nr. 3 de băieţi din Buzău. Eu eram hotărît de mult să mă căsătoresc şi chiar încercasem să fac acest pas în primăvara anului 1913, după numirea ca profesor titular. Nu mai înainte, deşi dorinţa, ca să nu mai vorbesc de sentimentele mele concretizate în persoana unei foste colege de la Facultatea de Litere, exista anterior. Am înţeles totdeauna şi m-am silit, pe cît mi-au permis împrejurările, să fiu independent, şi aceasta, sub toate aspectele, începînd cu cel material. Voiam să am asigurate mijloacele necesare pentru crearea unui cămin, cum se zice, şi acest lucru nu era posibil înainte de a fi profesor titular. Intervenea aici şi o concepţie ceva mai înaltă de viaţă. Luarea în căsătorie a unei fete „cu zestre" mi se părea un „tîrg" ignobil, de care nu voiam nici măcar să aud. Oroarea creştea la gîndul, pur şi simplu teoretic, că m-aş fi căsătorit cu fiica unui preot sau a unui cîrciumar, cu zestre făcută din banii luaţi „şi de pe vii, şi de pe morţi" sau cîştigaţi din vînzarea băuturilor alcoolice.

În mai puţin de două luni de la întîlnirea cu viitoarea mea tovarăşă de viaţă ne-am şi căsătorit. Întîmplarea a făcut să coincidă aproape (diferenţă de o singură zi) data acestui eveniment cu aceea a naşterii mele. Ţin să arăt, căci prezintă interes (şi nu numai în ce mă priveşte), că logodnica mea mi-a acceptat propunerea de a renunţa la căsătoria religioasă, deşi era nepoată directă de preot şi după mamă, şi după tată. S-a opus, bineînţeles, familia ei (în frunte cu mama), invocînd mai puţin tradiţia şi mai mult „obligaţiile" faţă de prietenii şi cunoscuţii din oraş, foarte numeroşi, la care se adăugau rudele apropiate, de asemenea multe. Afară de asta, nu „se cădea" ca prima fată a familiei să se căsătorească în felul acesta atît de insolit. Ideea aceasta a constituit, pentru mine, explicaţia proporţiilor pe care le-a luat „masa mare", cum se spune popular : cele peste o sută de persoane care au participat seara la banchetul — căci a fost un ade-

vărat banchet — organizat în localul școlii la care funcționau și mireasa, și tatăl ei. Eu nu m-am opus, nici n-avea rostul, ca să nu mai vorbesc de dificultățile, de neînvins, în calea pe care m-aș fi angajat: dimpotrivă, m-am supus la toate obligațiile cunoscute pe vremuri în asemenea împrejurări. Dau un singur amănunt, puțintel comic: m-am îmbrăcat — era să spun... m-am costumat — în redingotă și în frac, haine de care am rîs totdeauna, din cauză că le-am considerat drept instrumente ale „travesti"-ului. Seara am și dansat, numai polca, dar și pe aceasta prost, căci alte jocuri nu știam (și în acest domeniu am avut o atitudine protestatară), de astă dată simțindu-mă, într-adevăr, ridicol. Ba am ținut și un discurs, îndemnat, ca să nu spun provocat, de comesenii care au ținut să ne felicite. Mi-am zis în sinea mea că, odată făcut pasul cel mai hotărîtor din viața ta, privită sub aspectul ei strict intim, consecințele imediate, descrise, în parte, aici, nu mai au absolut nici o importanță. Vorba veche „dacă ai intrat în horă, trebuie să joci" mi se pare extrem de potrivită într-un caz ca acesta.

La Iași, după o lună cu „cameră mobilată", ne-am instalat într-o casă cu aspect rural la nivel superior, dacă pot spune așa: era în curtea altei case, aceasta la stradă, deci departe și de zgomot, care, chiar în „ulița Păcurari", artera principală de comunicare a orașului cu localitățile mai apropiate sau mai îndepărtate dinspre vest, nord-vest și sud-vest, nu era deloc excesiv, dar și de praf, care, acesta, exista din belșug. Dealtfel în fața locuinței aveam un nuc mare și frumos, care n-am uitat ce accident a suferit în primăvara lui 1915: în noaptea de 5 spre 6 mai (stil vechi) a căzut o brumă foarte groasă, care a opărit pur și simplu toate frunzele, deja bine dezvoltate, ale pomului.

Locuința se găsea la o distanță apreciabilă de seminarul „Veniamin", pe care o străbăteam, de obicei, pe jos și la dus, și la întors, deși aveam un tramvai care trecea destul de aproape de școală. Soția și-a luat un concediu, motivat prin imposibilitatea de a se detașa la una dintre școlile elementare ale Iașilor. L-a obținut destul de greu, prin demersuri și discuții neplăcute. Pînă la urmă, a demisionat, îndemnată de mine. Munca unui învățător era

foarte grea atunci : trei ore de clasă dimineața și două după-amiaza, cu circa 50 de elevi, toți foarte mici (fiind începătoare, i se da totdeauna clasa întîi), ceea ce ducea la eforturi pur și simplu extenuante. Dacă ar fi fost profesoară de liceu, ar fi continuat să lucreze, mai ales că îi plăcea și, datorită plăcerii cu care făcea lecțiile, obținea rezultate bune. S-a remarcat ca gospodină încă din primele zile, deși acasă, la părinții săi, nu făcuse această „meserie" : șase ani de școală normală (= liceu pedagogic), la Iași, și doi de învățămînt nu-i permiseseră să se ocupe de ceea ce spune conținutul acestei noțiuni. Dar disciplina deprinsă ca internă i-a dezvoltat simțul înnăscut pentru ordine și pentru frumos, două elemente de bază, care alcătuiesc, după mine, esența noțiunii în discuție. Cît despre gătitul mîncărurilor, nu învățase nimic înainte de căsătorie, și pentru aceleași motive. Și totuși, a dovedit și în această privință aptitudini care au ajutat-o să devină în scurt timp un adevărat as. Un frate al ei, mai mare, avocat la Buzău, a venit, prin aprilie sau mai 1915, la Iași pentru a pleda într-un proces la Curtea de Apel. El știa că soră-sa nu făcuse „bucătărie" la părinți și de aceea, invitat de noi la dejun, a cumpărat din oraș tot ce se putea mînca fără a cere o prelucrare propriu-zisă. El a și exagerat mult, în glumă, firește, căci avea humor, temerea că nu va avea cu ce să se sature la masa noastră. Cînd a văzut însă ce și cum gătise nepriceputa lui soră în materie de bucătărie, și-a scos pălăria, cum se zice, dar tot rîzînd, de astă dată cu toată bucuria. Peste o săptămînă știa tot Buzăul că fosta lor concetățeană este o gospodină și totală, și perfectă.

La seminarul „Veniamin" mă împăcam foarte bine cu elevii și mult mai puțin bine cu colegii. Cei dintîi erau, absolut toți, interni și aproape toți „țărani", veniți, adică, de la țară (fii de preoți și învățători, în majoritate). Erau, deci, oarecum prin definiție, „cuminți" : simpli, modești, muncitori și ascultători. Probleme de disciplină n-am avut, nici măcar cu cei din ultimele clase, care, destul de des, trecuseră de vîrsta de 20 de ani. (În ultima, cîțiva erau mai tineri decît mine cu numai cinci sau chiar patru ani.) Deși Germana se preda cu ore săp-

tăminale puţine (două, iar la clasa a VIII-a, una), graţie muncii lor serioase şi ajutorului dat de mine cu seriozitate, dar şi cu plăcere, am ajuns destul de repede să am în fiecare serie pînă la 25—30% elevi care puteau întreţine o conversaţie în limba germană, pregătită în prealabil, în sensul că avea la bază material lexical şi gramatical deja studiat.

Din păcate (zic eu), caracterul specific al şcolii nu permitea o dezvoltare multilaterală a elevilor, mai ales a acelora, foarte numeroşi, bine înzestraţi de la natură. Se predau mai toate disciplinele laice, dar cu puţine ore, și la clasele mari materiile teologice ocupau cam două treimi din totalul lecţiilor. Dificultăţi mai mari pentru formarea unor oameni „completi" (în măsura în care acest lucru este posibil) prezenta, după mine, mentalitatea profesorilor cu pregătire teologică, aproape toți preoți (teologii mireni se deosebeau de aceștia numai... vestimentar). Întîmplarea (?) a făcut ca și profesorul de Latină să fie preot. Unii elevi, din clasele ultime, mai curajoși, aveau cînd și cînd adevărate conflicte cu dascălii lor, îndeosebi cînd se discuta despre morală (despre cea creștină, bineînțeles). Atmosfera creată de această mentalitate făcea grea, adesea imposibilă, evidenţierea elevilor cu adevărat dotați. Constatam acest lucru la conferințele profesorale de la sfîrșitul fiecărui trimestru și de la încheierea anului școlar. Luptam atunci cu îndîrjire pentru relevarea calităților reale (de inteligență, în primul rînd) ale celor care le posedau. Singurul coleg care se găsea totdeauna alături de mine era Gh. Gr. Gheorghiu, matematician, foarte bine pregătit (avea și lucrări ştiinţifice în domeniul meteorologiei). „Argumentele" aduse de teologi contra susţinerilor mele erau, firește, teologale, dar la un nivel coborît : cei lăudaţi de mine nu erau buni „bisericași" (nu cîntau frumos, se eschivau, pe cît puteau, de la unele obligații prea „bisericești" și, foarte probabil, își permiteau să interpreteze uneori „mirean" fapte sau, mai cu seamă, afirmații întemeiate exclusiv pe „credință"). Am izbutit totuși, destul de des, ajutat, cum am arătat deja, de colegul Gheorghiu și, treptat, de unii profesori laici, mai înțelegători, care au început să urmărească mai atent munca elevilor reco-

mandați de mine. Am neglijat să mă opresc asupra unei racile pedagogice, existentă, din păcate (și nu numai atunci), și în școlile neteologice : învățatul pe de rost, bucherismul. La Omiletică, Ermeneutică și cum se mai chemau materiile religioase, această plagă era, ca să zic așa, oficializată sau instituționalizată : „Crede și nu cerceta“, lozinca „credincioșilor“, se traducea, în cazul de față, al pregătirii lecțiilor, prin „învață și nu judeca“.

Un număr de absolvenți ai seminarului „Veniamin“, din epoca în care am lucrat acolo ca profesor, s-au remarcat în viața noastră publică. Faptul se explică, în parte, și prin măsura, amintită în alt capitol, pe care a luat-o Universitatea din Iași, în timpul cînd o conducea, ca rector, C. Stere, de a permite înscrierea absolvenților teologi la oricare dintre facultățile ei fără nici o formalitate prealabilă, în aceleași condiții ca absolvenții liceelor. Rezultatul acestei măsuri a folosit nu numai celor în cauză, ci și, prin cei mai buni dintre ei, țării întregi. O serie de medici, profesori, magistrați și avocați, care s-au remarcat în profesiunile lor, au fost seminariști, și nu numai de la Iași, fiindcă hotărîrea universității ieșene avea în vedere, cum nici nu se putea altfel, pe toți absolvenții seminariilor teologice. Dau cîteva nume dintre foștii mei elevi : N. Buzea, consilier la Curtea de Apel din Iași și profesor la Facultatea de Drept, Constantineanu, profesor la Facultatea de Științe a Universității din Iași, Șuster, șef de lucrări tot acolo, mort foarte de tînăr, D. Gafițanu, conferențiar la Facultatea de Litere, Al. Posescu, conferențiar la Facultatea de Litere din București (specialist în Filozofie), Bogdănescu și Pienescu, magistrați superiori, Gh. Cronț, istoric și jurist, cercetător la Institutul de istorie „N. Iorga“ și mulți alții, pe care i-am uitat. În prima serie de absolvenți foști elevi ai mei (1914—1915) s-a evidențiat, prin manifestări care dovedeau existența unor probleme de conștiință foarte serioase, Ion Luca. Colegi de-ai lui mi-au spus, după terminarea școlii, că la una dintre lecțiile de Morală l-a întrebat pe profesor, un preot cu stare materială foarte prosperă, cum „împăca“ el morala creștină avînd două lefuri, plus veniturile inerente slujbei bisericești. Acest „răzvrătit“, care îmi amintea, nu știu de

ce, de Julien Sorel al lui Stendhal, este autorul cîtorva piese de teatru, cele mai multe, dacă nu chiar toate, reprezentate între cele două războaie. (Una, cel puțin, și anume *Rachierița,* s-a jucat și după 23 August.) Tudor Arghezi a scris cu un prilej oarecare despre acest dramaturg, pe care l-a lăudat excesiv (cum se întîmpla foarte des la marele nostru poet, și nu numai cînd critica). Eu mi-am explicat, poate greșind, această simpatie — fiindcă elogiile izvorau, în primul rînd, din afectivitate — printr-un fel de înrudire electivă, produs, la amîndoi, al împrejurărilor exterioare : Arghezi a fost un timp, călugăr, Ion Luca, seminarist.

În anul școlar 1915—1916 am început să lucrez ca profesor (tot de Limba germană) și la gimnaziul evreiesc din Iași, instalat într-un local construit anume (în Sărărie), cu cheltuiala unui mare industriaș și bancher, Moritz Wachtel, după care a fost numită și școala înființată de el. Iașii aveau atunci, pentru băieți, două licee și două gimnazii, la o populație de circa 100 000 de locuitori, ceea ce însemna foarte puțin pentru un centru cultural cu o îndelungată tradiție. Dealtfel, Liceul Internat nu era, de fapt, al ieșenilor, întrucît aproape unanimitatea elevilor lui veneau din alte părți, fiind toți (sau aproape toți) interni. La puținătatea locurilor se adăuga bunăvoința, și mai... puțină, a autorităților școlare de a primi elevi evrei. Noua mea școală era condusă de doctorul Steuermann, care nu era profesor de felul lui, dar se remarca printr-o puternică și multilaterală personalitate : bun ziarist (în special cu atitudine critică), poet liric sensibil și delicat, om de cultură și de omenie. Dar, structură fragilă, cu o sănătate precară, războiul din 1916—1918 l-a încercat puternic din punct de vedere psihic și l-a dus la sinucidere. Sinuciderea lui „Rodion“ — acesta era pseudonimul său poetic — a produs, fără exagerare, o profundă emoție, și nu numai printre intelectualii Iașilor.

Războiul nostru a fost, cum se știe, precedat de epoca așa-zisă a neutralității (1914—1916). Mă exprim în modul acesta, fiindcă țara noastră n-a fost decît formal sau, dacă vreți, diplomatic neutră. Pe de o parte, Puterile Centrale se aprovizionau cu grîu, petrol, vite etc. din

România în văzul tuturor și erau astfel ajutate, cel puțin indirect, în lupta contra viitorilor noștri aliați, cu care eram, foarte probabil, deja înțeleși, măcar teoretic, să intrăm în război, la un moment dat, alături de dînșii. Pe de altă parte, încă de la începutul războiului, propaganda extrem de vie împotriva lor, în ciuda tratatului pe care îl aveam de la sfîrșitul secolului trecut cu ele (de fapt, cred că numai cu Austro-Ungaria), se desfășura din plin, sub ochii și chiar cu încurajarea, discretă, a autorităților. Oameni politici deosebiți între ei ca concepție, adesea adversari, dacă nu chiar dușmani personali, luptau prin discursuri, prin presă și cu alte mijloace pentru intrarea României în război alături de Franța, Anglia și Rusia. Exemplul cel mai tipic în această privință l-a constituit „împrietenirea" dintre N. Filipescu și Take Ionescu, despre ale căror relații antebelice am spus cîteva lucruri într-un capitol precedent.

Cel mai pasionat și totodată mai talentat dintre toți oratorii întrunirilor publice care se organizau pretutindeni a fost, nu putea să nu fie, N. Iorga. Această uriașă personalitate știa — spun un lucru cunoscut de toată lumea — să iubească și să urască fără limite și să treacă de la o stare de spirit la contrariul ei cu o forță aproape elementară. Marele nostru istoric făcuse studii de specialitate atît în Franța, cît și în Germania, dar legăturile lui sufletești, în sensul larg al cuvîntului, erau așa de strînse cu aceasta din urmă, încît toate celelalte rămîneau pe ultimul plan. Admira entuziast știința germană, și nu numai pe aceea din domeniul strict al specialității sale, și-și exprima admirația ori de cîte ori se ivea prilejul. Dealtfel operele sale istorice de anvergură (o istorie a poporului român, *Istoria imperiului otoman* etc.) au apărut în limba germană și au fost „comandate" de edituri din Germania, desigur în urma recomandării, cel puțin prima dată, făcute în persoana lui de către foștii săi profesori, în frunte cu celebrul Karl Lamprecht. N. Iorga admira la poporul german toate aspectele vieții, începînd cu cea de familie, pe care o recomanda, ca model, compatrioților noștri, și terminînd cu cea publică, privită, aceasta, din punct de vedere cetățenesc. Nu mai vorbesc de calitățile binecunoscute și apreciate ale nem-

ților : seriozitate, patriotism, dragostea pentru muncă, pentru ordine și disciplină etc.

Cît privește literatura germană, laudele se aliau cu un fel de dispreț pentru cea franceză, superficială, frivolă și, bineînțeles, în majoritate imorală. Foști studenți ai săi, precum și oameni apropiați de dînsul, cu o cultură mai ales, dacă nu exclusiv, germană, gîndeau la fel. Nu pot uita aprecierile extrem de defavorabile despre opera literară a lui Anatole France, formulate de un profesor secundar de Istorie, fost elev al lui, pe care l-am cunoscut în 1913 la Techirghiol. Istoricii noștri literari, care s-au ocupat ori se ocupă de activitatea lui G. Bogdan-Duică — unul dintre cumnații lui N. Iorga — știu că fostul profesor (după 1919) al Universității din Cluj, vorbind într-o cronică dramatică despre o piesă a lui Henri Bataille, nu s-a sfiit să-l facă... secătură. Este drept că acest prolific dramaturg francez, admirat de un public destul de larg, era, într-o anumită măsură, un „bulevardier“ (autor de drame pentru teatrele de pe bulevardele Parisului), dar a-i aplica acest calificativ mi se pare excesiv, ca să nu spun mai mult.

Odată cu declanșarea de către germani a războiului, marele nostru istoric a devenit, aș spune subit, dușmanul hotărît al acelora pe care îi admirase. Nu le mai recunoștea nici o calitate, nici un merit, și așa a rămas pînă la moarte, care i s-a tras, cel puțin indirect — eu aș spune direct sau aproape — de la dînșii, fiind asasinat, în noiembrie 1940, de către legionari, uneltele interne ale hitlerismului german. Cu un prilej oarecare — n-am reținut împrejurările —, venind vorba de contribuția popoarelor aflate atunci în război la cultura și știința omenirii, le-a recunoscut nemților un singur lucru : „Au făcut și ei *oleacă de chimie*“. (Reproduc ideea, nu textul afirmației sale.) Alături de N. Iorga, în ce privește succesul și popularitatea, se găsea Delavrancea.

Se poate afirma că, în linii mari și aproximativ vorbind, majoritatea, poate chiar marea majoritate, a opiniei publice românești era pentru intrarea în război alături de „aliați“. Trebuie să precizez ce înțeleg eu aici prin „opinie publică“. Raportat la întreaga populație a țării, chiar cu excluderea copiilor și adolescenților propriu-ziși,

numărul partizanilor acestei politici era destul de limitat. Căci, afară de țărănime, care, din acest punct de vedere, era ca și inexistentă, și de muncitorimea organizată, care se pronunța, prin reprezentanții ei autorizați, contra războiului, rămîneau să se manifeste, într-un fel ori altul, intelectualii. Aceștia, cînd nu erau angajați, ca membri ai partidelor politice, într-o direcție sau alta, după cum hotărau conducătorii lor, alcătuiau, cred, o minoritate, în comparație cu cei care preferau, ca să zic așa, neutralitatea. Printre politicienii adepți ai acestui ultim punct de vedere singurul mai cu autoritate era Alexandru Marghiloman. Pentru intrarea în război alături de Puterile Centrale pleda, prin *Viața românească*, C. Stere. Argumentele lui erau puternice. Mai întîi, principial vorbind, România avea drepturi și, în consecință, datorii, de ordin național atît la apus, cît și la răsărit de granițele ei. Pentru a și le valorifica pe cele dintîi trebuia să participe la această conflagrație : rămînînd neutră, nu putea pretinde să alipească la teritoriul ei pe conaționalii de peste graniță, și chiar dacă ar fi manifestat pretenții, ele n-ar fi fost luate în considerație de învingătorii care au făcut sacrificii enorme ca să cîștige războiul. Exemplul Serbiei putea fi ușor invocat, indiferent de împrejurările care au silit-o să lupte. Și, deoarece era materialmente imposibil să eliberăm în același timp pe conaționalii noștri și dintr-o parte și din cealaltă, continua C. Stere argumentarea sa, trebuie să începem cu cei mai amenințați să-și piardă ființa lor națională. Aceștia erau românii de peste Prut. Cei de sub stăpînirea Austro-Ungariei au rezistat, din acest punct de vedere, o mie de ani, fără să li se știrbească trăsăturile spirituale specifice și, deci, mai pot aștepta cîteva decenii eliberarea lor, cu privire la care nu se îndoiește nimeni. În sfîrșit, regimul țarist, șubred de multă vreme și șubrezit pînă la maximum din cauza războiului, se va prăbuși chiar înainte ca acesta să se termine. Rusia, afirma cu toată convingerea C. Stere, va depune armele în urma unei revoluții. Această previziune s-a dovedit justă, cum se știe : în februarie 1917 a avut loc răsturnarea regimului țarist și înlocuirea lui prin unul burghezo-democrat. Toată această argumentare, aș spune ireproșa-

bilă, avea o lipsă foarte serioasă, cum s-a dovedit relativ curînd : autorul ei conta pe înfrîngerea aliaților, care, bineînțeles, nu s-a produs, în ciuda faptului că Rusia a fost scoasă din luptă.

Propagandă propriu-zisă pentru intrarea în război alături de Puterile Centrale a existat de asemenea, mult mai slabă însă decît cealaltă. Numărul aderenților la acest punct de vedere, numiți „germanofili", era foarte redus în comparație cu acela al „francofililor". (Din imposibilitate, cel puțin aparentă, de a forma un derivat care să cuprindă și pe aliații Franței, s-a pornit de la numele poporului ei, și pentru că el ducea greul cel mare, dar și din cauza vechii simpatii a românilor pentru Franța.) Adunări publice organizate de partizanii Puterilor Centrale nu-mi amintesc să fi existat, ceea ce nu însemnează absența totală a agitației printre grupuri mai mult ori mai puțin numeroase. Cei mai mulți se mulțumeau să-și susțină părerile la locul de muncă, am zice astăzi, și la întîlnirile prietenești ocazionale. Această... discreție se explica prin atmosfera dominantă a epocii, creată, pe de o parte de numărul mare al „francofililor", care erau totodată mult mai dinamici, iar pe de alta de faptul că, pentru intrarea în război alături de Puterile Centrale era, dintre oamenii politici cu nume, afară de C. Stere, numai P. P. Carp. Acesta nu avea însă nici o priză asupra opiniei publice și nu se „manifesta" (asta și dintr-un fel de grandomanie) decît rareori, prin simple declarații făcute presei. Propagandă în forme mai puțin agitatorice se făcea însă de către „germanofili". Germanii se pricepeau de minune în materie, mai cu seamă că nu se lăsau conduși de scrupule de nici un fel. Mai întîi trimiteau în țară unor instituții, școlilor, în primul rînd, și multor persoane cunoscute un ziar săptămînal editat în acest scop, precum și diverse „documente" menite să justifice acțiunea lor și, înainte de toate, dreptul lor la o soartă mai bună în lume : trezindu-se tîrziu, din cauza... istoriei, la o viață adevărată pe plan internațional, le-au luat-o înainte alții (adică Anglia și Franța) în ce privește „coloniile". Au avut în țară la noi și un ziar care le susținea cauza : *Seara*,

condus de Bogdan-Pitești, la care au colaborat, ca profesioniști, și unii scriitori.

Raportul de forță, ca să zic așa, dintre „francofili“ și „germanofili“, atît de favorabil pentru cei dintîi, se explică, înainte de toate, în felul arătat pînă aici. Pentru explicarea lui completă trebuie invocată, cred eu, și istoria noastră mai veche. Basarabia am pierdut-o, cum se știe, în 1812, cînd nu exista un stat românesc unitar, ca în 1859. Aceasta înseamnează că pierderea ei a fost o lovitură pentru Moldova. O conștiință națională aveau și atunci românii, dar domina în ea elementul local, consecință a dezvoltării lor separate pe plan politic. Acest element a continuat să existe, fie și atenuat într-o oarecare măsură, chiar după Unirea din 1859. De aceea partizanii intrării noastre alături de Puterile Centrale erau, în majoritate copleșitoare, moldoveni, și, pot adăuga, toți foarte sinceri, în sensul că participau și afectiv, pe cînd la ceilalți interveneau aproape numai considerente de ordin strict politic.

Eu însumi, deși... moldovean și deși convins de argumentele lui C. Stere, eram contra participării României la această conflagrație războinică. În discuțiile pe care le aveam cu colegii, cunoscuții și prietenii susțineam neutralitatea. Trebuie să recunosc — și aici intervenea, su siguranță, afectivitatea amintită mai înainte — puneam mai multă căldură în combaterea „francofililor“ decît în sprijinirea punctului meu de vedere propriu-zis. Îmi dădeam seama că propaganda lor va reuși pînă la urmă, dar mă lăsam influențat totodată și de faptul că marea majoritate a politicienilor (și nu numai a lor) „francofili“ nu-mi erau simpatici (bineînțeles, nu era vorba de simpatie personală, ci politică). Influența exercitată de-a lungul atîtor ani de *Viața românească* își arăta efectele și în modul acesta. Cele mai dese și mai aprinse discuții le aveam în cancelariile celor două școli unde lucram (seminarul „Veniamin“ și gimnaziul „Wachtel“). Eram, deci, în Moldova, ba chiar în capitala ei spirituală, și totuși majoritatea colegilor se găseau de partea opusă. Alături de mine aveam aproape numai pe matematicianul Gheorghe Gheorghiu, amintit în una

dintre paginile precedente. Această situaţie nu se datora exclusiv întîmplării. Şi el era un colaborator al *Vieţii româneşti* şi, mai mult decît atît, un democrat avansat în idei. Toţi ceilalţi erau sau conservatori sau indiferenţi în materie politică. Mă refer la colegii de la seminar, a căror majoritate o formau preoţii. La gimnaziul „Wachtel", punctul meu de vedere, adică menţinerea ţării noastre în stare de neutralitate, era împărtăşit de numeroşi profesori.

VIII. RĂZBOIUL NOSTRU

A fost decretat în ziua de 15 august 1916. Eu mă găseam, în vacanţă, la mînăstirea Găvanul din judeţul Buzău. Vestea, care nu m-a surprins, cum n-a surprins, cred, pe nimeni, dat fiind cursul evenimentelor, m-a îngrijorat prin ea însăşi, fără să mă gîndesc la rezultatul ultim al acestui act de însemnătate decisivă pentru soarta poporului român. Nu intervenea în această îngrijorare nici urmă de element strict personal, adică egoist : eram scutit de serviciul militar, prin urmare nu aveam a mă teme că voi fi trimis pe front. Temere nu aveam nici în legătură cu cei apropiaţi de mine, dacă ar fi fost cazul să pun problema sub acest aspect. Fratele meu cel mare era relativ în vîrstă şi, fiind învăţător, cu „armata" făcută în şcoală, nu putea fi mobilizat în calitate de combatant. (Avea şi un „grad" foarte mic : caporal.) Iar Marin, ca feroviar, urma să-şi continue munca lui obişnuită, de astă dată depinzînd, ca toţi colegii lui, indiferent de rang sau funcţie, de comandamentul militar suprem. Îngrijorarea mea izvora pe de o parte din concepţia despre război, despre relaţiile care trebuia să existe între popoare, ca şi între indivizi, pentru progresul omenirii, iar pe de alta, din temerea că nu vom putea face faţă unei sarcini atît de serioase. Din păcate, în ce priveşte acest al doilea aspect al stării mele de spirit, s-a dovedit foarte repede că am avut dreptate.

M-am întors la Iaşi spre sfîrşitul lui august şi mi-am reluat munca, mai întîi pe aceea pe care n-am părăsit-o deloc în ultimii ani : documentarea cerută de teza de doctorat. Terminasem, în linii mari, informarea pur ştiinţifică, adică iniţierea în limbile cu care a noastră a

fost în contact de-a lungul timpului, precum și lectura studiilor mai importante consacrate acestei probleme, și începusem să adun, pe fișe, materialul lingvistic necesar din toate dialectele românești.

La data reglementară școlile și-au redeschis porțile, dar în condiții destul de diferite de cele obișnuite : un număr relativ mare de profesori erau mobilizați și trebuiau să fie, deci, înlocuiți sau suplinițí, fie de colegii lor de la aceeași școală, fie de pensionari cu pregătirea profesională corespunzătoare. Aceasta, în ce privește latura administrativă a activității didactice. Cît despre atmosfera care domnea pretutindeni și în care se desfășura munca noastră, lucrurile nu mergeau și nici nu puteau să meargă bine. Profesori și elevi erau preocupați, într-o măsură mai mare sau mai mică, de situația creată în țară prin intrarea noastră în război. Ziarele, care, în împrejurări normale, erau oarecum ignorate de foarte mulți oameni, se bucurau acum de o atenție extraordinară din partea tuturor. Căci fiecare număr al lor conținea, mai întîi, vești, adesea oficiale, adică „buletine", de pe front și apoi articole care dezbăteau problemele războiului privite din punct de vedere atît politic, cît și militar. Și nu numai cu privire la țara noastră : mersul luptelor duse de aliați ne interesa la fel de mult, fiindcă ne dam seama că victoria sau înfrîngerea lor însemna același lucru și pentru noi, indiferent de rezultatele obținute de armata noastră.

Temerile cunoscătorilor în materie de pregătire militară, exprimate unele mai direct și mai categoric, altele mai potolit, după caz, încă din epoca neutralității, au început, destul de repede, să ni se pară îndreptățite. Ziarele democratice, în frunte cu cele conduse de Constantin Mille *(Adevĕrul* și *Dimineața),* acestea deprinse ca să zic așa, cu critica și atacurile contra partidului liberal, încă din 1907, în chestiunea reprimării sîngeroase a răscoalelor țărănești, și după aceea în „afacerea" cu tramvaiele, autor, acum, al intrării în război, vorbeau deschis despre lipsurile tehnice ale armatei noastre, bineînțeles, cît permitea cenzura, care se exercita și cu privire la corespondența poștală obișnuită.

Şi totuşi, vitejia tradiţională a poporului nostru — mă gîndesc, înainte de toate, la oştenii de rînd, care au dus şi în trecut greul războiului — nu s-a dezminţit. Luptele de la Oituz, din prima parte a acestei încăierări, care au durat, fără întrerupere, 13 zile şi 13 nopţi, în condiţii extraordinar de grele, şi nu numai din punct de vedere strict militar, s-au terminat cu renunţarea germanilor de a rupe frontul în partea de mijloc a Moldovei, de unde coborîrea spre sud a armatelor lor ar fi permis ocuparea întregii ţări. Ţin minte foarte bine că opt unităţi militare (şase regimente de infanterie şi două batalioane de vînători), dintre care trei sferturi erau, prin forţa lucrurilor, moldoveneşti, au fost decorate cu ordinul „Mihai Viteazul", cea mai înaltă distincţie militară existentă atunci. Au primit diverse alte decoraţii numeroşi ofiţeri (unii şi pe aceasta), subofiţeri şi soldaţi de rînd. M-a impresionat puternic decorarea cu „Steaua României", ordin destinat ofiţerilor, a unui plutonier — îl chema, cred, Iliescu — din Regimentul 25 infanterie Vaslui. Şi aceasta, din cauză că mi-am amintit imediat de „sergentul" lui Alecsandri (din *Peneş Curcanul*), tot grad „inferior", tot din Vaslui (adică din unitatea militară a acestui oraş, care atunci se chema, dacă nu mă înşel, Regimentul VII de linie) şi decorat tot cu „Steaua României". Victoria strălucită de la Oituz — împiedicarea duşmanului de a-şi atinge ţinta este tot aşa de valoroasă ca şi înfrîngerea propriu-zisă a lui — s-a înfăptuit în ciuda unui grav act de trădare, acela al colonelului Sturdza, fiul fostului preşedinte al partidului liberal şi ginere al lui P. P. Carp — această rudenie spune ceva — care n-a izbutit, în planurile lui, decît să se... salveze, fugind la nemţi, ceea ce nu i-a fost posibil complicelui său, (maiorul ?) Crăiniceanu. Colonelul trădător era considerat ca unul dintre cei mai capabili ofiţeri superiori ai armatei noastre. Fusese comandantul Şcolii de război (echivalenta actualei Academii Militare) şi se bucurase de elogiile lui N. Iorga. Decepţia şi indignarea, produse de trădarea aceasta atît de neaşteptată, i-au inspirat marelui nostru istoric pagini de condamnare a ticăloşiei, pline de ură îndreptăţită.

Frontul Carpaţilor meridionali armatele germane n-au putut fi împiedicate să-l spargă, din cauza concentrării unor forţe net superioare. Pe la mijlocul lui noiembrie, trei sferturi din teritoriul ţării (Oltenia, Muntenia şi Dobrogea, plus o mică zonă din sud-vestul Moldovei, cu Focşanii ca centru urban) se găseau ocupate de trupele Puterilor Centrale. Ca de obicei în asemenea împrejurări, cel puţin în epoci apropiate de a noastră, a început exodul populaţiei, pe măsură ce regiunile respective erau ocupate. În primul rînd, părăseau locurile lor de baştină autorităţile, care aveau, desigur, şi ordine superioare în acest sens. Veneau apoi oamenii „cu stare", care contau pe posibilitatea de a se instala în condiţii materiale acceptabile în altă parte, la distanţă cît mai mare de front. Bineînţeles, nu toţi cei aflaţi în această categorie fugeau din faţa năvălitorilor. În sfîrşit, şi oameni săraci sau aproximativ săraci făceau acelaşi lucru, dar numărul lor era, foarte probabil, redus. În unele locuri, cîte vreun şef administrativ zelos va fi ordonat într-un fel oarecare evacuarea localităţii aflate sub conducerea lui.

Guvernul şi celelalte organe de conducere s-au refugiat la Iaşi, unde venise, chiar ceva mai înainte, şi familia regală. Potrivit „obiceiului pămîntului", nu numai miniştrii, ci şi diverşii şefi şi subşefi au luat cu dînşii, afară de familie, diverse rude, precum şi prieteni, cunoscuţi, împreună, adesea, cu prietenii prietenilor şi cunoscuţilor. Fapt este că Iaşii, transformaţi în capitală a ţării, cîtă mai rămăsese liberă, de la circa 100 000 de locuitori ai lui au ajuns să aibă aproximativ o jumătate de milion. (Cel puţin aşa se vorbea, şi vorbele cred că nu erau prea departe de realitate.) Pot da un exemplu... personal în sprijinul afirmaţiei mele. Locuiam, încă din octombrie 1915, într-un apartament din strada Lăpuşneanu (nr. 32 ; în aceeaşi casă — un fel de bloc cu două etaje în formă de cub, cu curte interioară — avusese locuinţa o bucată de vreme şi marele lingvist H. Tiktin, de aceea mi-am permis să-i dau şi numărul), compus din patru camere şi un vestibul destul de spaţios, plus două încăperi, bucătărie şi „cămară" (la subsol). Puţin timp după „ocuparea" Iaşilor de către refugiaţi

— așa spuneau, unii în glumă, alții foarte în serios, o parte dintre locuitorii lui — am rămas numai cu două camere la parter și cu cele două de la subsol, avînd intrarea prin partea „de serviciu“ a locuinței. Restul a fost rechiziționat, cu ordin „în regulă“ de la „Comenduirea pieței“. (Țin minte bine numele locotenentului, în rezervă, avocat de meserie, care se ocupa de „plasarea“ refugiaților : Tătărășanu, un om amabil, chiar prietenos, dar extrem de ferm în executarea dispozițiilor „de sus“.) Deoarece strada Lăpușneanu era atunci echivalentul „monden“ al Căii Victoriei din București, locuința mea era socotită de categoria I (ca unele hoteluri din Apus cu trei sau cu cinci stele !). Cu toate acestea, la un moment dat a venit actualul academician Octav Onicescu, împreună cu soția, care era mobilizat cu gradul de locotenent și detașat la un serviciu de birou. Cerberul amintit mai sus a prins de veste și a reacționat într-un fel din care am înțeles că locuințele din strada principală a orașului (a mea se găsea la 50 de metri de reședința regală din fostul palat al lui Cuza, ca domnitor al Moldovei, în prezent Muzeul de istorie) erau rezervate gradelor superioare, și locotenentul matematician a trebuit să facă loc generalului Gîrleșteanu, de fapt, familiei acestuia.

Pentru mine și soția mea, partea din apartament rămasă „a noastră“ era suficientă. Dar a trebuit, foarte curînd, să primim „musafiri“ : familia (de la Buzău) a tovarășei mele de viață, alcătuită din trei persoane. În felul acesta, noi doi ne-am restrîns în una dintre cele două camere. Și nu era prea rău. Dar funcționa „lanțul slăbiciunilor“, uneori în accepția simpatică a acestei formule. Soția avea numeroase rude apropiate (veri primari și verișoare de același grad), care veneau, adesea, cînd erau bărbați, de pe front cu o misiune oarecare, reală sau fictivă, și trebuiau să doarmă undeva, așa că, adăpostindu-i la noi, făceam și un serviciu... patriei, aflate în război. Unul dintre cumnații mei, avocat, avea, ca ofițer inferior mobilizat, obligații mari față de comandantul regimentului, a cărui soție își găsea „de lucru“ la Iași, unde nu putea fi găzduită decît de noi. În sfîrșit, cîteodată venea și Bîdia, caporal „la etape“, și îl pri-

meam cu toată bucuria. Multe nopți am dormit noi doi, gazdele, pe dușumea, unde așezam saltelele, iar musafirii se mulțumeau cu somierele, aflate încă, din pricina... tinereții lor, în bună stare.

Situația, descrisă destul de palid mai sus, era aproape generală, cu excepții impuse, în primul rînd, de poziția în stat a persoanelor respective. Nici nu se putea altfel. Dacă la fiecare locuitor al Iașilor s-au adăugat patru sau cel puțin trei din altă parte, este lesne de înțeles ceea ce spun eu aici. După vreo jumătate de an, familia soției mele și-a găsit o locuință, spre bucuria aproape exclusivă a membrilor ei, care, în condițiile arătate, nu se simțeau din cale afară de bine la noi. Totodată, familia generalului Gîrleșteanu s-a mutat, ceea ce a însemnat reducerea cu o încăpere a spațiului locativ rechiziționat.

Începînd, cred, de prin ianuarie 1917, am avut ca chiriaș în vestibul și în camera vecină pe senatorul conservator Ion Săftoiu (din Tîrgu Jiu), foarte bun prieten al lui Delavrancea, aflat și el atunci la Iași. Îl vizitam destul de des, invitat de el, căci era un om interesant : inteligent și cultivat (mi se pare că avea doctoratul în Drept de la Paris), putea întreține o conversație bogată și variată. Așa cred că se explica, înainte de toate, prietenia lui Delavrancea pentru dînsul. Am cunoscut ocazional, la el, cîțiva coreligionari politici și prieteni personali. N-am uitat pînă astăzi pe un deputat de Caracal, Quintescu, din familia filologului și profesorului universitar, membru al Academiei Române, cu același nume. Era extrem de simpatic, altfel tipul obișnuit al politicianului „răsărit“ din vremea aceea : inteligent, spiritual și mai ales glumeț, totdeauna bine dispus. Într-o zi, la cîtva timp de la izbucnirea revoluției burghezo-democratice din Rusia, despre care se auzise, foarte vag, la noi în cercurile neoficiale, Quintescu, sosit curînd după mine, lansează „bomba“, de fapt, „antibomba“ acestui eveniment : „I-auzi, nene Săftoiule, ce-au mai născocit boșofilii. (Era «franțuzit» și de aceea spunea «boș» pentru «german».) Cică-i revoluție în Rusia !“ Și s-a pornit pe un rîs de nu se mai putea opri. Senatorul, om ponderat, n-a prea rîs și a rămas puțintel pe gînduri. Avea o sănătate șubredă, se pare, un emfizem pulmonar, căci îl

apuca deseori o tuse teribilă, pe care o potolea cu mare greutate. Dealtfel, s-a şi prăpădit în primăvara anului următor. Delavrancea a rostit la înmormîntare, sînt sigur că din pură prietenie, o cuvîntare. Gestul i-a fost fatal : fiind încă destul de frig, a răcit şi, neputînd lupta contra complicaţiilor produse de răceală, s-a sfîrşit şi el. Mult mai tîrziu, prin ultimele zile ale lui decembrie 1933 sau în primele zile ale lui ianuarie următor, s-a întîmplat ceva asemănător : profesorul I. Cantacuzino, marele bacteriolog, a participat, pe un ger straşnic, la funeraliile lui I. G. Duca, primul ministru asasinat de legionari, cu aceeaşi tragică consecinţă ca în cazul lui Delavrancea.

În condiţiile descrise ceva mai înainte, create prin excesiva supraaglomerare a populaţiei la Iaşi, ar fi fost, chiar fără război, extrem de dificilă viaţa oamenilor din punctul de vedere al alimentaţiei. Marea majoritate a locuitorilor, mai ales a celor „băştinaşi", trebuiau să lupte, din greu şi... fără armele necesare, pentru a-şi procura alimentele obişnuite, fie şi în cantităţi reduse. Chiar pîinea, care era produsul unui amestec complex de elemente fără nici o legătură propriu-zisă cu grîul, se obţinea cu greutăţi de neînchipuit. În împrejurări normale, poate nici cel mai sărac dintre oameni n-ar fi mîncat acest produs de culoare pămîntie, care, din cauza gerului, îngheţa bocnă, transformîndu-se într-un fel de piatră. Cît despre carne, lupta avea aspect de adevărat război. În piaţa din apropierea spitalului Sfîntul Spiridon erau, din vechi, multe măcelării, suficiente, cantitativ vorbind, pentru aprovizionarea cartierelor învecinate, care treceau drept centrale. Locuinţa mea se găsea la trei minute distanţă. Mă sculam cu noaptea-n cap şi la ora 6, în dreptul fiecăreia dintre cele 15—16 prăvălii, aşteptau deja cîte 70—80 de oameni. Mă aşezam şi eu la rînd şi... aşteptam. Fiind îmbrăcat gros şi avînd căciulă şi şoşoni, puteam rezista, fără riscul de a răci, timp de circa două ceasuri pînă se termina şirul din faţa mea. Dar nu toţi cei care aşteptau erau la fel de pregătiţi să reziste. „Rîndul", adică ordinea, se respecta destul de aproximativ. Deseori cineva venit după noi intra direct în măcelărie, luînd cîteodată cu sine vreun prieten sau cunoscut dintre cei ce aşteptau de mult. Lumea vedea şi nu spu-

nea, cu... glas tare, nimic. Atmosfera creată de război intimida și pe oamenii mai mult ori mai puțin curajoși. Nu pot uita pe un așa-zis șef „sindicalist" (dintre cei autorizați de... poliție), voinic ca un boxer și îndrăzneț ca un mușchetar, care umbla din prăvălie în prăvălie și „alegea" din fiecare tot ce-i plăcea. Sînt convins că se aproviziona astfel nu pentru o eventuală cantină a sindicatului, ci pentru sine, pentru „ai săi" (în sens larg !) și, cu siguranță (chiar în primul rînd), pentru șefii lui ierarhici, de a căror protecție avea nevoie.

Trebuia să arăt ceva mai înainte că administrația orașului se schimbase. Primarul ieșean Racoviță, farmacistul binecunoscut prin laboratorul său, cu produse farmaceutice proprii, a fost înlocuit printr-un politician, tot liberal, refugiat la Iași. Tot așa s-a procedat și cu prefectul poliției. În cazul acesta am reținut numele înlocuitorului : Corbescu, mi se pare, dar poate mă înșel, fost șef al poliției bucureștene. Nu l-am uitat, grație faptului că era pomenit în unele cuplete, menite să distreze lumea (o anumită lume, firește) în orele de... relaxare. Și comandantul pieței, personaj extrem de important prin funcția lui, era bucureștean (un general Nicoleanu sau așa ceva).

Condițiile de viață extraordinar de grele pentru cel puțin 90% din locuitorii fostei capitale a Moldovei aveau. drept efect imediat, îmbolnăvirea și, foarte des, moartea celor incapabili să reziste, care formau o majoritate copleșitoare. Morții civili făceau să crească enorm cifra pierderilor similare provocate de războiul propriu-zis, de pe front, unde extrem de mulți militari mureau din cauza tifosului exantematic și, în număr mai mic, a febrei recurente, boli oarecum necunoscute mai înainte și, în orice caz, specifice războiului. Mi se întîmpla să văd aproape zilnic, chiar pe strada Lăpușneanu, camioane enorme încărcate cu cadavre, care, fiind puse claie peste grămadă, se trădau, ca să zic așa, deși erau chipurile acoperite cu prelate, prin faptul că vreun picior sau vreo mînă spînzurau peste marginea lăzii camionului. Aceste două boli nu făceau, bineînțeles, deosebire între civili și militari : cred — simplă presupunere pesimistă — că

numărul celor dintîi căzuţi victime nu era mult, poate chiar deloc, mai mic decît al celorlalţi.

Pînă la 6 ianuarie (stil vechi !) 1917, iarna a fost relativ uşoară. N-am uitat că în această zi serviciul tradiţional de Bobotează a avut loc în Piaţa Unirii. Crucea, simbolul botezului, care trebuia să fie de gheaţă, era din lemn, vopsit în alb. Vremea, aproape călduţă. Pe jos un noroi foarte subţire (tină i se spune în graiurile moldoveneşti). Pe la 4 după-amiază a început să bată un vînt rece şi din ce în ce mai rece, care a servit drept introducere unei ierni dintre cele mai cumplite, dacă nu chiar cea mai cumplită din cîte am cunoscut în lunga mea viaţă. Mai întîi, durata ei : pînă la începutul lui aprilie, şi, fapt mai important, cu puţine şi destul de scurte întreruperi. Nu aveam atunci, ca acum, termometru, nici în casă, nici afară, la fereastră, dar mă informam adesea pe alte căi despre temperatură şi pot afirma că 12—15 grade sub zero erau obişnuite şi de aceea ni se păreau... blînde, căci se ajungea pînă la —30, şi nu totdeauna numai pentru trei zile, cum se întîmplă, în general, cu gerurile mari, ca şi, dealtfel, cu vînturile puternice, care de asemenea şi-au făcut... datoria.

În ultimele zile ale lui ianuarie au început să vină trupe aliate spre a ne ajuta. Toate erau franceze şi proveneau din armata de la Galipoli, comandată de generalul Saraihl. Deoarece guvernul nostru intervenise la timp, imediat după dezastru, în acest sens — era vorba mai cu seamă de un ajutor tehnic —, toată lumea ştia despre acest demers şi aştepta să vină misiunea franceză, cu tot aparatul de rigoare. Cei mai nerăbdători erau bieţii soldaţi de rînd, care îşi manifestau, de obicei, folcloric nemulţumirea faţă de întîrzierea pusă de aliaţii noştri în ţinerea promisiunii. Circula, nu numai pe front, catrenul următor : „Vai Saraihl, Saraihl, Saraihl ! Noi ne batem şi tu stai !" (Prima parte cred că am modificat-o eu, din cauza... memoriei. De asemenea am îndoieli în ce priveşte punctul de plecare al acestor versuri : nu întîrzierea ajutorului solicitat de noi, ci aceea a atacului pe care armatele aliate de pe frontul de la Galipoli trebuiau să-l dea contra inamicului.)

Misiunea franceză era condusă de generalul Berthelot, amintit într-un capitol precedent, care s-a instalat în casa, mare şi frumoasă, de pe strada 40 de Sfinţi, a profesorului G. Bogdan de la Facultatea de Medicină. (Nu ştiu cum s-a ajuns să i se fixeze reşedinţa în acest loc. Profit de prilej totuşi să arăt că gazda era un francofil înveterat şi, fireşte, excesiv — îşi făcuse, dealtfel, studiile de specialitate la Paris, ca atîţia medici români — şi îi plăcea să arate că ştie bine franţuzeşte chiar cînd vorbea... româneşte. Cînd făcea cunoştinţă cu cineva, se recomanda Jorj Bogdă !) Din misiune făceau parte ofiţeri din toate armele, de asemenea medici, infirmieri, surori medicale etc. Ca anexă, un număr, necunoscut mie, de militari obişnuiţi. Un grup al acestora l-am văzut într-o zi urcînd strada Carol I spre Copou, unde se afla cazarma Regimentului 13 de infanterie. Era un ger de felul celor descrise mai sus şi bieţii oşteni — de necrezut — nu aveau mantale : erau îmbrăcaţi ca la... Galipoli.

Printre refugiaţii bucureşteni trebuia să amintesc la locul cuvenit pe N. Iorga şi O. Densusianu. Cel dintîi a venit, ca să zic aşa, cu arme şi bagaje. Vreau să spun că a continuat să scoată la Iași *Neamul românesc* și să-l scrie, în cea mai mare parte, singur. Și-a instalat redacția într-o cămăruţă de pe pasajul Banu (o stradă îngustă, vizavi de biserica Banu — de unde şi numele), care făcea legătura între strada Lăpuşneanu şi strada I. C. Brătianu. Eu treceam des pe acolo, fiindcă acest pasaj mă... lega şi pe mine : locuiam foarte aproape de această ultimă stradă, care ducea la piaţa cu măcelăriile, bărăcile de zarzavat, brutăriile etc. Nu era greu de văzut lumea din redacţie. Mai totdeauna era acolo profesorul de Latină, bine cunoscut, Hildebrand Frollo.

Un colaborator frecvent al *Neamului românesc* a fost, aici, ca urmare a refugiului, Vasile Bogrea, mare admirator al lui N. Iorga, care, la rîndul său, își admira cu aceeaşi ardoare discipolul politic. Căci fostul subdirector al Liceului Internat şi suplinitor al lui G. Ibrăileanu îşi însuşise în întregime şi crezul politic al marelui nostru istoric. V. Bogrea colabora la ziarul lui N. Iorga mai ales cu articole ştiinţifice, din domeniul filologiei. Amin-

tesc acest fapt, fiindcă are oarecum importanță pentru relațiile mele, de mai tîrziu, cu O. Densusianu. În 1916 am publicat în revista ieșeană *Școala normală* un mic studiu de cultivare a limbii, cum i-am spune astăzi : mă ocupam acolo, pe bază de material informativ, și bogat, și variat, de abateri de la regulile gramaticale, precum și, îndeosebi, de greșeli propriu-zise. Citam, între altele, și un caz de analiză sintactică greșită dintr-un manual de Limba română pentru clasele mici de liceu întocmit de O. Densusianu și I. A. Candrea. V. Bogrea a discutat această contribuție a mea, cu bunăvoință și simpatie, relevîndu-i și unele lipsuri (printre care o „regulă" a mea, care nu era numai la conjunctiv și a... limbii : persoanele a III-a singular și a III-a plural sînt identice la toate conjugările, pe cînd la indicativul prezent egalitatea lor se limitează la verbele de conjugarea I și la cele de a IV-a în *-rî* ; recenzentul a subliniat greșeala mea foarte ingenios — ca în mai tot ce spunea și scria el — precizînd că „dl. Iordan *știe,* nu se poate să nu *știe* că...). Deoarece V. Bogrea cunoștea vechea și neîntrerupta animozitate dintre cei doi profesori bucureșteni și era, mai ales, afectiv vorbind, de partea lui N. Iorga, s-a oprit, din fugă, și la aprecierile mele despre manualul citat. O. Densusianu, care continua și el să-și publice revista *(Vieața nouă)* la Iași, a răspuns printr-o notă intitulată „«Distinșii» *Neamului românesc*". (V. Bogrea, pentru a.. drege busuiocul, cum spun moldovenii, adică pentru a atenua criticile adresate mie, m-a prezentat ca pe un „distins" membru al corpului didactic secundar.) Dar marele filolog nu s-a limitat la ironizarea celui calificat astfel, ci, procurîndu-și articolul meu, arată, destul de amănunțit, „greșelile" mele (cele mai multe reprezintă interpretări diferite de ale sale date unor fapte de limbă). Nota lui se termina astfel : „Poți aștepta însă mai mult de la cine a învățat filologie la d. Philippide ?" Acest atac nedrept la adresa fostului meu profesor m-a determinat să-i răspund, foarte tîrziu, din cauza împrejurărilor, într-un lung articol din *Arhiva* (1921). Cînd am vorbit despre examenul meu de capacitate la Limba română am arătat că lui O. Densusianu i-a plăcut lucrarea scrisă : „Elementele constitutive ale limbii române". (Este

adevărat că a apreciat-o aşa numai într-o convorbire particulară.) Tot ce era bun acolo ştiam din... filologia învăţată la A. Philippide! O uşoară contradicţie, din fericire... discretă, din lipsa de publicitate a primei păreri.)

Într-un fel, asemănător prin atitudini opuse în cazul uneia şi aceleiaşi persoane, s-au petrecut lucrurile, dar invers, de la nefavorabil la favorabil : s-au schimbat relaţiile dintre V. Bogrea şi O. Densusianu. Cel dintîi, după ce a văzut nota celui de-al doilea din *Vieaţa nouă*, a reluat discuţia, tot în *Neamul românesc*, ca să mă apere şi, mai ales, ca să arate diverse lipsuri din manualul criticat de mine. În 1925, aşadar la opt ani după această polemică, a avut loc la Cluj primul Congres al filologilor români. Au participat amîndoi : V. Bogrea, clujean atunci, ca profesor al noii universităţi româneşti, se găsea deja acolo, şi O. Densusianu, venit de la Bucureşti. În ciuda vechii animozităţi, ei s-au apropiat, ba chiar s-au împrietenit, lucru vrednic de cea mai mare laudă. Dealtfel, bietul V. Bogrea, destul de suferind, avea să se prăpădească în 1926. În Iaşi, O. Densusianu a locuit la sora sa, doamna Puşcariu, profesoară de Oftalmologie la Facultatea de Medicină. N-a stat însă multă vreme şi a plecat la Paris, prin Rusia, după ce pe cale oficială îşi trimisese „la adăpost“ în această ţară manuscrisul volumului al II-lea din *Histoire de la langue roumaine*, care, cum se ştie, tocmai bine s-a pierdut şi a trebuit să fie refăcut cu eforturi eroice, de care numai un ascet autentic, cum a fost autorul acestei opere, era în stare.

Refugiul a atins şi pe unii ieşeni, în sensul că şi ei au plecat de unde trăiau mai înainte. Un număr de intelectuali, îndeosebi profesori universitari cu studii de specialitate făcute în Franţa, au pornit-o într-acolo prin Rusia aflată în plină revoluţie şi cu opriri, ocoluri etc. care au făcut din călătoria lor o adevărată expediţie. Faptul n-are importanţă în sine decît cel mult ca o „marcă“ psihologică. Semnificaţia lui a ieşit la iveală după terminarea războiului, cînd mulţi dintre ei îşi făceau un titlu de glorie din părăsirea ţării în vreme grea, de război. Mergeau pînă acolo, încît, afirmînd că în refugiu, la Paris, au ajutat, după puteri, la crearea unei

atmosfere favorabile pentru noi românii, acuzau pur și simplu pe cei rămași acasă de „germanofilie“, deci de atitudine măcar nepatriotică, dacă nu chiar antipatriotică. La un moment dat, a avut loc o ședință a „marelui colegiu“, cerută, probabil, de profesorii universității puși în cauză de „patrioții“ din exil. Am aflat unele lucruri despre dezbaterile ei cu adevărat furtunoase de la G. Ibrăileanu, între altele, despre intervenția memorabilă și cu efect oarecum imediat, cel puțin „pe deasupra“, a lui A. Philippide, care a citit o pagină extraordinară compusă de el cu privire la „patrie și patriotism“.

În ce mă privește, la fel cu toți membrii corpului didactic nemobilizați, devenisem șomer, profesional vorbind. Școlile se închiseseră pentru învățătură, dar se deschiseseră pentru a primi pe răniții veniți de pe front. Ministerul Instrucțiunii Publice, la propunerea Ministerului de Război, cu care colabora în unele chestiuni de interes comun, ne-a invitat să lucrăm ca „statisticieni“, dacă pot zice așa, în spitale : să întocmim fișe personale pentru toți militarii, indiferent de grad, care au fost internați, fie și pentru o singură zi, în una dintre numeroasele unități sanitare ale orașului. Invitației i-au dat curs mulți profesori. Eu am fost repartizat la Spitalul nr. 321 numit „Triaj de boli nervoase“. Era instalat în localul unei școli primare, zid în zid cu Baia comunală. Veneau aici toți militarii care aveau afecțiuni nervoase, spre a fi examinați, în primul rînd, din punctul de vedere al cauzelor acestor afecțiuni. După stabilirea diagnosticului erau repartizați la spitalele să le zicem de specialitate. Destul de mulți aveau sifilis netratat la timp. Alții erau bolnavi mintal. Majoritatea își pierduseră auzul și capacitatea de a vorbi din cauza exploziilor de pe front, foarte puternice, produse în apropierea imediată a locului unde se găseau ei. Un număr însemnat de răniți rămăseseră, după vindecarea plăgilor, cu o anchilozare a nervilor. Și aceștia erau trimiși tot aici. Spitalul avea în fruntea lui pe profesorul C. I. Parhon, care lucra atunci la Facultatea de Medicină din Iași. Din dragoste pentru semeni, acest om autentic prelungea adesea peste termen și fără necesitate reală internarea soldaților de rînd : știa că, după ce le dă drumul,

vor fi trimişi din nou pe front, unde îi aştepta moartea. Procedeul a început să bată puţintel la ochi, mai ales că, din punct de vedere politic, profesorul era „suspect". După cîteva luni a fost înlocuit prin medicul militar Pitulescu, acesta, neurolog, care a exagerat în sens contrar metoda de „triere" a celor internaţi în acest spital. Era să uit un... amănunt : numeroşi răniţi erau bolnavi de tifos exantematic, și se întîmpla cîteodată să moară la o zi, două după internare.

Nici succesorul profesorului n-a condus prea multă vreme spitalul acesta. Odată cu venirea misiunii militare franceze i-a luat locul medicul maior Devaux, care lucrase, desigur, în una dintre armatele aliaților aflate pe diferse fronturi și avea experiența medicală a războiului. Prezența lui s-a făcut simțită imediat în ce privește vindecarea „pseudosurdomuţilor", care era foarte simplă : cu un curent electric extrem de puternic se acționa la gît în dreptul coardelor vocale, și șocul produs reda „vocea" (odată cu ea şi auzul) celui în cauză, care începea să redevină... normal printr-un urlet animalic. (Eu îl auzeam din camera alăturată și aproape mă înfioram.) Se pare că acesta era atunci singurul mod eficace de a însănătoși pe oamenii care-și pierduseră glasul și auzul în condițiile arătate.

Am lucrat ca statistician, cu folos profesional, căci culegeam nume de familie pentru viitoarea mea lucrare, aflată pînă astăzi în curs de elaborare, *Antroponimia românească,* numai cîteva luni. Secretara spitalului, profesoară ca și mine, sătulă de „scriptologie", a optat pentru munca de soră medicală. Urmarea a fost că i-am luat eu locul, rugat, fără să fi fost absolut necesar, și de directoare, doamna Sofia Teodoreanu, mama lui Păstorel și Ionel, al cărei exemplu de seriozitate și energie mi-a impus enorm. Noua slujbă îmi lua mult timp, fiindcă prin spital se perindau, adesea, într-o singură zi, cîteva zeci de militari, care trebuiau înregistrați, ca să nu mai vorbesc de celelalte aspecte ale birocrației tradiționale. De aceea veneam în fiecare zi atît dimineața, cît și după-amiaza, în total circa șapte sau opt ore de lucru continuu.

Doctorul Devaux era ajutat de cîţiva români, dintre care unul singur, Em. (?) Paulian, îşi terminase studiile medicale, ceilalţi, Al. Ţupa şi Eugenia Vasiliu, îşi continuau studiile sub forma aceasta de „interni". Primul se remarca printr-o temeinicie puţin obişnuită a cunoştinţelor, care s-a dezvoltat cu timpul şi l-a ajutat, după un număr de ani, să ajungă profesor la Facultatea de Medicină din Iaşi. Paulian fusese unul dintre elevii favoriţi ai profesorului Gheorghe Marinescu. Aşa se explică, între altele, dorinţa acestuia de a-l vedea cînd şi cînd. Deoarece bîntuia tifosul exantematic, întrevederea avea loc în... stradă, şi pe bună dreptate. Mi se întîmpla şi mie să mă întorc acasă de la spital cu cîte un... păduche, care, din fericire, nu era contaminat de microbul acestei boli cumplite.

În ciuda împrejurărilor neprielnice, găseam timp pentru a nu întrerupe cu totul munca la teza de doctorat. Destul de des vizitam pe profesorul Philippide, în legătură cu această preocupare ştiinţifică, dar şi din dorinţa de a-l vedea şi a-i ţine o oră, două o companie de care avea mare nevoie. Găseam timp, din necesitatea de a mă recrea sufleteşte, şi pentru teatru şi muzică. Marea actriţă Mărioara Ventura se întorsese „acasă" încă din primele luni ale războiului nostru şi lucra ca „soră de caritate" ziua şi ca artistă dramatică noaptea. În unele piese a avut drept partener principal pe Radovici, un actor la fel de mare, cred, ca şi dînsa, mort stupid în urma unei pneumonii contractate ca „soldat" de gardă în timpul unei nopţi foarte geroase. Şi Enescu revenise în ţară pentru a cînta chiar militarilor de pe front şi a da concerte cu adevărat „de binefacere" (fie şi plătite) în atmosfera creată de război, cu toate implicaţiile lui. Cum orchestra Ministerului Instrucţiunii Publice fusese şi ea... evacuată, tot la Iaşi, bineînţeles, incomparabilul nostru artist a dirijat, cu ea, concerte săptămînale, de la care cred că n-am lipsit aproape niciodată.

Nu numai eu am răspuns la chemarea patriei. Şi soţia mea, care n-avea, ca mine, îndatoriri profesionale, şi-a oferit serviciile ca soră de caritate. A fost repartizată la spitalul instalat în localul seminarului „Veniamin", condus de profesorul D. Danielopolu şi aflat la doi

pași de „al meu“. Lucra după-amiaza, și cînd termina, veneam de peste drum s-o iau, spre a ne întoarce împreună acasă. În salonul de care se ocupa ea, majoritatea răniților erau soldați ruși. Deși aparțineau unor unități militare diferite și, în ce privește originea lor locală, proveneau din regiuni la fel de diferite, se simțeau „înrudiți“ sufletește, lucru mai mult decît firesc, și totodată foarte apropiați prin atracția pe care o exercita asupra lor muzica, mai bine zis cîntecul. La cîteva zile după internarea lor în spital au înjghebat un mic cor, care ar fi putut concura, cu succes, la un premiu chiar pretențios. Soția mea își isprăvea treaba în preajma mesei de seară a pacienților săi. Cînd mă duceam s-o iau, corul cînta, mai totdeauna, anumite rugăciuni consacrate, prin tradiție, momentului dinaintea odihnei de peste noapte. În ciuda totalei lipse de „credință“, îmi venea, ascultîndu-le, să mă închin sau să cad chiar în genunchi.

De pe front, știrile care veneau pînă la noi, marea masă a cetățenilor, erau de două feluri. Unele, oficiale, constau în „buletine“, destul de rare, despre mersul războiului și, absolut regulat, în liste, nesfîrșite, de morți, dispăruți etc., cu indicarea, la fiecare, a unității din care făceau parte. Aceste ultime informații mă interesau și din punct de vedere profesional, întocmai ca statisticile, pe care le făceam la spitalul meu, înainte de a fi... avansat secretar. De atunci datează baza cea mai importantă a fișierului meu antroponimic. Celelalte știri erau simple zvonuri, adică zvonuri curate, căci altfel, structura lor era foarte complexă. Se vorbea despre neînțelegerea, veche și serioasă, cu urmări nefavorabile pentru buna desfășurare a acțiunii militare, dintre generalii Averescu și Prezan, ultimul fiind susținut de rege pentru motive cu totul extramilitare. La un moment dat a început să se vorbească, mai întîi în șoaptă, apoi cu glas tare și pretutindeni, despre „petrecerile“ scandaloase, organizate în „orele libere“, pentru destindere, după o muncă foarte grea, în localul spitalului de la Coțofenești (sau în apropierea lui), nu departe de linia frontului (în partea de nord a actualului județ Vrancea). Acest spital, destinat, se pare, exclusiv ofițerilor răniți,

era patronat de la cel mai înalt nivel social din vremea aceea. Personalul medical profesionist era, ca și cel ocazional, ales după criterii foarte stricte, spre a corespunde înălțimii patronajului. Lumea era înclinată să creadă absolut tot ce se povestea, între altele, din cauză că printre doamnele implicate în aceste distracții, adică distrageri de la ocupațiile și preocupările zilnice legate de tragedia războiului, erau unele, în frunte cu cea mai de sus, care aveau o anumită reputație în această privință. Dacă țin bine minte — se poate să mă înșel spitalul, care, în ce privește construcția, era o improvizație impusă de condițiile speciale ale războiului, a... luat foc, arzînd pînă la ceea ce ar fi trebuit să fie o temelie. Ca și în cazul incendiilor obișnuite, lumea se întreba cu privire la cauze : simplă întîmplare, urmare a unei neglijențe, sau o „mînă criminală“ ? Varianta ultimă era crezută de majoritatea ascultătorilor acestor... povestiri. Dealtfel, victime omenești n-au fost, un argument în plus pentru acceptarea acestei ipoteze. Evenimentul a avut ecou literar. Un ziarist, bine cunoscut și prin preocupări de ordin mai mult istoric decît beletristic, a publicat un roman intitulat *Neamul Coțofeneștilor* (sau, poate, „...coțofenesc“) : D. Vasiliu-Barnovski, autor și al unei foarte interesante cărți cu conținut politic, despre „cărvunari“. Romanul a circulat mult, lucru perfect logic, dat fiind substratul lui, care îl anticipase oarecum.

Spre vară s-au întețit pregătirile pentru luptele care n-au întîrziat să aibă loc cu o îndîrjire la fel de mare ca cele de la Oituz. Aceasta, cu atît mai mult, cu cît, în urma revoluției din februarie 1917, soldații ruși au lepădat armele și au părăsit frontul. Printre alte măsuri luate în acest scop a fost și recrutarea de noi ostași dintre tinerii cu vîrsta aproximativ reglementară, precum și dintre cei scutiți și reformați la timpul lor. Aceștia s-au prezentat în fața unor comisii de revizie. Am fost și eu printre ei, căci, în aprilie 1911, fusesem scutit, cum am arătat la locul cuvenit. M-au găsit bun de serviciu, dar, din cauza herniei recidivate, m-au repartizat la „partea sedentară, zona interioară“. Deci nu eram combatant, și nici nu lucram la o unitate din apropierea

frontului. Cum eu mă găseam deja, ca „rechiziționat", în slujba armatei, am continuat să lucrez ca secretar al Spitalului 321 „Triaj de boli nervoase", dar cu statut deosebit : acum eram „soldatul mobilizat Iorgu Iordan", trecut în controalele Regimentului 53 de infanterie Iași („rezerva" lui 13) și, teoretic, cu uniforma militară corespunzătoare, pe care am primit-o imediat — nouă, nouță — fără s-o port însă măcar o zi, și asta nu pentru că nu-mi plăcea — cum era situația de fapt —, ci pentru că n-a fost nevoie. Erau destul de mulți cetățeni în această situație de militari mobilizați în costum civil. La terminarea (provizorie a) războiului, după încheierea Păcii de la Buftea (în primăvara anului 1918), am fost demobilizat și eliberat din munca de secretar al spitalului, care devenise inutilă, primind livretul corespunzător de „soldat", pe care apoi trebuia să-l vizez în fiecare an, la o dată anumită, pînă la vîrsta de semicentenar. Eram astfel și eu la sfîrșit de tot un veteran al războiului „pentru întregirea neamului"...

Luptele de la Mărăști și de la Mărășești, care s-au desfășurat sub conducerea generalilor Alexandru Averescu, primele, și Ieremia Grigorescu, celelalte, au făcut o dată mai mult dovada vitejiei extraordinare a poporului român, în ciuda condițiilor neînchipuit de grele sub toate aspectele. Ele au reabilitat în ochii aliaților armata noastră, compromisă, în prima parte a războiului, din pricina lipsei de pregătire tehnică și a incapacității de organizare, și au impus, mai cu seamă cele de la Mărășești, chiar și dușmanilor, care, prin glasul generalului Mackensen, comandantul lor suprem, au recunoscut acest lucru. Guvernul liberal, abil, ca de obicei, n-a vrut să renunțe la „punerea în scenă" a situației, așa cum se prezenta ea în acel moment. A sugerat lui Ferdinand, care a dat curs sugestiei, să meargă pe front și să vorbească ostașilor nu numai despre datoria lor „patriotică" de a elibera țara cotropită de dușmani, ci și de... răsplata care-i așteaptă după aceasta : împroprietărirea și votul universal. Aceste două reforme anunțate ca platformă politică, în primul rînd electorală, încă din 1911, după retragerea de la putere și în realizarea sinceră a cărora nu putea crede C. Stere, fruntaș liberal el însuși — do-

vadă crearea „Ligii pentru apărarea reformelor" în 1913 —, s-au înfăptuit, pînă la urmă, cu rezultatele binecunoscute, mai mult decepționante în ce privește împroprietărirea.

La Mărășești, ofensiva germană a fost stăvilită, succes excepțional în condițiile date, dar situația militară generală nu s-a schimbat. În primăvara anului 1918 am fost nevoiți să încheiem pacea, celebră în toate privințele, de la Buftea, în durata căreia nu credea mai nimeni (poate nici delegații Puterilor Centrale). Prevederile tratatului erau, toate, dezastruoase, iar unele, pur și simplu rușinoase. Trupul țării a ieșit ciuntit prin „rectificarea" granițelor spre Ungaria, mai cu seamă pe teritoriul Moldovei. Ceahlăul și alte mavise muntoase încetaseră, potrivit stipulațiilor tratatului, de a mai fi românești. În ziarul *Momentul*, scos imediat după reintrarea „în normal", G. Ibrăileanu a publicat, sub titlul *Munții noștri*, un articol de o mare și îndurerată frumusețe. N. Iorga l-a menționat, cu elogii, în *Neamul românesc*, întrebîndu-se, totuși, nedumerit, de ce autorul vorbește în final de „ticăloșia noastră". Marele istoric, entuziast și idealist, nu înțelegea, probabil, semnificația acestei aprecieri făcute de G. Ibrăileanu, pe care o impunea doar realitatea : am intrat în război absolut nepregătiți și ar fi trebuit să știm că, din această cauză, vom fi învinși.

Noul guvern a fost prezidat de Alexandru Marghiloman, rămas la București încă de la începerea ostilităților, care, ca susținător al neutralității României, era cel mai indicat să conducă atît delegația noastră la tratativele pentru încheierea păcii, cît și guvernul. Parlamentul vechi și-a continuat activitatea, întrucît nu erau posibile alegeri noi cu țara ocupată în cea mai mare parte a ei de trupe străine. Ședințele Senatului și ale Camerei Deputaților se țineau în sala de spectacol a Teatrului Național. Am asistat și eu cînd și cînd la dezbateri. Țin foarte bine minte o ședință a Senatului, la care a vorbit, între alții, doctorul Gerota, profesor la Facultatea de Medicină din București. M-au impresionat puternic curajul și severitatea cu care a condamnat pe viitorul rege aventurier Carol al II-lea, atunci moștenitor al tronului, care, în plin război, dus, cum se știe, cu sacri-

ficii imense, a şters-o pur şi simplu la Odesa spre a se căsători cu Zizi Lambrino.

Altă întîmplare, aceasta de o natură cu totul deosebită, legată însă tot de activitatea Parlamentului, este următoarea. Revoluţia burghezo-democratică din Rusia a făcut posibilă eliberarea românilor basarabeni, care s-au organizat, relativ repede, într-o republică autonomă. S-au făcut alegeri pentru un parlament, căruia i s-a spus, cu un frumos nume românesc, Sfatul Ţării. Majoritatea copleşitoare a deputaţilor au fost români, potrivit situaţiei demografice a Basarabiei. Un rol extrem de important în crearea unei stări de spirit în sens naţional printre compatrioţii săi a jucat C. Stere, care a cutreierat ţara în lung şi în lat, ţinînd zeci de cuvîntări ţăranilor, dintre care foarte mulţi erau îmbrăcaţi milităreşte şi chiar făceau, aşa zicînd, serviciul militar pentru apărarea ei împotriva eventualelor atacuri, mai puţin militare şi mai mult politice. Într-o zi, ducîndu-mă la Teatrul Naţional spre a asista la dezbaterile parlamentare, am întîlnit acolo delegaţia Sfatului Ţării, care venise să anunţe oficial unirea Basarabiei cu România. Printre membrii delegaţiei se găsea şi Pantelimon Halipa, pe care îl cunoşteam din epoca studenţiei : fusese adus, împreună cu alţi basarabeni, de către C. Stere, să studieze la universitatea ieşeană. M-am bucurat sincer şi de întîlnire, fireşte, dar şi, mai ales, de... eveniment şi i-am felicitat din toată inima. Dată fiind neîncrederea mea în politicieni, i-am sfătuit să „se ţină tare“, să pună condiţii, în sensul respectării, fie şi relative, a specificului lor spiritual, păstrat de-a lungul timpului, în ciuda celor peste o sută de ani de stăpînire străină, care n-a ştirbit aproape nimic din modul de viaţă a maselor ţărăneşti, majoritatea copleşitoare a ţării.

Libertatea, destul de relativă, instaurată după încheierea păcii, s-a manifestat concret mai cu seamă în domeniul politic, lucru dealtfel firesc. Cîţiva deputaţi liberali oarecum de stînga, în frunte cu doctorul N. Lupu şi Gr. Trancu-Iaşi, au întemeiat un partid „al Muncii“. Numărul aderenţilor n-a fost prea mare. Mişcarea începută, modestă, cum nu era posibil altminteri în împrejurările date, a trezit interes, în special printre oamenii

neînregimentați politicește. După terminarea definitivă a războiului, toți cei veniți din altă parte a țării la Iași s-au întors acasă. Nu pot spune ce s-a întîmplat cu partidul ca atare, dar despre unii dintre întemeietorii lui știu ce-au făcut. Gr. Trancu-Iași a devenit „averescan", căci generalul Averescu, ieșit glorios din război și, îndemnat, probabil, nu numai de ambiție, ci și de unii prieteni politicieni, doritori să nu... piardă ocazia, a folosit popularitatea de care se bucura și a înființat și el un partid, chemat destul de repede la putere. Unul dintre membrii primului său guvern a fost Gr. Trancu-Iași, la Ministerul, creat atunci, al Muncii, deci, ca formulă, și-a continuat activitatea începută la Iași. N. Lupu a ajuns, cum se știe, unul dintre fruntașii partidului țărănist, despre care va fi vorba în alt loc al *Memoriilor* mele.

Alt aspect concret al libertății de care aminteam mai sus au fost călătoriile, adică trecerile din teritoriul liber al țării în cel ocupat încă de armatele inamice, și invers. Marea majoritate a refugiaților s-au întors la casele lor. Mulți au rămas, parte definitiv, fiindcă împrejurările i-au ajutat să înceapă o viață oarecum nouă în Moldova, unde au fost bine primiți sufletește, parte pentru un timp, pînă la lichidarea treburilor personale, căci destui dintre ei, oameni activi, își făcuseră, cum se spune, un rost de natură economică. Trecerea „graniței" într-un sens sau altul se făcea pe baza unui permis special eliberat de autoritățile germane. Cele românești nu se amestecau, fiindcă nu aveau motive de ordin politic sau, dacă vreți, uman : erau bucuroase că acești compatrioți ai noștri își pot revedea, după aproape doi ani de refugiu, familiile și gospodăriile (acestea, în cazul celor plecați de acasă). Formal vorbind, nu existau dificultăți, de fapt, ele erau multe și... costisitoare. „Vameșii" cereau... vamă, ca să... respecte etimologia denumirii funcției lor. Interesant, din punctul de vedere al psihologiei general umane, cel puțin în împrejurări mai mult ori mai puțin speciale, este faptul că nu numai vameșii români se conformau acestui obicei vechi, de origine orientală, ci și cei germani.

Facilitățile acestea de mișcare, parțiale și, în ce privește utilizarea lor practică, destul de complicate, ni le explicam, unii dintre noi, mai puțin ca un efect al „păcii“ și în mai mare măsură prin slăbirea treptată și vizibilă a încrederii pe care nemții o avuseseră, ani de-a rîndul, în victorie. Cu deosebire rezistența extraordinară de la Verdun, care s-a terminat cu renunțarea lor de a cuceri această autentică cetate de război, le-a zdruncinat serios încrederea. În orice caz, românii vedeau în lupta, pierdută pentru nemți, de cucerire a ei un semn dătător de speranțe, care, pînă la urmă, s-a adeverit. Speranța se manifesta adesea prin gesturi, atitudini și chiar prin presă, bineînțeles, foarte pe ocolite, spre a evita nu numai neplăceri sau necazuri personale, ci și discuții oficiale între autoritățile noastre și cele germane din teritoriul încă ocupat ; acestea se puteau referi la anumite prevederi ale tratatului de pace. (Dealtfel, aveau chiar la Iași reprezentanți legali, care, dacă nu interveneau direct — nu știu care era situația —, informau, în cazul cel mai bun, comandamentul lor suprem de la București.)

Intelectualii noștri nu s-au bucurat, cum s-ar fi cuvenit, de toată atenția conducerii militare și politice în ce privește participarea lor la război. Nu vreau să spun că ar fi trebuit să fie... dispensați de obligațiile militare. Acțiunea începută pentru eliberarea națională a românilor subjugați trebuia să fie a poporului considerat în totalitatea lui, dar existau tot felul de posibilități pentru a-i folosi fără riscul de a avea pierderi prea mari din rîndurile lor. Se înțelege că mulți au lucrat la cenzură, de pildă Petre Andrei, alții au fost repartizați la servicii militare auxiliare (etape etc.), majoritatea au mers însă împreună cu ostașii de rînd pe linia întîi a frontului și au pierit, în număr mare, fără o necesitate absolută. Dealtfel, menajarea celor rămași „la adăpost“ nu s-a făcut după criteriile cele mai echitabile. Un exemplu, printre altele, în sensul spuselor mele este acela al lui Traian Bratu, profesor al Universității din Iași, care a luptat ca ofițer în Dobrogea, unde putea foarte ușor să-și piardă viața, la fel cu atîția alții. După retragerea de acolo n-a mai fost trimis ca luptător, dar nici la Iași,

unde avea familia (soţie şi trei copii mici), el la Bacău. Ţinînd seamă de faptul că soţia lui, de origine germană, a avut numeroase neplăceri tocmai din această cauză (!), sînt înclinat să cred că aşa trebuie explicat şi tratamentul aplicat lui ca militar. A avut noroc, cum se spune, de fapt a avut noroc cultura noastră : Traian Bratu a fost după război rectorul, în mai multe rînduri, al universității ieşene, unul dintre puţinii ei mari rectori (alături de Titu Maiorescu și Constantin Stere).

Lipsa de discernămînt just în ce priveşte cruţarea intelectualilor a dus și la pierderea excelentului actor Radovici, amintit de mine cu alt prilej : mobilizat ca simplu soldat, a fost pus să facă de gardă noaptea, pe un ger năprasnic, căruia nu i-a putut rezista, în ciuda robusteții sale fizice. O pierdere mare a suferit cultura noastră şi prin moartea lui Petru Mihăileanu, profesor de Limba şi literatura latină la Universitatea din Iași : și-a pierdut viaţa, ca ofiţer mobilizat, în zguduitoarea catastrofă feroviară din noaptea de 31 decembrie 1916, despre care am vorbit în unul dintre capitolele cărții. Această tristă întîmplare a oferit lui N. Iorga prilejul să elogieze pe succesorul prezumtiv al lui Mihăileanu, care era prietenul și admiratorul său entuziast V. Bogrea. Într-un număr din *Neamul românesc,* despre acest talentat filolog, prezentat de mine ca suplinitor al lui G. Ibrăileanu și ca subdirector al Liceului Internat, N. Iorga vorbea în aşa fel, încît se putea înțelege că a și fost recomandat la catedra rămasă vacantă, ceea ce nu se întîmplase, dat fiind că toate școlile, deci și universitatea, erau „închise". N-am uitat decît parţial şi mai mult ca formulare caracterizarea pe care i-o făcea celui în cauză : „un mai bun cunoscător al antichităţii clasice în conținutul și formele ei este greu de închipuit". Este drept că, după război, V. Bogrea a fost numit la catedra corespunzătoare a Universităţii din Cluj, bineînţeles și cu sprijinul lui N. Iorga.

În aceeași ordine de idei mă opresc și la necazurile lui A. Philippide, cauzate, în alt mod, tot de război. Criza extraordinară de „spaţiu locativ", cum spunem noi astăzi, a dus la restrîngerea maximă a confortului și chiar a strictului necesar pentru desfăşurarea unei acti-

vități spirituale. Fostului meu profesor, care lucra atunci la definitivarea, pentru tipar, a primului volum din opera sa *Originea românilor*, i s-a rechiziționat o parte din locuință. Ofițerul instalat acolo, lipsit, se pare, de orice înțelegere, fie și foarte relativă, pentru felul de viață al unui savant, avea o comportare care ar fi iritat și pe un cetățean oarecare. După un timp, marele nostru lingvist s-a plîns, probabil, foștilor săi studenți și prietenilor de la *Viața românească*. D. D. Pătrășcanu, care era membru al Parlamentului, a făcut o interpelare cerînd scutirea de rechiziție a locuinței lui A. Philippide, ceea ce Camera Deputaților a aprobat în unanimitate. Cazul a făcut oarecare senzație : chiar ziarele au înregistrat, în termeni, firește, foarte favorabili, măsura luată, ca să nu mai vorbesc de comentariile orale ale cetățenilor, care nu erau toți foști elevi și cu atît mai puțin... lingviști sau filologi. Incidentul, neimportant în sine, dacă nu uităm împrejurările create de un război dus în condiții extrem de grele, a avut semnificația lui de ordin spiritual vrednică de înregistrat.

Un eveniment, cu totul neașteptat, cel puțin pentru cei neinițiați, care alcătuiau cvasiunanimitatea cetățenilor, a fost sesiunea Academiei Române. Au participat la ea nu numai membrii ieșeni, puțin numeroși, și cei aflați în refugiu la Iași, ci și cei rămași la București, căci, cum am arătat deja, după Pacea de la Buftea se putea călători dintr-o parte în alta a țării ciuntite. Nu mai țin minte cine era președintele înaltei instituții de cultură. în schimb, n-am uitat pe secretarul ei general : Vasile Pârvan, în vîrstă, atunci, de 36 de ani. Am asistat și eu la una dintre ședințele ei publice, care se țineau în aula Universității. Au fost aleși și membri noi, printre ei, Ștefan Ciobanu și Dimitrie Gusti, foarte deosebiți unul de altul din mai toate punctele de vedere. Cel dintîi, basarabean, avea o activitate științifică meritorie în domeniul culturii. Dimitrie Gusti era atunci profesor de Istorie a filozofiei antice, Etică și Sociologie la universitatea ieșeană. Nu avea încă 40 de ani și nu se remarcase în mod deosebit prin lucrări vrednice de luat în considerație. Catedra lui era, cum arăta titulatura, un amestec complex și disparat de discipline filozofice, creată

demult, după ce Istoria filozofiei, Psihologia, Logica și Pedagogia fuseseră, ca să zic așa, aranjate, ca materii demne de a avea o catedră proprie, și avusese ca titular pe Leonardescu, o figură oarecare. D. Gusti făcea mai mult sociologie, continuîndu-și preocupările de predilecție din epoca studiilor de doctorat de la Universitatea din Leipzig, și se remarca în mod deosebit prin anvergura planurilor legate nu numai de curs, ci și, mai ales, de seminarii. El și Traian Bratu au fost primii profesori ieșeni cu seminarii bine organizate, după modelul acelora în care au lucrat ei înșiși ca doctoranzi în Germania. Cred că D. Gusti era stăpînit încă de pe atunci de ideea anchetelor sociale, care l-a făcut cunoscut, dacă nu chiar celebru, după transferarea la București, unde a înființat Institutul român de studii sociale (cam așa suna titulatura) și a avut mijloacele materiale necesare pentru aplicarea pe teren a ideii sale. Printre elevii lui ieșeni s-au evidențiat Petre Andrei și Sedlacec, primul foarte apreciat, mai tîrziu, ca profesor de Sociologie, pe care o preda și o studia altfel, aș zice mai filozofic, decît maestrul său, celălalt, la fel de serios în munca sa mai mult administrativă, dar pe baze științifice, ca, în ultima fază a activității sale, președinte al unei secții a Consiliului Legislativ.

În ce mă privește, mi-am continuat, cum am arătat deja, activitatea de secretar al Spitalului 321 pînă la demobilizare, precum și pe aceea de doctorand. Rămînînd liber, prin terminarea primei misiuni, și avînd culese pe fișe, grupat și clasat după probleme, tot materialul de fapte privind tema disertației mele (*Diftongarea lui* e *și* o *accentuați în pozițiile* ă, e), am purces la redactarea ei. Acum de-abia au început greutățile propriu-zise ale lucrării mele. Nu aveam absolut deloc deprinderea scrisului. Publicasem, prin 1911—1912, cîteva recenzii în *Viața românească* și un modest articol în *Școala normală* (1916), care nu însemnau mai nimic din punctul de vedere la care mă refer. Conștiința că va merge foarte greu și că, poate, pînă la urmă, nu voi fi în stare să fac această lucrare mă făcea adesea să intru în panică. De aceea apelam din ce în ce mai frecvent la sfaturile conducătorului meu științific. (Pe vremea aceea nu exista denu-

mirea aceasta, recentă la noi, exista, în schimb, realitatea pe care o exprimă și se pare că de aceea lucrurile mergeau, în general, foarte bine.) Îl vizitam aproape săptămînal, cu cîștig enorm, și nu numai de natură științifică. Văzîndu-l des și stînd de vorbă cu el ceasuri întregi, am ajuns să-l cunosc foarte bine și ca om. Ciudățeniile lui, de care se făcea mare caz, de obicei cu rele intenții și cu rea credință, erau mult mai puține și mai nevinovate decît se spunea.

În ciuda aparențelor, A. Philippide era un sentimental, în calitatea sa de moldovean autentic, dar lupta contra acestei... slăbiciuni temperamentale și izbutea s-o învingă și cu ajutorul, deloc dorit, al împrejurărilor. Cei opt ani de muncă la *Dicționarul Academiei,* neîntreruptă o clipă — își... amenința colaboratorii, printre ei G. Ibrăileanu, că-și va lua un concediu de... trei zile, pe care, bineînțeles, nu și l-a luat niciodată — l-au obosit fizicește, și se știe, știm toți din experiență personală, ce influență exercită starea noastră de sănătate asupra psihicului. La această oboseală, care nu era ireparabilă, s-a adăugat către sfîrșit graba Academiei de a termina cît mai repede, cu amputări, modificări etc., dicționarul. Ceea ce l-a amărît mai tare a fost lipsa de înțelegere a acestui for, de fapt, a unora dintre membrii comisiei instituite pentru „supravegherea" lucrării, care, în treacăt spus, nu prea știau ce însemnează o asemenea muncă, fiindcă n-o făcuseră. (Cu excepția lui Hasdeu, dar nu cred că el era membru al acestei comisii.) În intimitate, cu oameni care-i plăceau, A. Philippide era departe de a fi ursuz și cu atît mai puțin mizantrop. Dimpotrivă, știa să glumească și să guste glumele bune ale altora.

În aprilie 1917 am avut un necaz mare : a murit tata. De mulți ani nu mai lucra la grădina foștilor săi compatrioți, despre care am vorbit pe larg în capitolul al II-lea. Deja războiul balcanic pusese capăt întreprinderii în stil mare a celor trei frați grădinari, care își aveau familiile în Bulgaria și trăiau, o parte a anului, ei înșiși acolo. A început să-și ducă, în continuare, pe cont propriu, meseria, pe care o cunoștea atît de bine. A închiriat, foarte aproape de casa noastră și gard în gard, ca să zic așa, cu locuința soră-mei Tinca, la cîțiva pași de

malul Bîrladului, un teren care nu avea mai mult de un hectar. Pămîntul era bun, apa necesară irigației la îndemînă. Și-a cumpărat un cal — în 1911 i-am dat eu banii pentru asta — și o căruță. Uneltele necesare le avea mai de mult și s-a apucat de lucru. Cînd era cald, dormea acolo, într-o colibă făcută tot de el. Pe măsură ce legumele și zarzavaturile apăreau, își umplea bine căruța cu ele și pornea prin satele din apropiere (cel mai des la Cosmești, pe Siret). Era ajutat, mai mult pentru paza grădinii, de frații mei mai mici. În felul acesta, cîștiga tot ce-i trebuia pentru întreținerea în bune condiții a familiei, fără osteneală excesivă și cu sentimentul, binefăcător, că nu depindea de nimeni. În 1915 m-a vizitat la Iași, unde i-am arătat, în cele cîteva zile cît a stat la mine, tot ce mi s-a părut că-l poate interesa. După izbucnirea războiului nostru n-a mai avut cum să-și practice meseria. Dealtminteri, nu avea absolută nevoie, căci puteau trăi, el și toți ai lui, de fapt, mama și doi frați mici, destul de bine din economiile strînse de-a lungul anilor. În ajunul morții lui, Bîdia, care era mobilizat („la etape“), obținînd o permisie de cîteva zile, s-a dus la Tecuci să-l vadă. Era sănătos, ca mai totdeauna. De acolo, frate-meu s-a oprit, în drum spre unitatea sa militară, la mine. Cîteva ore după sosirea lui vine telegrama care ne anunța nenorocirea, surpriză extraordinară și de neînțeles pentru cel care-l văzuse cu o zi înainte. Am plecat amîndoi spre Tecuci, cu destule dificultăți, în ce mă privește pe mine : eram încă în plin război, și autorizațiile de călătorie se obțineau greu. Trenul era neîncălzit — noroc că iarna, care fusese neobișnuit de lungă și de aspră, era pe terminate — și, pe deasupra, avea mai toate vagoanele cu ferestrele sparte.

Acasă, la Tecuci, am aflat cum s-a întîmplat moartea tatii. În ziua aceea vizitase pe frate-meu Marin, care locuia „în Bulgari“ (în partea de vest a orașului, spre gară, la distanță mărișoară de locuința părintească). A stat vreo două ore acolo și, la zece, douăsprezece minute după plecare, un vecin, care cunoștea și pe tata și pe Marin, îi spune acestuia că tata zace mort, foarte aproape, sprijinit cu mîna de un gard. Murise subit, se pare, după spusele fratelui meu, din cauza herniei care se

strangulase. Această explicație nu putea corespunde adevărului, fiindcă hernia strangulată poate provoca moartea, dar numai dacă nu-i operată într-o oră sau o oră și jumătate de la producerea accidentului. Am trecut eu însumi prin această „cumpănă" acum peste 20 de ani și am fost operat la timp. Mult mai probabil este să se fi produs un anevrism, eventual un infarct, în orice caz, ceva în legătură strînsă cu circulația, chiar dacă tata nu era deloc gras, dimpotrivă, și ajunsese de-abia la vîrsta de 67 de ani.

Mama plîngea, cum plîngeau toți ai casei, dar, în același timp, „bocea", intona, adică, bocete. Mă opresc asupra acestui detaliu din curiozitate științifică. Știam, destul de vag, că la țară există acest obicei, dar mi-am închipuit că intonarea unui bocet devenit, ca să zic așa, tip, același în toate situațiile, cu singura modificare a numelui celui decedat, o execută bocitoarele profesioniste, nu cineva din familie și, cu atît mai puțin, soția. O dovadă mai mult despre tăria și vechimea tradiției, care, la prima vedere, poate părea extrem de curioasă. În cazul de față, bocetul era la fel de sincer ca și plînsul propriu-zis : cel dintîi nu făcea deloc impresia, din punct de vedere afectiv, că ar fi un text „străin", învățat de la altul și debitat ca la teatru.

Din bocetul acela am aflat că în limba veche și în aceea a producțiilor folclorice, și acestea vechi, rămase neschimbate, cuvîntul „soție" însemnează atît „soț", cît și, ca astăzi, „soție", fiind sinonim cu „tovărășie" : bărbatul și nevasta alcătuiesc o „tovărășie", sub toate aspectele ei, adică o „soție". Femininul propriu-zis al lui „soț" este „soață", amîndouă moștenite din latină.

Vremea trecea, într-un fel, aproape pe nesimțite, în ciuda condițiilor de viață din ce în ce mai grele. Ea lucra însă pentru aliați. Eșecul de la Verdun s-a dovedit, pînă la urmă, a fi fatal pentru Puterile Centrale. Forța lor nu de atac, ci de simplă rezistență, slăbea văzînd cu ochii. Pentru psihologia comandamentului german, eroismul francezilor care și-au apărat cu o dîrzenie extraordinară această cetate, simbol al patriei și al libertății, a însemnat o lovitură cu atît mai teribilă, cu cît a fost mai neașteptată. Nu știu de ce, dar, vorbind despre

acest episod al războiului, îmi vine în minte, ca o paralelă, aproape ca o identitate, adică repetare a fenomenului, eșecul suferit de hitleriști la atacul contra Moscovei : în ambele împrejurări s-a putut constata că o victorie militară se cîștigă nu numai cu mijloace tehnice de calitate, ci și, poate, în primul rînd, cu armele spiritului, care sînt dragostea fierbinte de patrie și necesitatea de a fi liber acasă la tine.

Optimismul, încă timid, trezit de mersul războiului, a crescut mult în sufletul intelectualilor progresiști în urma izbucnirii Marii Revoluții din Octombrie. Din punct de vedere strict militar, acest eveniment epocal n-a schimbat cu nimic poziția Rusiei. Principiile proclamate însă de Lenin, înainte de toate libertatea socială și libertatea națională, au impresionat puternic, și nu numai pe oamenii preocupați de problemele mari ale umanității. Cel mai modest și mai simplu cetățean al globului și, în primul rînd, soldatul de rînd al fiecărei țări aflat pe front, în măsura în care a putut cunoaște unele lucruri despre cele întîmplate în Rusia, a simțit, măcar instinctiv, că ceva se schimbă sau se va schimba repede în lume. Această stare de spirit, chiar dacă s-ar fi limitat la un anumit nivel, puțin mai ridicat, nu putea să nu lucreze pentru cîștigarea mai rapidă a războiului de către cei care își apărau bunurile spirituale, proclamate, ca principii imuabile de existență individuală și colectivă, de Marea Revoluție Socialistă.

Așteptările optimiștilor, în sensul larg al cuvîntului, n-au fost înșelate. Victoriile militare ale Aliaților se țineau lanț. Puterile Centrale rezistau din ce în ce mai slab, din cauze nu numai strict militare, ci și, în cazul Austro-Ungariei, strict politice. Organizarea chiar pe front sau foarte aproape de el a unor comitete revoluționare de către reprezentanții numeroaselor naționalități trăitoare în acest conglomerat anacronic a contribuit, în mare măsură, la demoralizarea luptătorilor pentru o cauză pierdută. La 11 noiembrie 1918, data încheierii armistițiului, prin închinarea steagului de către Puterile Centrale, omenirea adevărată a început să respire. Supraviețuitorii acestui cumplit măcel, care a durat mai bine de patru ani, s-au întors acasă. Pentru moment,

bucuria le era așa de mare, încît uitau că n-au un picior sau o mînă, că nervii le sînt zdruncinați pentru totdeauna, că nu și-au găsit familiile așa cum le lăsaseră, că vor avea de luptat cu greutăți enorme, reluîndu-și viața de oameni propriu-ziși. Faptul că nu mai țineau în mînă o armă, cu care să se apere sau să ucidă pe un semen, considerat, fără să știe de ce, ca dușman de moarte, posibilitatea de a se mișca liber, indiferent dacă trupul îi era întreg sau nu, de a respira în toate sensurile, îi făceau să uite sau să nu se gîndească la realitatea materială prezentă și, mai ales, viitoare.

Pentru noi, românii, sfîrșitul războiului a însemnat realizarea unității naționale, pe care o doream, dar nu toți o credeam posibilă în totalitatea ei. Evenimentele, care sînt totdeauna mai tari decît oamenii, chiar dacă aceștia participă, adesea ca autori (= făuritori), fie și parțiali, ai evenimentelor, au făcut cu putință ceea ce toată lumea dorea. Basarabia redevenise, politic, românească încă din 1917. La 1 decembrie 1918 s-a proclamat unirea românilor de peste munți cu țara veche, așa cum existase ea, sub forma celor două principate. (Același lucru îl făcuseră ceva mai înainte și bucovinenii.) Adunarea cu adevărat măreață de la Alba Iulia a însemnat actul de naștere al României întregite, politic vorbind, și de renaștere națională a poporului nostru.

SFÎRȘITUL VOLUMULUI I

CUPRINSUL